02

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ПОЛИТИЧКИ УЗРОЦИ ВЕЛИКОГ РАТА

Марко С. Станковић, Горан Вукадиновић, Срђан В. Старчевић, Радослав Гаћиновић, Дејан Дашић, Срђан С. Ђорђевић, Срђан Ц. Владетић

ГЕОПОЛИТИКА, МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ И ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ

Миломир Степић, Драгана Д. Митровић, Драган Траиловић, Снежана Грк, Владан Станковић

ПРАВО И ПОЛИТИКА

Наташа Делић, Владан Петров, Владан Јончић, Миле М. Ракић, Горан М. Бућак, Сретен М. Југовић,

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Александар Саша Гајић, Дејан Бурсаћ, Предраг Терзић

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Милена Жикић, Душан Достанић, Добривоје Станојевић

ISSN 0354-5989 UDK 32 година XXI vol. 44. № 2/2014.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО
SERBIAN POLITICAL THOUGHT

ISSN 0354-5989

UDK 32

Година XXI vol. 44

Број 2/2014.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

Издавач: Институт за политичке студије
Адреса: Светозара Марковића 36, Београд
Телефон: 3039-380, 3349-204
E-mail:ipsbgd@eunet.rs
E-mail:redakcija@spmbeograd.rs
www.ipsbgd.edu.rs
www.spmbeograd.rs

ISSN 0354-5989 UDK 32 Број 2/2014. XXI vol. 44

Главни и одговорни уредник
Живојин Ђурић

Заменик главног и одговорног уредника и уредник енглеског издања
Ђорђе Стојановић

Извршни уредници
Дејана Вукчевић
Миша Стојадиновић

Редакција часописа
Милан Јовановић, Милош Кнежевић, Живојин Ђурић,
Дејана Вукчевић, Јасна Милошевић Ђорђевић, Ђуро Бодрожић,
Ђорђе Стојановић, Миша Стојадиновић

Секретари часописа
Драган Траиловић,
Слађана Младеновић, Младен Лишанин

Савет часописа
Зоран Аврамовић, Сретен Сокић, Милован Митровић, Радослав Гаћиновић,
Миломир Степић, Драган Симеуновић, Милан Брдар, Зоран Стојиљковић,
Драгана Митровић, Љубиша Деспотовић, Михаило Пешић

Чланови савета из иностранства
Mamoru Sadakata, Simon James Critchley, Anastasia Mitrofanova,
Виталий Шаров, Iver B. Neumann, Goran Kovacic

Пословни секретар
Смиљана Пауновић

E-mail:smiljana.paunovic@ipsbgd.edu.rs

ЧАСОПИС ИЗЛАЗИ ТРОМЕСЕЧНО

Радови СПМ/SPT налазе се и доступни су
у електронској бази научних часописа C.E.E.O.L.
(Central and Eastern European Online Library)

Прелом и штампа - Еселоге д.о.о, Београд

Тираж: 500 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештампавати, било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнесене у чланцима лични су ставови њихових писаца и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени.

ISSN 0354-5989 УДК 32. год. 21 vol. 44 № 2/2014.

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

САДРЖАЈ

Уводник 7-8

Тема броја:

ПОЛИТИЧКИ УЗРОЦИ ВЕЛИКОГ РАТА

Марко С. Станковић
УСТАВНИ СИСТЕМ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ УОЧИ ВЕЛИКОГ РАТА: ЛОКАЛНА (САМО)УПРАВА 17-33

Горан Вукадиновић, Срђан В. Старчевић
УЗРОЦИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА ИЗ УГЛА ФРАНЦУСКЕ РЕПУБЛИКЕ 35-53

Радослав Гаћиновић
КОЛАБОРАЦИОНИ ОДНОС ВАТИКАНА И АУСТРОУГАРСКЕ У ПРИПРЕМИ НАПАДА НА СРБИЈУ 1914. ГОДИНЕ 55-76

Дејан Дашић
ХУМАНОСТ И ХЕРОЈСТВО СРПСКЕ ВОЈСКЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ 77-91

Срђан С. Ђорђевић, Срђан Ц. Владетић
РУДОЛФ ЦИСТЛЕР – VIVA VOX SERBIAE! СУДСКИ ПРОЦЕС И ОДБРАНА УЧЕСНИКА САРАЈЕВСКОГ АТЕНТАТА 1914. 93-110

ГЕОПОЛИТИКА, МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ И ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ

Миломир Степић
БАЛКАН – НЕДОСТАЈУЋЕ ИСХОДИШТЕ НЕОЕВРОАЗИЈСКОГ ВЕКТОРА 111-131

Драгана Д. Митровић, Драган Траиловић
ГЕОПОЛИТИКА КИНЕСКЕ ЕНЕРГЕТСКЕ СТРАТЕГИЈЕ У ЦЕНТРАЛНОЈ АЗИЈИ 133-155

Снежана Грк
РАЗГИБАВАЊЕ ЕКОНОМСКЕ СВЕСТИ 157-177

Владан Станковић
ИЗБОРИ 2014 – ПОЛИТИКА СПРЕЧЕНОГ РАЗВОЈА 179-194

ПРАВО И ПОЛИТИКА

Наташа Делић
РЕФОРМА ПОСЕБНОГ ДЕЛА КРИВИЧНОГ ЗАКОНОДАВСТВА СРБИЈЕ: ПРОГРЕСИВНА ИЛИ РЕГРЕСИВНА РЕШЕЊА 195-217

Владан Петров
“СЛУЧАЈ ТОМИЋ“: ПРЕИСПИТИВАЊЕ ПОСЛАНИЧКОГ ИМУНИТЕТА НЕПОВРЕДИВОСТИ 219-229

Владан Јончић
ДОПРИНОС РАТНИХ ПРАВИЛА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИМ ИНТЕГРАЦИЈАМА У ЕВРОПИ..... 231-247

Миле М. Ракић, Горан М. Буџак
ОДНОС ИЗМЕЂУ ЗАКОНОДАВНЕ И ИЗВРШНЕ ВЛАСТИ НА ПРИМЕРУ УСТАВА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ИЗ 1990. И 2006. ГОДИНЕ 249-265

Сретен М. Луговић
ПРАВО ЗАДРЖАВАЊА ЛИЦА И СРОДНИ ИНСТИТУТИ ОГРАНИЧАВАЊА СЛОБОДЕ КРЕТАЊА 267-281

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Александар Саша Гајић
ДА ЛИ ЈЕ САВРЕМЕНО ДРУШТВО – МАСОВНО ДРУШТВО? 283-300

Дејан Бурсаћ
ПОЈАМ ПОМИРЕЊА: ДЕФИНИЦИЈА, ЕЛЕМЕНТИ И ПРОБЛЕМИ 301-314

Предраг Терзић
УТИЦАЈ СТРАНЕ ЛИБЕРАЛНЕ МИСЛИ НА ПРОГРАМ И ДЕЛОВАЊЕ НАРОДНЕ ЛИБЕРАЛНЕ СТРАНКЕ У XIX ВЕКУ 315-330

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

Милена Жикић
ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У ИСТОРИОГРАФСКОМ ДЕЛУ АНДРЕЈА МИТРОВИЋА 331-342

Душан Достанић
КАРЛ ШМИТ ДАНАШЊИЦЕ..... 343-346

Добривоје Станојевић
ГДЕ СЕ КРИЈУ ТАЈНЕ НОВИНАРСКЕ 347-350

SERBIAN POLITICAL THOUGHT

CONTENTS

Introductory word 7-8

This Issue's Theme:
POLITICAL CAUSES OF THE GREAT WAR

Marko S. Stankovic
CONSTITUTIONAL SYSTEM OF THE KINGDOM OF SERBIA JUST BEFORE THE GREAT WAR: LOCAL (SELF) GOVERNMENT 17-33

Goran Vukadinovic, Srdjan V. Starcevic
CAUSES OF THE WORLD WAR I FROM PERSPECTIVE OF THE FRENCH REPUBLIC 35-53

Radoslav Gacinovic
COLLABORATIVE RELATIONS BETWEEN VATICAN AND AUSTRIA-HUNGARY IN PREPARATIONS FOR ATTACK ON SERBIA IN 1914 55-76

Dejan R Dasic
HUMANITY AND HEROISM OF SERBIAN ARMY IN THE GREAT WAR 77-91

Srdjan S. Djordjevic, Srdjan S. Vladetic
RUDOLF CISTLER - VIVA VOX SERBIAE! JUDICIAL PROCESS AND THE DEFENSE OF THE PARTICIPANTS OF THE SARAJEVO ASSASSINATION IN 1914. 93-110

GEOPOLITICS, INTERNATIONAL RELATIONS AND ECONOMIC DEVELOPMENT

Milomir Stepic
BALKAN – A MISSING ORIGIN POINT OF A NEO-EUROASIAN VECTOR 111-131

Dragana Mitrovic, Dragan Trailovic
GEOPOLITICS OF CHINA'S ENERGY STRATEGY IN CENTRAL ASIA 133-155

Snezana Grk
FLEXING THE ECONOMIC CONSCIOUSNESS 157-177

Vladan Stankovic
ELECTION 2014 – POLICY OF RESTRAINED DEVELOPMENT 179-194

LAW AND POLITICS

Natasa Delic
REFORM OF THE SPECIAL PART OF SERBIAN CRIMINAL LEGISLATION: PROGRESSIVE OR REGRESSIVE SOLUTIONS 195-217

Vladan Petrov
"THE TOMIC'S CASE": A CRITICAL REVIEW OF THE PARLIAMENTARY INVIOLABILITY 219-229

Vladan Joncic
CONTRIBUTION TO THE RULES OF WAR OF THE PRINCIPALITY OF SERBIA TO THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW AND CIVIC INTEGRATION IN EUROPE 231-247

Mile Rakic, Goran Budzak
A RELATION BETWEEN LEGISLATIVE AND EXECUTIVE POWER IN CASES OF CONSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF SERBIA 1990 AND 2006 249-265

Sreten M. Jugovic
THE RIGHT TO DETAIN A PERSON AND RELATED INSTITUTES OF RESTRICTION ON THE LIBERTY OF MOVEMENT 267-281

ESSAYS AND STUDIES

Aleksandar Sasa Gajic
IS THE CONTEMPORARY SOCIETY STILL – MASS SOCIETY? 283-300

Dejan Bursac
CONCEPT OF RECONCILIATION: DEFINITION, ELEMENTS AND PROBLEMS 301-314

Predrag Terzic
THE IMPACT OF FOREIGN LIBERAL THOUGHT ON THE PROGRAM AND ACTIVITIES OF THE NATIONAL LIBERAL PARTY IN THE NINETEENTH CENTURY 315-330

REVIEWS

Milena Zikic
WORLD WAR I IN HISTORIOGRAPHIC WORK OF ANDREJ MITROVIC 331-342

Dusan Dostanic
CARL SCHMITT TODAY 343-346

Dobrivoje Stanojevic
WHERE ARE JOURNALISTIC SECRETS BEING KEPT? 347-350

УводниК

Поштоване колеге пред вама се налази други број часописа Српска политичка мисао у 2014. години, чији први део чини тематска целина посвећена стогодишњици Великог рата. Имајући у виду новонастале тенденције великих сила које, како на пољу практичне политике, тако и на пољу историјских наука, покушавају да ревизијом прошлости припишу одговорност за избијање Првог светског рата Србији, потребно је стално и на историјским чињеницама засновано критичко преиспитивање таквих тумачења прошлости. У том смислу свођење узрока Великог рата на Сарајевски атентат и приписивање кривице Србији представља кривотворење историје. Тиме, овај број часописа нарочито добија на свом значају имајући у виду да је његова главна тема управо посвећена проучавању битних околности које се тичу овог великог светског сукоба.

На самом почетку часописа налази се говор председника Републике Србије Томислава Николића одржан на међународном научном скупу у Српској академији наука и уметности поводом стогодишњице од Првог светског рата. Председник је на том скупу управо истакао и осудио покушаје фалсификовања историје у вези са узроцима отпочињања Првог светског рата. Том приликом он закључује да Србија у контексту Великог рата у великој мери зависи од свог положаја и вишевековног ропства, која значајно обликује свест и понашање, чега се вековима вероватно нећемо ослободити.

Као први рад у рубрици посвећеној теми броја налази се рад који се бави проучавањем уставног система Краљевине Србије уочи Великог рата, нарочито базирајући се на проблем локалне самоуправе. Ово представља један недовољно истражен аспекат на основу кога се може видети са каквим државним капацитетима је Србија ушла у Први светски рат.

Затим имамо рад посвећен проучавању Првог светског рата из угла Француске Републике који сагледава у којој мери су промене глобалне политике утицале на његово виђење и тумачење узрока и последица. Проучавање колаборационог односа Ватикана и Аустроугарске у припреми напада на Србију 1914. године је предмет рада Радослава Гаћиновића. Бавећи се овом анализом Гаћиновић долази до закључка да Сарајевски атентат својом снагом и својом динамиком не би морао довести до светског рата да није динамика империјалистичких супротности фатално водила рату.

Овде је важна и анализа Дејана Дашића који се бави хуманошћу и херојством српске војске у великом рату. Дашић истиче опасност од ревизије историје којом се жели умањити обим и величина страдања српског народа и наметнути кривица Србији за избијање Првог светског рата. Акценат ове анализе се ставља на став британске, француске али и аустроугарске и бугарске штампе за време Балканских ратова и на самом почетку Великог рата. Као последњи рад у овој области је веома значајна анализа судског процеса и одбрана учесника Сарајевског атентата 1914. године. Овај рад се базира на политичкој позадини и подлози судског поступка вођеног пре једног века.

Поред главне теме броја у овом броју се налазе и рубрике које се баве геополитиком, међународним односима и економским развојем, али и проучавањем проблема из области права и политике (радови који посебну заслужују пажњу из области права и политике су радови Наташе Делић, Владана Петрова и Владана Јончића). На самом крају броја налази се део посвећен огледима и студијама где се, такође, може наћи велики број значајних радова.

Поштоване колеге, надамо се да ће и овај број одговорити потребама вашег научно-истраживачког рада, као и да ће својим радовима оправдати ваша очекивања која се тичу високог квалитета који ужива наш часопис.

ГОВОР ПРЕДСЕДНИКА РЕПУБЛИКЕ, САНУ - ВЕЛИКИ РАТ, 13. 6. 2014.

Поштовани председниче Републике Српске,
Ваша светости, представници верских заједница у Србији,
Уважени чланови Српске академије наука и уметности,
поштовани чланови академске заједнице,
ваше екселенције,
даме и господо,

Цицерон је узвикнуо O tempora, O mores, осуђујући поквареност Катилининог доба, у коме ни докази ни последње решење Сената нису помогли да Катилина буде осуђен!

Данашњи скуп могао би да носи назив Чудних ли времена, чудних ли обичаја.

Нас Србе, суочене са покушајем фалсификовања историје у вези са узроцима отпочињања Првог светског рата, Цицеронове речи подсећају да су зло и поквареност историјска константа и општеприхваћена појава. Узалудни су бројни докази о неким догађајима, чињенице и историјска грађа, појединци из моћног ешалона ће чињенице извадити из контекста, преокренути, променити им смисао, дати им ново рухо и обличје и лаж ће постати глобално пласирана истина. У тој истини велика дела постаће велика срамота, храброст ће постати тероризам, а племенитост слабост. Српску борбу за слободу, која је цео век у свету била симбол борбе за правду и истину, велико дело, сада би да баце у блато.

После сукоба, нарочито великих, мало је оних који не претрче у табор победника, а хор конформиста појачава се новим члановима, од новинара до ”научника”, све у складу са новим условима које диктира победничка политика. Изгледа да Квинтилијанову изреку да свако доба мора поново да протумачи велика дела прошлости, користе да другачије од предака протумаче српску голготу и храброст.

У политици, како је то давно речено, није истина оно што доиста постоји, него оно што свет верује да постоји, а намера је да свет верује да су Срби изазвали рат који је однео 10.000.000 људских живота. За измену оцене једног од најзначајнијих догађаја у савременој историји Европе и света - Великог рата, који је изазвао далекосежне последице по историју Европе, али и планете, а ви то уважени академици најбоље знате, није био довољан само протек

времена, историјска дистанца, био је потребан политички притисак, како се ово велико дело прошлости више не би тумачило *lege artis,* већ на пројектовани начин.

Протекло је сто година, релативно довољна историјска дистанца, а новооткривени докази, на исти начин тумаче узроке и одговорност, нарочито степен одговорности главних актера ове глобалне трагедије.

Версајски мир је означио Немачку као највећег кривца за отпочињање Великог рата. У Немачкој то није прихваћено, а у време Хитлерове владавине, у целини одбачено. Било је покушаја и после Другог светског рата, како у неким европским земљама, тако и у САД, да се кривица за Први рат релативизује, али после књиге познатог немачког историчара Фрица Фишера, то је питање, веровало се, коначно разрешено..

Недавно је, међутим, један професор угледног универзитета Кембриц, својом књигом "Месечари", поново довео у питање одговорност Немачке за Први светски рат. У својој књизи професор Кларк описује тадашње велике силе као месечаре који су се отетурали у рат, а то заправо нису желели; актери лета 1914. чини се да нису били свесни своје кривице; директан пут у катастрофу почео је 28. јуна 1914. када је Босански Србин убио аустроугарског престолонаследника и његову жену у Сарајеву. У интервијуу неким немачким новинама Кларк чак повезује атентат у Сарајеву са злочином у Сребреници 1995. и због тога каже да му тешко пада да Србију 1914. види као жртву! Срећом, оваквих екстрема у науци или, тачније, квази науци, минималан је број.

Нико, и заиста нико озбиљан не оптужује Србију као узрочника Великог рата. Србија није ушла у тај рат да би освојила нове територије, нова рудна богатства и економску добит. Србија је ушла у рат да би опстала. Ушла је у рат зато што алтернативу није имала. Свима нама је добро познато колико је одговор Србије аустроугарском ултиматуму био помирљив. Једна мала и храбра земља ушла је у праведну борбу за слободу, извојевала чудом Божијим победе, преживела голготу и као Наталијина рамонда, на кишној капи подигла се из пепела и оживела.

Постоји мањина, тзв. ревизионисти, која сматра да су Француска, Русија и Енглеска, понеки уз њих помињу и Србију, изазивачи рата, али огромна већина историчара, и то на основу веродостојних извора, поуздано тврди да су кривци Немачка, Аустро-Угарска, Бугарска и Турска. Већина издваја Немачку као највећег кривца, али има и великих имена који су сматрали да Аустро-Угарска сноси највиши степен кривице, па тек иза ње Немачка.

Како се у њихову науку уклапа Пођорековo писмо од 28. маја 1913. године упућено министру Билинском у коме, алудирајући на односе са Србијом, каже:

„Морамо као свој главни задатак видети у томе да се за неколико година систематски спремамо за један неминован велики рат који ће бити вођен у до крајности тешким приликама...", и додаје

„Била би кобна заблуда ако би се веровало да бисмо – чак и по цену највеће предусретљивости у области спољашње и унутрашње политике – могли постићи да од Србије начинимо поуздана пријатеља. Ако се садашњи положај не искористи за то да се Србија начини безопасном на тај начин што би се сјединила с монархијом бар у облику једне трговинске, царинске и војне конвенције, мора се безусловно рачунати с тим да ће се та држава у сваком будућем рату борити као отворен и огорчен противник на страни наших осталих непријатеља", и наставља да српско сеоско становништво у БиХ треба да одрже у „летаргичном стању", док се с „безобзирном строгошћу" ваља односити према српској интелигенцији и полуинтелигенцији.

Или како да Србе представе другачијима од њиховог описа из проповеди протестантског пастора Фридрих Грисендорфа који каже" Наша отаџбина је изгубила рат. Победили су Руси, Американци, Енглези. Можда су имали боље оружје, више војника, боље вођство. Али то је, уствари, изразито материјална победа. Ту победу су они однели. Али овде међу нама, има један народ који је извојевао једну другачију и много лепшу победу - победу душе, победу срца и поштовања, победу мира и хришћанске љубави. То су Срби! Ми смо их раније само донекле познавали. Али смо исто тако знали шта смо чинили у њиховој отаџбини. Убијали смо стотине Срба који су бранили земљу, за једног убијеног нашег војника, који је, иначе, представљао власт окупатора - насилника.

Па не само да смо то чинили, него смо благонаклоно гледали како су на Србе тако пуцали са свију страна. Знали смо да се овде, међу нама, налази 5.000 официра Срба, који су некад представљали друштвену елиту у својој земљи, а сада су личили на костуре, изнемогли и малаксали од глади. Знали смо да код Срба тиња веровање: ко се не освети, тај се не посвети! И ми смо се, заиста плашили освете тих српских мученика. Бојали смо се да ће по нашој капитулацији, радити оно што смо ми њима чинили. Замишљали смо, јасно, ту трагедију и већ видели нашу децу како пливају канализацијом, или се пеку у градској пекари. Замишљали смо убијање наших људи, силовања, рушења и разарања наших домова. Кад су пукле заробљеничке жице и када се 5.000 живих српских костура

нашло слободно у нашој средини, ти костура су миловали нашу децу, давали им бомбоне. Разговарали су са њима!

Срби су, дакле, миловали децу оних који су њихову Отаџбину у црно завили.

Тек сада разумемо зашто је велики песник Гете учио српски језик. Сад тек схватамо зашто је Бизмарку последња реч на самртничкој постељи била ‘’ Србија!’’ Та победа Срба је већа и узвишенија од сваке материјалне победе! Такву победу, чини ми се, могли су извојевати и добити само Срби, однеговани у њиховом светосавском духу и јуначким епским песама, које је наш Гете толико волео.“

”Кажем ти да су ови људи прави дивови, пише племенита докторка Елси Инглиш негујући рањене Србе, жена која се прикључила Првој српској добровољачкој дивизији. Осећам се тако мала поред њих да би требало да се сакријем. Бол! Испаштање! Нисте упознали храброст док не видите ове људе како испаштају. Стварно не знам одакле долази ова раса ратника, али могу рећи да су они прави Божји људи.“

Специјална савезничка комисија утврдила је да кривица лежи пре свих на Немачкој, а потом Аустрији. Међутим, Немачка је осуђена на ратне репарације које не би могла да издржи ни једна привреда! Морала је да плати ратне одштете у почетку у износу од 5 милијарди долара, а неутврђену цифру да исплати у наредних 30 година. Није смела да увози ни извози оружје, да има подморнице, могла је да има само 120.000 војника. Последице су по Немачку биле катастрофалне и створиле су услове да на власт дође група екстремиста која је произвела нови рат, који је по свом исходу био вишеструко гори у односу на претходни.

Последица Великог рата био је Други светски рат, па хладни рат, али и његовим окончањем није уминула напетост света и неизвесност будућности цивилизације, напротив. И како рече Верњо, ”човечији дух има дубоке ноћи које руше дело његових дана. Доклегод једно столеће предаје другоме листове повести, традиције, споменике, камење, неће бити могућно да се нешто сасвим ново изгради”.

Победа сила савезница у два светска рата, ни стварање регионалне заједнице више европских држава није гаранција мира. Свака победа у себи носи неко незадовољство, јер се народи деле на победнике и побеђене, што у побеђенима изазива потребу за враћањем изгубљеног изједначавањем и постизањем баланса. Стварање Европске заједнице народа на известан начин зближава народе на једном простору. Када су народи зависни једни од дру-

гих и повезани у једну политичку организацију, постају солидарни делови једне целине, настаје флексибилност граница у смислу слободног протока људи робе и капитала, смањује се знатно и могућност да се поново иницира сукоб огромних размера. Осим тога, мир који гарантује уређење Европе приближава људе и васпоставља блискост, пре свега културну, научну, образовну, уз превазилажење језичке баријере, кроз све присутнији енглески језик као глобални језик света. Та појава има своје негативне конотације, али као позитиван истичемо фактор зближавања, и то не треба пренебрегнути, мада би требало да буде предмет једне шире дискусије.

Уважени пријатељи,

Србија у контексту Великог рата у великој мери зависи од свог положаја и вишевековног ропства, које значајно обликује свест и понашање, чега се вероватно вековима нећемо ослободити. Као и сада, када покушавамо да отварамо врата широм света, и у том времену Србија је била раскршће светова, колач који су велике силе делиле међу собом.

Током тог геостратешког позиционирања великих сила, Србија није никада осетила бољитак, напротив.

Нама, ипак, остаје нада да ће савремени свет успети да уравнотежи развој природних и друштвених наука, да ће ехо етичке поуке античких цивилизација надвладати савремену грмљавину технике у служби прагме, профита и доминације, а то је, чини се, најважнији, судбоносни задатак људи од науке данас. Нама остаје да се боримо речима и делима у настојању да не дозволимо да се ревидирају историјске чињенице, јер на то немамо право. Ако прихватимо да неистина овлада, да би нама сутра можда било боље, како то да ставимо у исту раван са крвљу наших предака која је натопила српске земље? Да ли ћемо онда бити једнако криви као они који су убијали наше претке, па ту кривицу озаконили као правду, а ми прихватили?

Тврдим, да су ћутање и равнодушност једнако саучешће у кривици, као и њено прихватање.

Да ли смо у том случају достојни потомци оних које су ценили и поштовали, љубили највећи умови света?

Помирење међу народима требало би да се оствари, али до њега неће доћи пласирањем лажи уместо истине и тражењем кривца међу праведнима. Некада се суочавамо са временима у којима смо немоћни пред неправдом, али никада не може да дође време у коме смо немоћни да протестујемо...

Завршио бих слово о великом јубилеју, констатацијом бившег председника академије Јована Цвијића, која нама политичарима мора увек, а нарочито данас, да буде поука: ”Треба да наступи генерација која ће у политичком животу сматрати за блебетање говор и говорништво без праве и смишљене акције. У нас се сада на такво говорништво сувише много полаже”.

Тема броја

ПОЛИТИЧКИ УЗРОЦИ ВЕЛИКОГ РАТА

УДК 342.4:352.07(497.11)“1888/1918“
Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 2/2014.
год. 21. vol. 44.
стр. 17-33.

Марко С. Станковић
Правни факултет, Универзитет у Београду

УСТАВНИ СИСТЕМ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ УОЧИ ВЕЛИКОГ РАТА: ЛОКАЛНА (САМО)УПРАВА

Сажетак

Последњу четвртину века пред Велики рат, Србија је, уз прекид од безмало једне деценије, била земља парламентаризма. Устав Краљевине Србије од 1888. се у уставноправној науци обично сматра најбољим уставним актом у историји српске уставности, јер је прихватио готово све најмодерније европске демократске институције свога времена, док је Устав од 1903. био његов „двојник“ – његово ново, допуњено и поправљено издање. Једна од најважнијих тековина европске демократије јесте локална самоуправа, коју су ови устави положили на нове темеље, умногоме различите од оних које су поставили ранији српски устави. У овом раду је укратко приказана еволуција локалне самоуправе у Србији пре доношења Устава од 1888, као и решења која су тај Устав и закони који су из њега произашли предвидели за тај облик територијалне децентрализације. У периоду владавине краља Александра Обреновића прво је враћен на снагу Намеснички устав од 1869, а затим донесен и нови, Октроисани устав од 1901, чија решења нису била у складу са начелима демократије и парламентаризма. Посебна пажња посвећена је и периоду од 1903. до 1918, када је Устав од 1888. поновљен као Устав од 1903, али није био праћен одговарајућим законодавством у сфери локалне самоуправе. На крају, дата је оцена једних и других решења.

Кључне речи: Устав од 1888, Устав од 1903, локална самоуправа, општина, округ.

1. ЛОКАЛНА (САМО)УПРАВА У СРБИЈИ ПРЕ 1888.

Зачеци локалне самоуправе постојали су још у средњовековној Србији у виду извесних привилегија које су уживала трговачка и рударска насеља. Систем привилегија, који садржи елементе локалне самоуправе у модерном смислу, био је веома сложен и имао је различите облике у различитим територијалним јединицама. „Начело народне самоуправе, по којем мештани сами бирају своје представнике и званичнике и демократски решавају своје локалне проблеме, постаје и остаје баштина демократске политике српског народа.“[1] За време турске владавине, у Србији су од самоуправних јединица постојала села и кнежине. У њима су решавана сва питања и проблеми у вези са животом тих малих административно-територијалних заједница.

Током Првог српског устанка, народна самоуправа је прво ограничена, а 1808. готово потпуно укинута и замењена централизмом и апсолутном влашћу вожда. Локална самоуправа била је у супротности са Карађорђевим концептом организације будуће српске државе. На тај начин је пропуштена историјска прилика да се локална самоуправа угради у темеље српске постфеудалне државе у настајању, без обзира на то што је српски народ за време турске власти народну самоуправу „чувао као своју светињу, јер му је она служила као најјача гарантија за слободу, веру и народност.“[2] И кнез Милош Обреновић је владао апсолутистички, примењујући често и сурове методе, гушећи народне буне и ликвидирајући поједине локалне старешине. У таквим приликама није било могућности за успостављање локалне самоуправе. Према речима Ђурђева, „нахијски и кнежински кнезови постају органи личне Милошеве власти који обезбеђују ред и поредак у народу.“[3] Централистички систем је временом све више учвршћиван, а централизам је доживео климакс на Скупштини одржаној 1834, што је и био један од главних узрока Милетине буне.

С обзиром на то да први српски устав, Сретењски устав од 1835, никада није ступио на снагу, Турски устав од 1838. је први уставни акт који је регулисао положај локалних јединица у Србији. Њиме је Србија била подељена на 17 округа, окрузи су били подељени на срезове, а срезови на општине. Та тростепена организација

1) Александар Б. Ђурђев, *Локална самоуправа*, Универзитет у Новом Саду – Правни факултет – Центар за издавачку делатност, Нови Сад, 1997, стр. 48.

2) Федор Никић, *Локална управа Србије у XIX и XX веку*, Геца Кон, Београд, 1927, стр. 1.

3) Ђурђев, стр. 51.

задржала се у Србији све до Великог рата, па и након њега, у оквиру Краљевине СХС. Наредне, 1839. године, донесен је први Закон о општинама, који је разликовао среске и варошке општине и који је Београду дао посебан положај. Узимајући у обзир укупан статус и овлашћења локалних органа (општинског одбора и општинског суда), може се оценити да је овај систем у ствари био систем локалне управе, која је била саставни део централне државне власти, а не систем локалне самоуправе. Добра илустрација за овакву оцену јесте податак да општине све до 1864. нису имале сопствене буџете, већ су за све веће издатке морале имати одобрење централних органа. Због тога се може рећи да је у Србији „успостављена строга централизација власти с олигархијским карактеристикама. Ова олигархијска власт, од олигархије народних старешина, које су, макар симболично, означавали неку везу с народом, временом еволуира у олигархијско-бирократску, губећи тиме и тај симбол.“[4] Ситуација се није поправила ни за време друге владавине кнеза Михаила, јер су локалне јединице биле у потпуности потчињене централној власти.

Ни Намеснички устав од 1869, иако је био први српски устав модерно конципиран и правно-технички уређен по савременим европским стандардима, није поправио ситуацију у погледу смањења централизма. Он чак ни начелно није прокламовао локалну самоуправу, већ је само навео да су општине „самосталне у својој управи, сходно прописима закона“. Након стицања државне независности Србије 1878, уклоњени су и последњи остаци локалне самоуправе. Само дан након што је Србија добила међународно признање, 14. јула 1878. донесен је закон којим су укинути сви облици општинске самоуправе и над општинама уведен потпуни полицијски надзор. „Тако је први дан независне Србије обележен ликвидирањем остатака локалне самоуправе.“[5]

Из кратког прегледа генезе локалних јединица у Србији, потпуно је јасно да уставотворац од 1888. није имао добре примере у ранијим уставима, који су локалне јединице – општине, срезове и округе – углавном сводили на јединице локалне управе (*administration locale*), не дајући им готово никакву аутономију у односу на централну власт, чак ни у домену послова који су очигледно од локалног значаја. Стога Јовичић исправно констатује да су „у првом раздобљу развоја Србије преовлађивале (су) централистичке

4) Радивоје Маринковић, Саво Марковић, *Локална самоуправа у Србији и Црној Гори до 1918*, Стална конференција градова, Београд, 1995, стр. 42.

5) Радивоје Маринковић, *Локална самоуправа – старе и нове недоумице*, Институт за политичке студије, Београд, 1998, стр. 222.

тенденције, тако да су територијалне јединице биле готово искључиво подручне јединице централне власти.“[6] Уставноправним језиком речено, окрузи, срезови и општине су у Србији до доношења Устава од 1888. били јединице територијалне деконцентрације, а не територијалне децентрализације; јединице локалне управе, а не локалне самоуправе.

2. УСТАВ ОД 1888 – НАЈБОЉИ УСТАВ У ИСТОРИЈИ СРПСКЕ УСТАВНОСТИ?

Почев од 1888, српска уставност се приближила моделима најлибералнијих уставних тенденција. „У погледу Устава од 1888. у нашој науци и јавности влада опште прихваћена оцена да је то најбољи српски устав, разуме се заједно са његовим нешто мало ‘допуњеним и поправљеним издањем’, Уставом од 1903.“[7] Иако је тај Устав садржао и поједина решења која се данас чине веома ретроградним (нпр. држава није била одвојена од цркве), он је у време када је усвојен, али и дуго након тога, представљао веома прогресиван уставни текст. Стога је Устав од 1888. вероватно најбољи српски устав, узимајући у обзир време и околности у којима је донесен. Али можда и највећа његова слабост лежи управо у томе – он је био сувише модеран за ондашње српско друштво, односно није био „огледало“ друштвене стварности у ондашњој Србији.

Нема сумње да је Устав од 1888. настао као плод политичког компромиса одлазећег краља Милана и најјаче политичке странке у земљи, Радикалне странке. Због тога се овај устав често, помало пежоративно, назива и „Радикалским уставом“, иако велики део решења из уставног пројекта те странке није у њему нашао своје место. Компромис је био у томе да, с једне стране, династија Обреновића задржи престо, али да, с друге, краљ Милан пристане на увођење парламентарног система (Слободан Јовановић период важења овог устава назива „добом парламентарности“).

Квалитет уставног текста је готово беспрекоран, лишен двосмислених одредаба и правних празнина. Осим тога, проглашена људска и грађанска права су се остваривала непосредно на основу Устава, што је најбоље јемство њихове неповредивости. Кад је реч о систему власти, уведен је парламентарни систем (мада у својој

6) Миодраг Јовичић, *Лексикон српске уставности 1804-1918*, Филип Вишњић, Београд, 1999, стр. 125.

7) Исто, стр. 311.

лошијој, двојној или орлеанској варијанти), са добро уравнотеженом поделом власти и независним судством. Народна скупштина је коначно постала истинска законодавна власт (заједно са Краљем), а уведен је пропорционални систем расподеле мандата и слободни посланички мандат.

Када је усвојен, Устав од 1888. је важио свега нешто дуже од пет година, јер је краљ Александар државним ударом од 1894. обуставио његову примену, вративши на снагу Устав од 1869. Своју „другу младост" овај устав је доживео након повратка Карађорђевића на престо, у нешто измењеном и допуњеном тексту, а формално се примењивао као нови Устав од 1903. (иако се суштински радило о поновљеном Уставу од 1888) све до „утапања" Србије у Краљевину СХС. И у првом и у другом периоду важења овог уставног текста, Србија је била уставна парламентарна монархија, следећи тада најсавременије трендове европске уставности.

3. ПОЛОЖАЈ ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ ПРЕМА УСТАВУ СРБИЈЕ ОД 1888.

Различито од устава који су му претходили, Устав Краљевине Србије од 1888. садржао је читаво поглавље о локалној самоуправи (поглавље IX). Друга, суштинска дистинкција овог Устава у односу на његове претходнике јесте прихватање начела децентрализације (самоуправе), за разлику од централистичког начела деконцентрације које је пре тога било присутно у великој мери.

Устав од 1888. је задржао већ традиционалну територијалну поделу земље на округе, срезове и општине.[8)] Округа је било 15 и у њима су, према Уставу (чл. 161), постојали „уз државне органе власти, као самоуправни органи: окружне скупштине и стални окружни одбори", који су имали „задатак да воде бригу о чувању и унапређењу просветних, привредних, саобраћајних, санитетских и финансијских окружних интереса, као и да врше све послове који би се законом ставили у њихов круг рада". Устав није дао дефиницију срезова, који су представљали средњи степен или међустепен локалне самоуправе, док су општине, као најуже и основне јединице локалне самоуправе у Краљевини Србији, имале „своју самоуправу", а као општински органи били су предвиђени општински суд, општински одбор и општински збор, који су били задужени „за вршење општинских послова" (чл. 162).

8) Вид. Ратко Марковић, *Уставно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014, стр. 99.

Избори за локалне органе су према Уставу били непосредни (чл. 163), при чему је, поред цензуса по полу, који је био уобичајен у XIX веку, постојао и имовински цензус, јер је носилац бирачког права на општинским и окружним изборима био сваки српски грађанин „члан дотичне општине или округа, који, уз друге законске услове, плаћа држави 15 динара непосредне порезе на годину". Од овог ограничења су били изузети задругари који су навршили 21 годину живота, јер су могли да гласају на изборима „ма колику непосредну порезу плаћали" (чл. 164).

Устав је предвиђао да, осим самоуправних делокруга, јединице локалне самоуправе имају и поверене делокруге, јер је прописивао да су оне дужне да, поред општинских и окружних послова, врше државне послове које им закони одреде (чл. 165). Изворни (самоуправни) и поверени (пренесени) послови су карактеристични за све модерне системе локалне самоуправе. Док су у вршењу изворних послова јединице локалне самоуправе подвргнуте само контроли уставности и законитости, поверени послови представљају надлежности у којима централни државни органи, поред уставности и законитости, могу да проверавају и целисходност рада локалних органа.

Устав од 1888. је регулисао и питање оснивања нових општина, као и промене граница постојећих, утврдивши да се нова „општина не може створити, нити се обим општина може мењати, без одобрења законодавне власти" (чл. 166). При том, Устав је предвидео и да „сваки грађанин и свако непокретно добро мора припадати некој општини и сносити терете општинске, среске и окружне" (чл. 167).

Посебну пажњу уставотворац је посветио локалним финансијама. Пре свега, било је предвиђено да се за финансијске одлуке великог значаја мора имати сагласност локалног представништва. Тако се окружни и срески „прирези" нису могли установити без одобрења окружне скупштине, а општински без одобрења општинског збора. При том се окрузи срезови и општине нису могли задуживати без одобрења истих представничких органа. На крају, Устав је предвиђао и могућност да се законом одреди „у којим ће случајевима бити потребно за те прирезе и за то задуживање одобрење законодавне или друге које државне власти" (чл. 168). Коначно, Устав је предвидео и постојање својине локалне самоуправе, прописавши да „окрузи, срезови и општине могу, као и појединa лица, имати својег имања" (чл. 169).

Сва остала питања у вези са надлежностима и организацијом окружних, среских и локалних власти, као и односе између тих

власти са државним властима, уставотворац је препустио законској регулативи (чл. 170).[9)]

С обзиром на то да је локална самоуправа према Уставу од 1888. била тростепена, положај основних јединица, општина, регулисан је једним, а положај виших јединица, срезова и округа, другим законом. Тако је 1889. донесен Закон о општинама, а наредне, 1890. године, Закон о уређењу округа и срезова. Према овим законским актима, ефективна локална власт вршила се у општинама и окрузима, док су срезови били потпуно сувишне јединице, пука форма без икакве садржине. „У односу на ранији период, овим законима побољшан је положај општине и учињен напредак у њеној аутономији.“[10)]

Закон о општинама од 1889. није у оквиру општих одредаба утврдио надлежности општине као јединице локалне самоуправе, него је то учинио на посредан начин, утврђујући надлежности сваког од општинских органа. Као органе општине, Закон је предвидео општински збор, општински суд и општински одбор. Општински збор су чинили сви становници општине са правом гласа на изборима, односно пунолетни становници који су плаћали 15 динара непосредног пореза годишње, као и сви пунолетни чланови породичне задруге, чак иако сви скупа нису плаћали 15 динара пореза. Одређене категорије лица биле су лишене права да гласају на збору (официри, војници, осуђена лица, лица под истрагом или стечајем, лица која дугују порез...). Општински збор је имао надлежности изборног, финансијског, комуналног и саветодавног карактера. Општински збор, као облик непосредне демократије, функционисао је у великој мери у складу са демократским начелима.

Најзначајнији општински орган је, традиционално, био општински суд, који је имао судска и управна (полицијска, комунална и извршна) овлашћења. Он је, као судски орган, био надлежан да одлучује у кривичним и грађанским стварима, када није била прописана надлежност државних судова. С друге стране, његове надлежности као управног органа биле су да води рачуна о реду и безбедности у општини и да извршава законе и друге државне прописе, а подразумевала је врло разнородне, углавном комуналне послове. Коначно, општински суд је располагао и значајним овлашћењима у погледу општинске имовине и прихода, као и у погледу вођењу општинских евиденција. „На основу ових овлашћења лако

9) Вид. Ђурђев, стр. 55-56.

10) Предраг Димитријевић, Дејан Вучетић, *Систем локалне самоуправе*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 182.

је закључити да је општински суд био најзначајнији орган власти у општини, како у погледу вршења судско-полицијских (државних) функција, тако исто и у вршењу општинских послова.“[11)]

На крају, општински одбор је био орган који је биран да води рачуна о „општинским интересима“ и ради „надгледања рада општинског суда“, са мандатом од две године.[12)] Његова најважнија овлашћења су била у вези са општинским финансијама и имовином, као и у вези са радом општинског суда. „Одбор је био генерално овлашћен да контролише рад општинског суда, а посебном надзору подлегали су сви послови које је суд радио по одлукама одбора.“[13)]

Општински одбор је, дакле, био орган који је вршио унутрашњи надзор над радом општинских органа, док су за спољни надзор били задужени стални окружни одбори и државни органи.[14)] Спољни надзор је имао два облика, у зависности да ли се радило о изворном или повереном делокругу општине. У првом случају, надзор је обухватао само законитост рада општинских органа, док се у другом случају простирао и на целисходност тог рада. Органима надзора стајала је на располагању широка палета различитих средстава. Сви облици надзора били су законом детаљно уређени, чиме је ограничена могућност за њихову евентуалну злоупотребу. Спољни надзор је према закону био веома значајан елемент система локалне самоуправе у Србији.

Дајући оцену положаја општина према Закону о општинама од 1889, Маринковић констатује: „ако се овај *радикалски* закон о општинама процењује у светлу стања локалне (општинске) самоуправе какво је било пре његовог доношења, може се констатовати да је учињен значајан напредак“, „али, ако се самоуправа општина процењује у односу на радикалске захтеве и прокламације пре него што су дошли на власт, онда је ова која је била утврђена законом, испод очекивања.“[15)]

Јединице локалне самоуправе највишег степена према Уставу од 1888. били су окрузи, док су срезови били јединице средњег

11) Маринковић, стр. 226.

12) Упор. Димитријевић, Вучетић, стр. 183.

13) Маринковић, стр. 227.

14) „Овим радикалским законом успостављен је троструки надзор над општинама и то: надзор окружне самоуправе, надзор Државног савета и надзор државне полицијске власти.“ (Драгош Јевтић, Драгољуб Поповић, *Народна правна историја*, Савремена администрација, Београд, 1997, стр. 161)

15) Маринковић, стр. 228.

степена или међустепена. Управо је оваква концепција аргумент у прилог тврдњи да Устав од 1888. не заслужује епитет „радикалски“. Јер, радикали су се у свом програму и дискусијама пред доношење тог устава борили за двостепену локалну самоуправу у којој би срез, као јединица вишег степена, имала средишње место.[16] Али након политичких догађаја по завршетку Тимочке буне и привременог губитка власти, радикали су пристали на компромис који је подразумевао тростепену локалну самоуправу са округом као највишом јединицом, а самим тим и потпуном потискивању срезова у други план.

Окрузи су, као највише јединице територијалне организације земље, имали двоструку улогу – они су били и носиоци државне власти и јединице локалне самоуправе. Представник државне власти у округу био је окружни начелник, којег је указом, на предлог министра унутрашњих послова, именовао краљ. Он је имао широке надлежности. Начелник је био задужен да се стара о одржавању реда и опште сигурности у вршењу законом одређених послова, да надзире рад свих јединица локалне самоуправе – општина, срезова и округа (имао је, дакле, контролну функцију), као и да им помаже у обављању њихових послова, а имао је и саветодавну улогу – могао је да предлаже влади извесне мере. Поред тога што се старао о извршавању државних прописа, окружни начелник се старао и о извршавању среских и окружних одлука уколико су биле законите, а имао је право и да обустави њихово извршење ако их је сматрао неуставним и незаконитим (о чему је морао обавестити министра, који је доносио коначну одлуку). Коначно, он је имао и церемонијално овлашћење отварања и затварања седница окружне скупштине, којој је могао подносити предлоге и представке.

Као јединица локалне самоуправе, округ је имао и своје самоуправне органе – окружну скупштину, стални окружни одбор, среске изасланике и секретара скупштине. Ти органи били су задужени за вршење самоуправног делокруга округа, који је обухватао значајан број послова.[17] Представнички орган у округу била је окружна скупштина, која је доносила одлуке о окружним пословима, али је имала и надзорну функцију, нарочито над општинама и срезовима. У њен састав улазили су заступници, који нису били бирани непосредно, већ посредно – на среским скуповима,

16) О том програму вид. Јевтић, Поповић, стр. 159-160.

17) То су били послови имовинског карактера, привредног карактера и социјалног карактера. Осим тога, окружни органи су били дужни да се старају о томе да се испуне захтеви цивилних и војних власти засновани на закону и да воде рачуна о снабдевању народне војске.

од стране кметова и одборника свих општина једног среза. „Укратко, бирали су се сресни заступници, а не заступници грађана или општина.“[18] Стога окружна скупштина није била представништво локалног становништва, већ скуп представника срезова, као јединица локалне самоуправе нижег степена. То је у великој мери удаљавало округе од теоријског модела локалне самоуправе, чију есенцију чини управо представнички карактер локалних органа.[19] Осим што није била непосредно изабрано представништво локалног становништва, окружна скупштина није била довољно самостална у обављању својих функција. Најзначајнији утицај на њу имао је окружни начелник, док је у вези са одлукама о финансијама и имовином била зависна од ресорног министра[20], али и од краља (нпр. поводом доношења одлука у повереном делокругу) и Народне скупштине (нарочито у вези са финансијама и располагањем имовином).

Извршни орган у округу за послове из самосталног делокруга био је стални окружни одбор. Његови чланови бирани су из састава окружне скупштине. Имао је ужи и шири састав. Стални окружни одбор је имао надлежности у вези са окружним финансијама и имовином и надзором.

Сресни изасланици су били чланови окружног одбора и бирао се по један из сваког среза. Они су били надлежни за извршавање одлука и наредби окружне скупштине које су се тицале њиховог среза. Осим тога, они су сазивали сресне скупштине и руководили њиховим радом. „Из законских одредби није јасно да ли је сресни изасланик у свом срезу заступао интересе округа, или је, што би било сасвим логично очекивати, у окружној скупштини и одбору могао заступати и бранити интересе свог среза.“[21] То је још један доказ у прилог тврдњи да је срез био потпуно сувишна јединица у систему локалне самоуправе. Срезови су, као јединице средњег степена, остали потпуно неодређени у закону, јер њихове надлежности и унутрашња организација нису били дефинисани. У суштини, они су представљали пре нешто попут окружних испостава (јединица „окружне деконцентрације“), него територијал-

18) Маринковић, стр. 231.

19) Ипак, од правила о посредном избору чланова окружне скупштине је постојао изузетак, јер су општине, које су имале право да бирају „свог“ посланика у Народној скупштини, имале право и да бирају једног заступника у окружном представништву (то право је, према чл. 81. Устава, имало укупно 26 општина).

20) „Право министара да доносе коначна решења о законитости аката окружне скупштине, значило је крајње сужавање локалне самоуправе.“ (Јевтић, Поповић, стр. 161)

21) Маринковић, стр. 232.

не јединице у којима се вршила самоуправа. Једини орган среза, среска скупштина, није била бирана, него су у њен састав улазили кметови и по два члана општинских одбора из свих општина на територији среза. Седницама скупштине је руководио срески изасланик, који је био окружни орган, што додатно поткрепљује тезу да су срезови били окружне испоставе. Среска скупштина је била лишена права да доноси било какве одлуке, већ је могла једино да усваја закључке, који су прослеђивани окружном одбору, што значи да она није имала нормативну, већ једино саветодавну функцију.

4. ЛОКАЛНА САМОУПРАВА У СРБИЈИ ОД 1903. ДО ВЕЛИКОГ РАТА

Устав од 1888. био је на снази тек нешто мало дуже од пет година, јер га је краљ Александар државним ударом 9. маја 1894. укинуо и вратио на снагу Намеснички устав од 1869. То је подразумевало и „васкрснуће" ранијег законодавства о локалној самоуправи – Закона о устројству општина од 1866. и Закона о окрузима и срезовима од 1839.[22] На тај начин, развој локалне самоуправе у Србији је учинио крупан корак уназад. Такво стање потрајало је до доношења новог Устава од 1901.[23] и Закона о општинама 1902, који је редуковао бирачко право, појачао надзор над општинама и увео могућност да се општински одбор распусти због „нереда".

Након Мајског преврата, донесен је Устав од 1903, који је у ствари био „допуњена и поправљена" верзија Устава од 1888. Устав од 1903, међутим, није био праћен одговарајућим законодавством у домену локалне самоуправе, пошто нису враћени на снагу закони од 1889. и 1890, већ је „потврђен" Закон о општинама од 1902, уз образложење да се тај закон суштински не разликује од закона од 1889.[24] О уређењу округа и срезова донесен је 1905. нови закон. Положај општина обележила су, без сумње, веома широка овлашћења органа надзора, а то су били министар унутрашњих дела као врховни надзорник, односно окружни и срески начелници.

Општине су законом дефинисане као основне управне и судске јединице, које су у „својим унутрашњим пословима самоуправне, а као делови државне целине подложне надзору државних власти". Закон је разликовао сеоске и варошке општине, које су

22) Јевтић, Поповић, стр. 163.

23) Вид. Марковић, стр. 101.

24) Димитријевић, Вучетић, стр. 185.

се могле спајати и раздвајати уколико то одобре Државни савет и Краљ. Органи општине су били идентични као раније: општински збор, општински одбор и општински суд. Општински збор био је тело које су сачињавали „прави гласачи“ сваке општине, односно њени чланови који су плаћали најмање 15 динара непосредног пореза. Порески цензус је, дакле, задржан. Формалноправно, збор је имао значајне надлежности. Проблем је, међутим, био у томе што је општинском збору за доношење већине одлука о било потребно одобрење Државног савета или иницијатива општинског одбора. Када се томе додају широка овлашћења државних органа у вршењу надзора, произлази да је степен самоуправе општинског збора, као органа са највећим демократским капацитетом у општини, био доста скроман. „Прва непосредна власт“ у општини био је општински суд, који је имао две врсте надлежности – изворне (самоуправне) и поверене (државне).

Кључни недостатак општинске самоуправе према Закону од 1902. била су преширока овлашћења државних органа у домену надзора над општинама. Министар унутрашњих дела био је врховни надзорни орган, а за надзор су били задужени и окружни и срески начелници. Закон о општинама је у више наврата поправљан изменама и допунама, тако што је смањен имовински цензус за активно бирачко право и ојачана улога општинског одбора, мада су измене понекад погоршавале постојеће стање, као рецимо 1909, када су ограничена права општинских зборова у располагању општинском имовином и уведено правило по којем се уздржавање од гласања на општинском збору вредновало као гласање „за“ предлог (!).

Округ је законом био одређен као највиша управна јединица, односно као „политичка“ и „надзорна“ јединица, а срез је као јединица која обавља административну функцију и надзор над општинама, као јединицама најнижег степена (чл. 2. и 4. Закона о уређењу округа и срезова од 1905). Закон је, ипак, доделио окрузима и срезовима и ограничен самоуправни карактер. Али, „утврђивањем да, поред уобичајених државних послова, окружне и среске власти мотре да ли самоуправне власти у срезу, округу и општини раде у границама закона (чл. 6) и да ли помажу самоуправним властима у вршењу њихових задатака, као и обавезом да самоуправне власти помажу државним, самоуправни органи су сведени на својеврсни помоћни механизам државне власти.“[25] О ограничености самоуправе сведочи и чињеница да је окружни начелник имао огромна овлашћења у вршењу надзора над вршењу самоуправних посло-

25) Маринковић, стр. 239.

ва, па је чак могао да обустави извршење сваке одлуке окружне скупштине коју је сматрао противном уставу и законима. Сумарно, самоуправни органи у округу и срезу стајали су под врло израженим надзором државних органа, при чему самоуправне јединице нису могле да поседују своју имовину, одакле јасно произлази да самоуправе готово да није ни било. Тако је закључио и Федор Никић: „Иако су по чл. 160. Устава и чл. 5. Закона о уређењу округа и срезова, окрузи и срезови самоуправна тела, ипак зато самоуправа округа и срезова није постојала, Надзор и мешање државне власти била је толика да је самоуправа сасвим избледела.“[26] Све у свему, систем локалне самоуправе под Уставом од 1903. подразумевао је значајно мању самоуправу локалних заједница у поређењу са системом који је био успостављен за време важења Устава од 1888.[27]

Устав од 1903. био је, по завршетку Великог рата, на снази до стварања Краљевине СХС децембра 1918. А српско предратно законодавство које регулише положај општина је „преживело“ и уједињење и важило је и у Краљевини СХС још читаву деценију! Наиме, у предуставном периоду, као и за непуних осам година примене Видовданског устава од 1921, није донесен закон о општинама, већ су се примењивали закони који су на одговарајућим деловима државне територије примењивани пре стварања прве југословенске државе. На подручју централне Србије примењиван је Закон о општинама од 1902, на подручјима која су пре Великог рата биле у саставу Аустро-Угарске примењивало се законодавство из тог периода, док у Црној Гори и Македонији уопште није било закона који би уредили положај општина.

5. ОЦЕНА УСТАВНИХ И ЗАКОНСКИХ НОРМИ О ЛОКАЛНОЈ САМОУПРАВИ ЗА ВРЕМЕ ВАЖЕЊА УСТАВА ОД 1888. И 1903.

Често се у нашој науци, нарочито до деведесетих година прошлог века, могао чути став да је Србија у периоду од Првог српског устанка до Великог рата била земља са развијеном локалном самоуправом. Такав став је, међутим, потпуно погрешан, што

26) Никић, стр. 330.

27) Јевтић, Поповић, стр. 164. Устав од 1903. је, опет, имао и бројне предности у односу на Устав од 1888. Једна од главних предности била је његово доследно спровођење у пракси, што је била значајна разлика у односу на режим последња два Обреновића. Према речима Јовичића, Уставу од 1903. „се може дати висока оцена не само због његових квалитета као нормативног акта него и због његовог примењивања у пракси и, тиме, несумњивог доприноса развоју Србије као уставне парламентарне монархије, са правим политичким плурализмом и одговорном владом.“ (Јовичић, стр. 313)

је међу првима јасно исказала Ружица Гузина следећим питањем: „Откуд, онда, одомаћено мишљење – код неких правника и политичара XIX и XX века – да је буржоаска Србија била 'земља локалне самоуправе' у првом реду општинске"?[28] Нужни предуслови за развијену локалну самоуправу су свест о потреби децентрализације и демократска политичка култура, а у Србији су оне у XIX и на почетку XX века биле на ниском нивоу. Због тога је и власт у локалним заједницама много чешће имала обележја локалне управе, него локалне самоуправе. Постојали су, додуше периоди у којима је самоуправа постојала у извесној, али свакако недовољној, мери. Те периоде Маринковић назива „светлим тренуцима", закључујући да је „локална самоуправа у ондашњој Србији, чак и у неким краћим периодима, који се могу сматрати светлим тренуцима, формално и стварно била редукована на меру, која се, чак и за оно време, може сматрати незадовољавајућом."[29] Један од тих светлих тренутака био је период важења Устава од 1888. Према речима Миодрага Јовичића, „Устав од 1888. и закони од 1889. и 1890. означавају победу снажних децентралистичких тенденција, при чему извесна претеривања у давању широке самоуправе локалним властима нису дала најбоље резултате."[30]

На крају, јасно је да је у Србији крајем XIX века било могуће дати ширу самоуправу локалним заједницама. Основа за то је, штавише, већ постојала у установама тзв. народне самоуправе, која је била важан сегмент српске правне традиције. Народна самоуправа је била „полигон" на којем су Срби „тренирали државу" за време отоманске власти, али она није била довољно правно уобличена, па се није могла једноставно преузети и уклопити у уставноправни систем нове, независне српске државе. Ипак, њен демократски карактер је био неспоран, а управо је он најчешће недостајао у вршењу власти у локалним заједницама. С друге стране, постојао је оправдан страх носилаца власти у младој држави да ће локалне вође имати тежњу да се осамостале у односу на централну власт уколико им се да сувише широка самоуправа. „У том помешаном скупу различитих чинилаца, мотива и интереса који су учествовали у формирању ставова према локалној самоуправи учествовала је и нека врста 'погрешне' свести према којој се локална аутономија везивала за средњовековне привилегије према којима су поједине територијалне јединице добијале својеврстан статус 'државе у

28) Ружица Гузина, *Општина у Србији 1839-1918*, Рад, Београд, 1976, стр. 487.

29) Маринковић, стр. 243.

30) Јовичић, стр. 125.

држави', па се јављао страх да и јединице локалне самоуправе не поприме те карактеристике."[31] Због тога је локална самоуправа у кнежевини и краљевини Србији све време стајала „под кишобраном" државног права, где је држава за себе задржавала надлежност да шири и сужава самосталност локалних заједница, уређујући неретко њихов положај по моделу локалне управе. Такав је случај био чак и за време важења Устава од 1888, иако је тај устав у неким другим сегментима (нарочито у домену људских права и слобода) био изразито прогресиван.

Све у свему, уставна и законска решења у „доба парламентарности" и „доба повраћене парламентарности" у Србији (како је периоде важења устава од 1888. и 1903. називао Слободан Јовановић) стала су на пола пута између деконцентрације и децентрализације власти. У односу на период пре тога, нова решења су представљала крупан напредак, али су она, ипак, нису била близу идеалних.

ЛИТЕРАТУРА

Влатковић, Милан, *Право локалне самоуправе*, Бесједа, Бања Лука, 2008.

Димитријевић, Предраг, Вучетић, Дејан, *Систем локалне самоуправе*, Службени гласник, Београд, 2011.

Гузина, Ружица, *Општина у Србији 1839-1918*, Рад, Београд, 1976.

Ђурђев, Александар Б., *Локална самоуправа*, Универзитет у Новом Саду – Правни факултет – Центар за издавачку делатност, Нови Сад, 1997.

Јевтић, Драгош, Поповић, Драгољуб, *Народна правна историја*, Савремена администрација, Београд, 1997.

Јовичић, Миодраг, *Лексикон српске уставности 1804-1918*, Филип Вишњић, Београд, 1999.

Маринковић, Радивоје, *Локална самоуправа – старе и нове недоумице*, Институт за политичке студије, Београд, 1998.

Маринковић, Радивоје, Марковић, Саво, *Локална самоуправа у Србији и Црној Гори до 1918*, Стална конференција градова, Београд, 1995.

Марковић, Ратко, *Уставно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2014.

Никић, Федор, *Локална управа Србије у XIX и XX веку*, Геца Кон, Београд, 1927.

31) Маринковић, стр. 244.

Marko S. Stankovic

CONSTITUTIONAL SYSTEM OF THE KINGDOM OF SERBIA JUST BEFORE THE GREAT WAR : LOCAL (SELF) GOVERNMENT

Resume

The last quarter-century before the Great War Kingdom of Serbia, with a break of nearly a decade, was a country of parliamentarism. Its Constitution of 1888 is generally regarded as the best constitution in the history of Serbian constitutionality by the constitutional science, because it institutionalized almost all modern European democratic institutions of its time, while the Constitution of 1903 was its "twin-brother" – its new, revised and fixed edition. The quality of both constitutional texts is almost flawless, devoid of ambiguous provisions and legal gaps. In addition, designated human and civil rights were exercised directly on the basis of the Constitution, which is the best guarantee their inviolability.

One of the most important achievements of European democracy is the local self-government. This paper briefly presents the evolution of local government in Serbia prior to the adoption of the Constitution of 1888, and the solutions that the constitutions of 1888 and 1903 (and laws that followed them) establishsed for this type territorial decentralization. These constitutions laid the foundations of a new, significantly different form of local self-government then former Serbian constitutions.

Differently from constitutions that preceded it, the Constitution of the Kingdom of Serbia of 1888 contained an entire chapter on local self-government (Chapter IX). Second essential distinction of this Constitution in relation to its predecessors is the acceptance of the principle of decentralization, opposed to the centralist principle of deconcentration, which had previously been present to a large extent. Given that the local self-government under the Constitution of the in 1888 had three stages, the position of the basic units (municipalities) was regulated by one, and the position of senior units (districts and counties), by the other law. These laws were adopted in 1889 and 1890. Compared to the period before, new legal solutions considering the local self-government made big improvement, but they, nevertheless, were not close to ideal.

During the reign of King Aleksandar Obrenovic (1893-1903), Constitution of 1869 was returned to force. This also meant "resurrection" of earlier legislation on local self-government – the law on municipalities of 1866 and on districts and counties of 1839. In 1901, the King bestowed new Constitution, whose provisions were not in accordance with the principles of democracy and parliamentarism. Law on municipalities of 1902 reduced the voting rights, strengthened supervision of municipalities and introduced the ability to dissolve the municipal council because of the "mess".

In the period from 1903 to 1918, the Constitution of 1888 was "repeated" as the Constitution of 1903. But in the sphere of local self-government it was not accompanied by the appropriate legislation, since the laws of 1889 and 1890 were not returned to the force. The law on municipalities of 1902 was "confirmed", so the position of the municipalities was marked, no doubt, by very broad powers of supervision. The new law about districts and counties was passed in 1905. Overall, the system of local self-government under the Constitution of 1903 had implied a significantly lower autonomy of local authorities compared to the system that was in place during the application of the Constitution of 1888.

Constitution of 1903 was in force until the unification into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians in 1918. But the pre-war Serbian legislation that regulates the position of the municipalities had "survived" the Great War and had stood in force in the new Kingdom for a decade, until 1929.

Constitutional and legal provisions on local self-government in the "age of parliamentarism" and the "age of recovered parliamentarism" in Serbia (as the periods of application of the constitutions of 1888 and 1903 were called by Slobodan Jovanović) stopped halfway between principles of deconcentration and decentralization.

Key words: Constitution of 1888, Constitution of 1903, local self-government, municipality, district.

* Овај рад је примљен 04. маја 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.

УДК 94(100)”1914/1918”:930(44)“19“

Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 2/2014.
год. 21. vol. 44.
стр. 35-53.

Горан Вукадиновић
Војска Србије

Срђан В. Старчевић
Генералштаб Војске Србије

УЗРОЦИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА ИЗ УГЛА ФРАНЦУСКЕ РЕПУБЛИКЕ

”Топ: оруђе за исправљање граница”
савремени речник француског језика

Сажетак

Савремене тенденције за ревизијом узрока Првог светског рата наводе на преиспитивање сопствене историје сваке појединачне нације, учеснице овог, до тада највећег сукоба у историји човечанства. Поредећи историјску интерпретацију и национално поимање узрока и одговорности за изазивање Великог рата у савременим државама, некадашњим чланицама Антанте и Тројног савеза, лако уочавамо јасне разлике и прикривање или чак одбијање сопствене негативне улоге у пресудним догађајима.

Покушај овог рада је сагледавање у којој мери су промене глобалне политике и консеквентне свести епохе утицале на виђења Првог светског рата и тумачења његових последица, узрока и повода из угла Француске Републике. Измењена стварност је нужно отворила нова историјска питања и нове теме у анализирању прошлости, које су неки препознали као даље ширење историјског хоризонта, а други као политичке ревизије и манипулацију историјском истином. Ипак, тумачења узрока рата и данас, као и пре једног века, рефлектују постојање готово идентичних интерпретатитвних оквира који снажно утичу на дефинисање савремених политичких пракси и њихових идеолошких корена. Наведени закључак је последица чињенице да је најважније наслеђе Првог светског рата, доминација националног принципа и прокламација националних држава као кључног субјекта глобалне политике.

Управо стога, тумачења рата који је први у историји добио епитет „светски“ посматрана из националне перспективе отварају бројне теме и указују на многе дилеме, али не могу бити правилно сагледана без разумевања универзалног контекста у коме је рат почео, био вођен и до данас тумачен.

Верујемо да је виђење Француске Републике остало на истом становишту као и пре сто година уз другачију перцепцију српске националне историје.

Кључне речи: Први светски рат, Француска Република, узроци, сарајевски атентат, последице.

1. ФРАНЦУСКО-НЕМАЧКИ ОДНОСИ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 19. ВЕКА

„Дуги деветнаести век“, омеђен догађајима значајним за целокупно човечанство – Француском буржоаском револуцијом и Првим светским ратом – доба је буђења националног духа и стварања националних држава у Европи. Наполеонови ратови с једне и романтичарска школа с друге стране одиграли су улогу катализатора и разбуктали националне страсти, посебно у немачким државицама, које су вековима биле својеврсни полигон у средишту Европе, за демонстрацију утицаја и моћи великих сила: Француске, Аустрије, Велике Британије и Русије.

Велике промене у Немачкој почеле су поразом и Наполеоновом окупацијом Пруске, 1806. године, када је овој држави наметнут понижавајући мир. Наполеон јој је одузео све поседе западно од Лабе, све територије које је Пруска раније отела Пољској и област око Котбуса на реци Шпреји, што је укупно чинило 49 процената њене пређашње површине. Пруска је тиме изгубила и 5.250.000 од 9.750.000 становника. Поред овога, морала је да издржава француске окупационе трупе док не исплати ратну одштету од 160 милиона тадашњих франака. О висини трошкова окупационих снага и ратне одштете најсликовитије говори податак да су следеће две године они били једнаки укупним приходима Пруске.[1)] Поражена и понижена, Пруска учила је од свог угњетача[2)], а реформе које су спроводили Штајн, Харденберг и Шарнхорст и промена стања духа на коју су пресудно утицали Фихте, Шилер, Клајст, Уланд и Фридрих оспособиле су Пруску да у критичном тренутку

1) Вил Дјурант, *Наполеоново доба*, ВИЗ, Народна књига, Београд, 2005, стр. 607-609.

2) „Ова туђинска власт увела је Немачку у круг модерних културних народа“, Франц Меринг, *Историја Немачке од краја средњег века*, Култура, Београд, 1951, стр. 107.

пресудно допринесе слому Наполеоновог царства, постане перјаница немачког национализма и на Бечком конгресу 1815. године наступи као једна од великих сила. На руку Пруској ишло је и то што је Наполеон укинуо Свето Римско Царство, на чију су круну традиционално претендовали Хабзбурговци. Пруска и њена династија Хоенцолерна наметали су се као лидери Немачке.

Све до шездесетих година 19. века, догађаји у Паризу битно су утицали на дешавања у Берлину. Добар пример је фебруарска револуција 1848. године, чија се варница пренела на Средњу Европу и подстакла мартовску револуцију у Пруској. Такође, подршка коју су Италијани добили од Наполеона III у борби против Аустрије добродошла је Пруској за јачање позиција у Немачкој. Од шездесетих година овај однос почиње да се мења у корист Берлина и све више ће политичка активност Берлина утицати на дешавања у Паризу. Ово је посебно био случај 1869. године, када је Леополд фон Хоенцолерн-Зигмаринген кандидован за шпански престо упражњен након протеривања краљице Изабеле и 1870. године, када је Пруска изнудила Француској објаву рата.[3] У том рату Пруска је демонстрирала војну супериорност, код Седана поразила француске трупе, анектирала Алзас и Лорен и ујединила Немачку.

Од уједињења Немачке, фрнацуско-немачки односи били су изузетно сложени, а њихови интереси оштро супротстављени. Сама чињеница да је најочигледнија последица Француско-пруског рата био слом Француског и стварање Немачког царства довољно говори о томе да су се крајем 19. и почетком 20. века Француска и Немачка налазиле на супротним историјским позицијама.

Сучељавање ове две државе може се посматрати у неколико равни: политичкој, војној, индустријској и колонијалној.

У политичкој равни, Француска и Немачка надметале су се за утицај у Европи и учешће у подели света. На Бечком конгресу 1815, моћ Француске ограничена је с једне стране оснаженом Холандијом, а с друге поново успостављеним Пијемонтом, док су ове две „тампон државе“ подупирале Пруска и Аустрија.[4] Француска је тада остала и без највећег броја својих старих колонија и са великим дуговима на име ратне одштете. Она се, ипак, брзо опоравила и практично нема земље у Европи која је потпуно била поштеђена француског утицаја. Француска је задржала свој престиж, сликовито изречен у опасци Виктора Игоа: „У XIX веку свет се во-

3) Курт Керстен, *Бизмарк и његово доба*, Ново дело, Београд, 1991, стр. 185-197.

4) Charles Esdaile, *Napoleon's Wars*, Penguin Books, London, 2007, стр. 508. и Жорж Лефевр и др, *Историја Француске*, књига друга, Просвета, Београд, 1961, стр. 198-199.

зи железницом и говори француски.“[5] Француска је после слома Другог царства постала република и наставила пут демократског развоја. С друге стране, Немачка је постала оно што је била Пруска - милитаристичка, јункерска држава, али са већим људским и материјалним ресурсима. Уједињена Немачка имала је 20 милиона становника више и много већи наталитет од Француске. Глас Немачке све се гласније чуо и није могао бити занемарен, посебно када је Немачка почела отворено „крвљу и гвожђем“ да тражи прерасподелу на геостратешкој мапи света.

Немачкој је на руку ишла војна надмоћ, брутално демонстрирана у Француско-пруском рату. Војна моћ Немачке заснивала се на пруској милитаристичкој традицији, неприкосновеној дисциплини и снажној војној мисли оличеној у теоријским делима Карла фон Клаузевица и организацијским способностима Хелмута Молткеа. Насупрот Немачкој, Француска није била никаква милитаристичка држава, чак ни у време Другог царства.[6] Тек је пораз 1870. покренуо озбиљну реформу француске војске, па ће Француска радити на ратним припремама све до ратне провере 1914. године, када се показало да француска војска може да се супротстави немачкој и, уз помоћ савезника, одржи фронт. Колико је Француска крајем 19. века била рањива и „на мети“ Немачке говори и афера „Драјфус“, која је не само што је показала да документа из француског генералштаба могу да падну у руке немачким генералима, него и да је конзервативна француска војна елита неспособна да на праведан начин реши овај проблем.

Због све већег заоштравања односа између великих европских сила, као одговор на Тројни савез потписан 1882. године између Немачке, Аустро-Угарске и Италије, Француска и Русија 1891. године закључују одбрамбени савез, којим су се обавезале на заједничку одбрану у случају напада Немачке или неке од њених савезница. Потом, 1904. године, Француска и Британија стављају тачку на сва спорења око колонија[7], а 1907. године, уз подршку Француске, Британија и Русија решиле су своје неспоразуме чиме је фактички створена Антанта. У то време, није било озбиљног политичара ни у Француској нити у Немачкој који није осећао ближење рата. Ратне припреме великих сила већ су отпочеле, када се догодила анексиона криза., која се није претворила у сукоб већих

5) Драга Вуксановић-Анић, *Стварање модерне српске војске*, Српска књижевна задруга, ВИНЦ, Београд, 1993, стр. 7.

6) „Од 500.000 војника под Другом републиком 1848, до 1866. спало је на 389.000 војника, од којих је половина била другог позива без резерве“. Op. cit. стр. 65.

7) Љубомир Домазетовић, Петар Терзић, *Ликови и дела славних војсковођа Новог века*, ВИНЦ, Београд, 1992, стр. 21-22.

размера, јер је Русија морала да попусти Аустро-Угарској, будући да ју је Француска обавестила да не би могла ратовати, јер нису угрожени њени витални интереси.[8)]

Занимљиво је да је немачки ратни план, израђен 1909. године, предвиђао да Немачка већи део својих снага упути на запад, против Француске. Немачки генерали предвиђали су да ће Француску потући за 6 недеља и да тек тада треба кренути свом силом на Русију. С друге стране, творац француског ратног плана генерал Жозеф Жофр, такође се одлучио за офанзивни рат, убеђен да ће сукоб трајати кратко. Он је предвидео да ће Немачка повредити неутралност Белгије и одатле напасти Француску, али није добио сагласност своје владе да умаршира у Белгију пре Немачке. Војну доктрину која подразумева офанзиву подржавао је и Фердинанд Фош, један од најистакнутијих француских војсковођа и војних теоретичара тог доба.[9)]

Предвиђало се и да ће рат бити тоталан, тј. да ће победа зависити не само од снаге војске, него и од снаге друштва и државе, а пре свега економије и индустрије. Упркос томе што је политичка нестабилност обележила 19. век у Француској, о чему сведоче револуције 1830. и 1848. године, државни удар Луја Бонапарте и Париска комуна, француска привреда дуго ће бити друга привреда Европе, све док је, крајем 19. века, не престигне немачка пре свега захваљујући индустрији која је крупним корацима напредовала, у ери захуктале индустријализације, када се моћ државе мерила индустријским развојем. Користећи своја богата налазишта угља и разних руда, Немачка је у индустријском надметању претекла Француску.

Ситуација је била другачија када је реч о колонијама. Мада се често сврстава у ред старих колонијалних сила Франацуска је тек освајањем Алжира 1830. године започела стварање новог колонијалног царства. У којој мери је Француска била успешна довољно говори податак да је створила по величини друго колонијално царство (у зениту је имало више од 12 милиона километара квадратних), одмах иза Британског. Најзначајнија колонијална освајања Француска је извршила крајем 19. и почетком 20. века, користећи стратегију „мирног продора“ и пацификације.[10)] „Када је Немачка у своме брзом развитку стигла до ступња који је чинио неминовним освајања страних тржишта и сфера утицаја, колонијални свет

8) Митар Ђуришић, *Србија у рату 1914,* Чигоја штампа, Београд, 2008, стр. 2.

9) Љубомир Домазетовић, Петар Терзић, op. cit. стр. 26-27. и 279.

10) Срђан Старчевић, „Примена антропологије у војне сврхе“, *Војно дело*, Министарство одбране - МЦ „Одбрана“, Београд, пролеће/2012, стр. 258.

је, углавном, већ био подељен. Немачка је успела да обезбеди само мање поседе у Африци и Кини...“[11] Буђење немачких колонијалних аспирација изазвало је низ француско-немачких спорења, пре свега због трговинских интереса, од којих су најделикатније биле две мароканске кризе, 1904. и 1911. године, када је Немачка оспоравала право Француске над Мароком. За Француску је ово било осетљиво питање, посебно када се има у виду да је претендовала на поседовање огромних пространстава у Африци, од Атлантика до Судана и од Средоземног мора до Гвинејског залива, а да је Сахаром овладала тек од 1902. године, када су одреди пуковника Лаперина поразили Туареге на Ахагару.[12] Друга мароканска криза претила је и да постане повод за Први светски рат.

Заоштравање француско-немачких односа неминовно је водило у рат великих размера. Тога су биле свесне и једна и друга земља, о чему сведоче свеобухватне припреме за рат, а посебно оне на дипломатском и војном пољу.

2. ФРАНЦУСКИ УТИЦАЈ НА БАЛКАНУ

У периоду након 1878. године Источно питање и Балкан нису више, осим у време акутних криза у Турској[13], у првом плану интересовања великих сила, које су заузете колонијалним освајањима док њихови привредни и стратешки интереси потпуно потискују и принцип народности и историјског права. „Тек у 20. веку Балкан постаје полигон на коме се преламају изукрштани и супротни интереси два империјалистичка блока великих сила Тројног савеза и Тројног споразума, у њиховој борби за превласт у свету“[14].

Пред задатком да се на одређеном простору реконструишу узроци Првог светског рата, у непрегледном мноштву догађаја једини је путоказ стратегијска нит што ову дотад невиђену друштвену катаклизму треба да повеже у смислену целину са њеним исходиштем. Нит коју треба ослободити из гомила неважних чињеница, личне и националне сујете, изопачености и легенди. Фаталан Шлифенов план безусловног напада на Француску без обзира на ратну комбинацију, читаву деценију пред рат одредио је основну

11) Митар Ђуришић, op. cit., стр. 7.

12) Срђан Старчевић, op. cit., стр. 263.

13) Прим. аут.: 1885-1886. године, 1895-1896. године, 1903.

14) Љиљана Алексић-Пејковић, „Босна и Херцеговина у спољнополитичким плановима Србије“, у зборнику радова: *Босна и Херцеговина, од средњег века до новијег времена,* Историјски институт САНУ, Православна реч, Нови Сад, 1995, стр. 342.

констелацију ратујућих сила, ставио политичко руководство Рајха пред ту готову, неизмењиву чињеницу. „У ратном плану није било никакве алтернативе“[15] а како су „Србија и Француска и пре ратних збивања 1914. године биле већ *de facto* декларисане као савезнице и таквим су их сматрали из табора Централних сила“[16], чини да Србија није могла да избегне своју судбину, наизглед сигурног чиниоца узрока и последица Првог светског рата. Аустроугарског престолонаследника надвојводу Франца Фердинанда је 28. јуна 1914. године, поред бројних званичника сачекала и босанска револуционарна омладина. „Бомба Недељка Чабриновића је промашила надвојводу, али га је метак Гаврила Принципа смртоносно погодио. Други, намењен генералу Поћореку, омрзнутом земаљском поглавару Босне и Херцеговине, убио је надвојводину морганатску супругу Софију, војвоткињу од Хоенберга“[17]. Тражио се повод за рат. „Немачка безусловна подршка Бечу значила је европски рат, јер се није могло претпоставити да ће и Русија и Француска, пасивно посматрати пропаст Србије, а са њом и свог утицаја на Балкану. Управо такав рат је тражио Молтке млађи, начелник немачког генералштаба, сматрајући пре и после сарајевског атентата, као његов аутро-угарски колега Конрад фон Хецендорф, да је моменат повољнији него што ће бити у догледној будућности, када Русија и Француска буду довршиле своје планове наоружања а увећана Србија се буде опоравила од недавних ратова“[18]. Коцка је бачена.

Најзад, поставља се и једно од кључних питања: како се већински републиканска, картезијанска и атеистичка француска култура односила према српској култури, која је у великој мери носила монархистичка и религијска обележја. „Искључиво и у складу са националним интересима своје Републике“[19].

Француска је од пораза и рата са Прусијом 1870. године и формирања уједињене Немачке, суштину своје спољне политике усмерила на реваншизам према Немачкој[20]. „Како Француска по демографској, економској и војној компоненти заостаје за Не-

15) Петар Томац, *Први светски рат 1914-1918*, Војноиздавачки завод, Београд, 1973, стр. 5.

16) Драган Петровић, Јасмина Николић, *Српски народ и велике силе*, Институт за политичке студије, Прометеј, Нови Сад, 2008, стр. 131.

17) Петар Томац, op. cit., стр. 11.

18) Op. cit., стр. 12.

19) Љиљана Алексић-Пејковић, „Attachement de la Serbie à la France et au bloc de l’Entante“, у зборнику радова: *Југословенско-француски односи*, Историјски институт, Београд, 1990, стр. 171.

20) Прим. аут.: Повраћај Алзаса и Лорене, покрајина изгубљених од Немачке 1870-1871. године.

мачком, то се у погледу реализације тих циљева тражи ослонац у Европи по систему савеза. Како је Србија, нарочито после маја 1903. године, чврсто везана за савез са Русијом и Француском у испуњењу својих спољно-политичких циљева долази до зближавања интереса између Србије и Француске. Србија је одражавала врло тесну и пријатељску сарадњу са Француском у периоду до Првог светског рата"[21]. Ипак, са ове временске дистанце, рекли би да Француска није била у потпуности искрена у овим односима и да је став о партнертском карактеру тих односа велика грешка и заблуда. Односи пријатељства су персонални, међуљудски односи; између држава постоје само интереси. Партнерство подразумева међусобно уважавање и релативну уравнотеженост снага партнера, чега у овом случају није било. Привид партнерских односа настаје из разлога константног респекта Француске Републике интереса Русије на Балкану и блиских веза Србије и Русије.

„Краљ Петар је новембра 1911. године посетио Париз. Том приликом се у Француској престоници разговарало и о организовању балканског савеза"[22]. Најблаже што би могли окарактерисати ову посету јесте, да је српски краљ путовао на дипломатску мисију са задатком лобирања за дозволу и формирање балканског савеза против Турске. Француско министарство одбране је сматрало да територију и војне снаге Србије не треба трошити на „болесника с Босфора" већ да Србију треба оспособити да буде „тврд балкански орах". Кеј д'Орсеј је позитивно гледао на склапање српско-бугарског савеза који је закључен 1912. године, али само у оној мери у којој је то служило одбрани балканске територије од Немачке и Аустроугарске, док је с друге стране, била против тога да споразум буде офанзивно средство против Турске"[23]. Из ових чињеница се крију праве намере Француске Републике у односу на Србију где се још једном доказује да „јаки раде оно шта хоће а слаби прихватају оно што морају".

Утицајем у економској, војној и дипломатској сфери Француска је тежила да Србију подреди својим националним интересима а у склопу укупних настојања одлагања светског сукоба, који је за Француску већ био известан и очекујући. „У пролеће 1912. године, у контексту кризе у Агадиру, погоршања француско-немач-

21) О српско-француским односима у овом периоду детаљно у: Михајло Војводић, *Путеви српске дипломатије – огледи о спољној политици Србије у 19. и 20. веку*, део 13: „О политичким и економским односима Србије и Француске од 1895-1914", Нолит, Београд, 1990.

22) Драган Петровић, Јасмина Николић, op. cit., стр. 129.

23) Михајло Војводић, op. cit., стр. 227.

ких односа и италијанско-турског рата, француска влада на челу са Ремоном Поанкареом напустила је традиционалну политику *status quo* на Балкану и поред противљења утицајне групе политичара и дипломата који су желели опстанак Отоманског царства. Француска је пустила свог руског савезника да политички делује у балканским питањима, али економски и културно, гледајући корак даље од руског преуређења Балкана, видела је могућност да обезбеди чврста пријатељства и утицај у малим балканским државама које су се увећавале на рачун „болесника са Босфора". Тако је Србија 1913. године добила први, искључиво француски зајам, без учешћа других земаља. Може се рећи да је 1914. године Француска остварила доминантан економски и културни утицај у Србији[24]. Тада је такав однос Француске према Србији био дар са неба, потврда правог и искреног пријатељства два народа и доказ да мали и велики народи могу бити пријатељи. Србија је крваво платила ову историјску заблуду четвртином становништва.

3. САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ И ПОЧЕТАК ВЕЛИКОГ РАТА

У светлу укупних догађаја, сарајевски атентат, чини се, није нешто што је изненадило Француску. Како су атентати или покушаји атентата у то време били готово свакидашња појава, овај, преломни, сарајевски није никога изненадио. У прилог томе иде и чињеница да сам престолонаследник није био омиљен у својој монархији а још мање у анектираној Босни и Херцеговини. Ипак, треба објаснити став Париза према сарајевском атентату. „Сарајевски атентат није добро примљен у Француској. Француска штампа је писала о „криминалном чину једног занесењака", а француска влада је била склона да за тај догађај тражи српске компензације Аустроугарској"[25]. Историја ће сакрити ове намере Француске те неће бити нарушен мит одличних и братских односа Срба и Француза. Ускоро ће избити рат, те није било потребе да се Француска заложи у националном задовољењу и чувању Аустроугарске части. Неколико дана по атентату у Сарајеву, угледни француски социјалиста *Marcel Sembat*[26] поставио је питање нису ли томе више криви они који су Босну и Херцеговину присајединили Аустрији, а

24) Станислав Сретеновић, „Француско-српски односи у 19. и 20. веку", *Међународни проблеми*, Институт за савремену историју, Београд, 4/2009, стр. 541.

25) Op. cit., стр. 542.

26) Прим. аут.: Живео од 1862-1922. године

тамошње становнике, против њихове воље, претворили у аустријске држављане. Анексија, прво умало није довела до рата, а касније српске победе над Турском допринеле су да се национални дух становништва на анектираној територији разбуди. Атентатори на Фердинанда производ су баш таквог националног расположења, сматрали су и у Француској. Признајући да би сарајевски пуцњи могли нанети штету националној идеји коју су атентатори заступали, и да би чак могли довести до рата, *Marcel Sembat* не допушта да се атентаторима одузму "њихове праве особине, особине бораца". „И, ако Аустријанци одлуче да погубе атентаторе, "у њима они неће убити ни обичне злочинце па ни политичке кривце, већ огорчене патриоте". Са гледишта француских социјалиста, без сувишне потребе да буду "особито нежни према овим патриотским преступима", као истина се мора прихватити да је "престолонаследник аустријски, походећи Сарајево, изгледао патриотама представник завојевања и анексије". Француске разложне речи, како каже сам *Marcel Sembat*, немају изгледа "да буде саслушане у оваквим тренуцима; али кад би нас хтели саслушати ми бисмо довикнули Аустријанцима да угуше свој гњев, а Србима да се припазе, јер стављају на коцку плод својих победа и да се, из мржње према Аустрији не баце у наручје Русији и под њено сурово туторство"[27].

Аустроугарска је након атентата отворила дипломатску игру која је имала за циљ заузимања што бољих политичких позиција у рату који ће изазвати. Посебну пажњу треба посветити чињеници да је „15. јула 1914. године председник француске републике Поенкаре отишао у Петровград у раније утврђену посету руском цару у пратњи Вивијанија, председника министарског савета и министра спољних послова. Било би незгодно изазвати кризу док су они тамо, пружити им могућност да се усмено споразумевају. Сачекаће се њихов повратак. Дотле ће се избегавати акције које би могле изазвати узбуну а штампа ће се побринути да се одржи затегнутост без сувишне агресивности"[28]. За то време траје истрага у Сарајеву која није могла доказати везу српске владе и извршења атентата. Током судске расправе, истражни судија, у октобру 1914. године, формално је искључио саучесништво званичне Србије. Реакција званичног Париза се контролисала и општа је тежња у Аустро-Угарској да се што је могуће више пацификује. Па се тако чека повратак француског председника Поенкареа у домовину, да се Србији преда неприхватљив ултиматум. Министарски савет је

27) Љиљана Алексић-Пејковић, „Attachement de la Serbie à la France et au bloc de l'Entante", op. cit., стр. 184.

28) Петар Томац, op. cit., стр. 13.

донео одлуку да то буде 23. јула у 17 часова. „Ултиматум са 48-часовним роком предат је Србији 23. јула у 18 часова пошто се накнадно сазнало да ће Поенкаре нешто касније напустити Петровград“[29]. Тада, 15 часова након предаје ултиматум се обавештавају друге, велике силе и то у првом реду Русија и Турска уз напомену да Аустро-Угарска нема намере да анектира делове Србије или да уради на њена суверена права.

Како се српска влада држала дипломатски и политички отворено према будућим савезницама тражећи у првом реду савет и од Русије и од Француске како се понашати у односима на Аустро-Угарском. Француска осуђује атентат и атентаторе, позива Србију да држи уздржано, „да покаже умереност и да не изазива Аустроугарску, како не би упала у неку кризу из које би изашла ослабљене или оштећена“[30]. Како је започет Први светски рат, у Кеј д ‘ Орсеју нису били у првом тренутку задовољни тим догађајем за разлику од француског јавног мњења које је то са одушевљењем прихватило[31].

За време кризе 1914. године, Француска је имала мало места за маневрисање, због својих дипломатских и војних потеза учињених деценијама раније. „Али ово не затамњује чињеницу да је Немачка а не Француска изабрала рат 1914. године, због нефлексибилног немачког војног планирања пре рата. Француској је рат наметнут много више него ли било којој другој европској земљи, изузимајући Белгију и можда Србију“[32]. Немачка агресија августа 1914. године је у неку руку одговор на дуготрајну претњу коју су представљале алијансе које је створила Француска. Свеједно, то је ипак била агресија. Француска је поздравила избијање, с њихове тачке гледишта, најправеднијег од свих ратова са суморном одлучношћу пре него ли с патриотским бесом. Ипак, од почетка, Французи су били веома одлучни да добију рат и да поврате Алзас и Лорену за време рата. Повратак „изгубљених провинција“ се показао као најдоследнији француски ратни циљ, од првих дана Великог рата до последњих дана је то био симбол стварања безбедне Француске од непријатеља преко Рајне.

29) Op. cit., стр. 15,.

30) Михајло Војводић, „Путеви српске дипломатије“, Клио, 1999, стр. 228.

31) Михајло Војводић, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата“, у *Српско-француски односи 1904-2004*, Друштво за културну сарадњу Србија-Француска и Архив Србије, Београд, 2005, стр. 28.

32) Leonard V. Smith, Stephane Audoin-Rouzeau, Annette Becker, *France and the Great War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, стр. 10.

У лето 1914. године, „дуги 19. век" је завршен. Сарајевски атентат је запалио шибицу на буре барута европске политике моћи. Аустроугарска, подржана од стране Немачке, је објавила рат Србији. Русија је ушла у рат са Централним силама да подржи Србију и очува свој кредибилитет а Балкану. Шлифенов план је увукао Француску и на крају и Британију у оно што је постало општи европски рат кога су се сви дуго прибојавали. Од таквог расплета догађаја, можда се највише прибојавала Француска јер је очекивала немачку војну машинерију на својим границама. Али већину лета 1914. године, унутрашње више него спољашње кризе су доминирале у новинским насловима у Француској. *Charles Humbert* је поставио темеље скандалу који је уследио после говора у сенату јула 1914. године, у ком је изнео заједљиве и тачне детаље материјалних проблема са којима се сусреће француска војска, пре свега недостатак тешке артиљерије. Но, док су се точкови тајне дипломатије скоро нечујно окретали, у Француској је у жижи јавности био скандал који је укључивао суђење жени бившег министра финансија Жозефа Кајоа. Госпођа Кајо је упуцала издавача Фигароа (*Le Figaro*) због објављивања Кајових љубавних писама, написаних пре Жозефових развода са првом женом. „Афера Кајо" је била права „јулска криза" до 28. јула када је порота (на опште запрепашћење) ослободила госпођу Кајо. Истог дана, Аустроугарска је објавила рат Србији. Као што смо видели, француско-руско савезништво је настојало да одврати Немачку путем претње ратом на два фронта са надмоћнијим савезом, који се не може добити. Немци су припремили песимистични војни одговор на овај дипломатски проблем, који је учинио рат на два фронта самоиспуњавајућим пророчанством. Шлифенов план је позивао на непосредну инвазију Француске кроз Белгију. Немачки планери су резоновали да се Француска може мобилисати много брже него ли Русија, те се стога морала прва напасти. Немачка је могла да испољи надмоћ у случају инвазије, посебно јер је (за разлику од Француске) распоређивала резервне јединице директно на фронту. Немци су се надали да ће савладати Француску пре него што се руски „парни ваљак" у потпуности мобилизује и „закотрља". „Са обезбеђеним западним фронтом, немачке снаге би се могле прерасподелити на истоку. Немачка је зато морала да изврши инвазију на Француску уколико Немачка и Русија зарате, било да Француска учествује или не у претходној дипломатској препирци"[33].

Одређеност Шлифеновог плана није значила да је француским политичарима и дипломатама недостајало активности у ле-

33) Leonard V. Smith, Stephane Audoin-Rouzeau, Annette Becker, „France and the Great War", Cambridge University Press, 2003, стр. 25.

то 1914. године. Председник Поенкаре је играо централну улогу у француском кризном менаџменту. Пореклом из „изгубљене провинције“ Лорене, Поенкаре је био конзервативни националиста, изабран за председника 1913. године. Свакако, Поенкаре се показао као један од способнијих председника Треће Републике, нарочито у спољној политици. Путем мудрог маневрисања иза сцене, Поенкаре се постарао да су министри иностраних послова или делили његово мишљење или су били толико неискусни да су зависили од његове подршке и водства. Рене Вивијани, министар иностраних послова, истовремено и премијер августа 1914. године, је спадао у ту категорију. Такође је владало широко распрострањено мишљење да Вивиани само чува место Кају док се не слегне прашина око скандала са његовом женом. „У својим мемоарима Поенкаре је себе описао као Вивијанијевог тутора, посебно у питањима која су се тицала Немачке: „Показао сам му да никада нисам имао озбиљних потешкоћа са Немачком јер сам увек наступао са великом смиреношћу према њој“[34].

У таквом унутрашњем хаосу, Србија је очекивала потезе Француске као искреног пријатеља и заштитника. „Када је избио рат, Срби нису имали формалан савез са Француском. Французи нису ушли у рат због Србије, него због Русије са којом су били у савезничком односу“[35]. Укупност сложености односа додатно компликују циљеви рата сила Антанте и Србије. Србија је са Нишком декларацијом из децембра 1914. године и жељом да уједини све Србе, Хрвате и Словенце у једној држави објавила ратни циљ који се разликовао од ратних циљева сила Антанте и пре свега Француске. Док је Антанта тежила првенствено избацивању непријатеља са својих територија, Србија је тражила да добије територије једне стране државе. Французи тада нису размишљали о распарчавању Аустроугарске и Нишка декларација није имала одјека у Паризу. Француски политичари и војна лица су се, међутим, поделили око питања отварања новог фронта на Средоземљу. Док је Жорж Клемансо сматрао да се победа може извојевати искључиво на Западном фронту, Аристид Бријан је био поборник отварања једног споредног фронта који би одвлачио снаге Централних сила. У војној команди, Жозеф Жофр је представљао присталице Западног фронта, док је Луј Франше д’Епере представљао поборника отварања Средоземног фронта“[36]. Ова превирања су Србију, умало, коштала националне будућности.

34) Leonard V. Smith, Stephane Audoin-Rouzeau, Annette Becker, *France and the Great War*, Cambridge University Press, 2003, стр. 25.

35) Станислав Сретеновић, op. cit, стр. 536-558.

36) Op. cit.

4. КАСНИЈА ФРАНЦУСКА ВИЂЕЊА УЗРОКА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА – ОД ОСУДЕ НЕМАЧКЕ АГРЕСИЈЕ ДО ПОЛИТИЧКЕ КОРЕКТНОСТИ

Сто година после Великог рата, савременици смо Уједињење Европе, рођене на француско-немачкој сарадњи и помирењу. Због специфичног политичког контекста, Француска и Немачка данас другачије гледају на своју прошлост и имају потребу (и интерес) да „ставе на страну“ претходне сукобе, три међусобна рата у последњих 150 година. Ови сукоби су „трн у оку“ обема странама. Историја се не заборавља, али може да се ревидира тумачење околности који су довели до одређених акција. Дух уједињења, сарадње и разумевања је натерао историчаре обе стране да поново завире у Пандорину кутију и погледају шта је заиста унутра: Нада или само предвиђање несреће, као судбоносне пошасти.

Стогодишњица од почетка Великог рата је разлог да се поново доводи у питање одговорност за почетак овог колосалног сукоба. Хобсбаум је приметио: „Вероватно је потрошено више мастила, више дрва жртвовано да се направи папир, више куцаћих машина заузето, да одговори на ово питање него на било које друго у историји – можда чак укључујући и дебату о Француској Револуцији.”[37] Временска дистанца од сто година нам пружа могућност да на те кобне догађаје лета 1914. године гледамо с мање острашћености, пошто нисмо ни ми, ни наши родитељи, осетили њихове страхоте. Економски просперитет, квалитет живота, глобализација и космополитизам стварају другачију, помирљивију перспективу и виђење догађаја из ближе и даље прошлости.

Историчар Џон Мозес погађа суштину наводећи да: „Историографија је без сумње у вези са националном политиком. Заиста, историографија одређене земље је барометар осетљив на политичке притиске унутар те земље.“[38] Један век је временски период у коме су се промениле многе владе унутар неке земље, па и њени дугорочни политички ставови. Током тог периода варирао је званични став историчара и политичке елите о узроцима Првог светског рата. Непосредно након рата ране су још биле свеже, а као што знамо „победници пишу историју“. Тада су се савезници једногласно сложили да је Немачка изазвала рат и сву кривицу свалили на њу. Члан 231 Уговора из Версаја, чувена клаузула о “ратној кри-

37) Eric Hobsbawm, *The Age of Empire – 1875-1914,* Vintage Books, New York, 1987, p. 309.

38) John A. Moses, *The Politics of Illusion: The Fischer Controversy in German Historiography*, New York, Barnes & Noble, 1975, p. xiv-xv.

вици", гласи: Савезничке и повезане Владе потврђују, а Немачка прихвата, одговорност Немачке и њених савезника за изазивање свих губитака и оштећења којима су савезничке и повезане владе... биле изложене као последица рата наметнутог агресијом од стране Немачке и њених савезника.[39)]

У годинама између два рата визионари међу француским професорима историје су одавно препознали опасност коју представља искривљивање историје у образовању и пробали су да ублаже представу непријатеља у приказивању Немачке у својим историјским књигама. Г. Лапијер (*G. Lapierre*), председник националног историјског учитељског синдиката, жалио се 1926. године да „ти уџбеници који олако усмеравају младе људе ка „музеју ужаса рата" не би требали да се више користе,... јер изазивају неповерење, мржњу, презир и ратове."[40)]

Тек завршетком Другог светског рата и поделом Немачке између савезника нестала је претња коју је изазивао њен моћни источни сусед и Француска је по први пут од уједињења Немачке била безбедна. Французи, на страни победника у оба рата, имали моралну су доминацију, што би рекао маршал Фош (*Marshal Ferdinand Foch*) "Рат = Морална супериорност победника; морална депресија побеђених. Битка = такмичење две воље."[41)] Стицајем околности на међународном плану Немачка и Француска су се окренуле једна другој за помоћ и подршку. Евроинтеграције и данашња Европска Унија се темеље на међусобној сарадњи ове две земље. Зарад заједничког живота било је неопходно ублажити и кориговати погледе на историју едукујући нове генерације са мање мржње, поноса и предрасуда. Одатле и иницијатива обе нације у виду „Француско-немачког споразума о спорним питањима европске историје (1951.)" (*Deutsch-französische Vereinbarung über strittige Fragen europäischer Geschichte.*) и споразума „Немачка и Француска, простор и савремена историја (1988.)" (*Deutschland und Frankreich, Raum und Zeitgeschichte*).[42)] Овим иницијативама је постигнут задати циљ у виду отклањања једностраног, националистичког погледа на историју обе земље.

---

39) *Article 231 from the Treaty of Versailles* у Lee, D. (ed.) 1975, *The Outbreak of the First World War: Causes and Responsibilities*, D.C. Heath and Company, 4th edn., p. xv.

40) Otto-Ernst Schüddekopf (Ed.), *History teaching and history textbook revision*, Council of Europe, Strasbourg, 1967, p. 19.

41) Marshal Ferdinand Foch, *The Principles of War*, Chapman and Hall, London, 1918. p. 287.

42) Rainer Rimenschneider, *Verständidung und Verstehen, Ein halbes Jahrhundert deutsch-französischer Schulbuchgespräche*, Centaurus Verlag, Pfaffenweiler, 1991, pp. 137, 148.

По мишљењу истакнутог француског интелектуалца, Рејмонда Арона, један од узрока рата „успон Немачке, чије се доминације плашила Француска и чија је морнарица угрожавала Енглеску, је (између Енглеске и Француске) створио савез за који су тврдили да је по природи био одбрамбени, али је био осуђен од стране немачке пропаганде као покушај окруживања (Немачке). Два оружана табора су се узнемиравала међусобно, са сваким инцидентом је постајало теже, што се проширило на исток (убиством престолонаследника Франца Фердинанда), где су Русија и Аустрија ишле даље са својим контрадикторним тврдњама..."[43] Арон, такође тврди да је "… аустријски ултиматум увео могућност не само рата, већ општег рата"[44], удељујући део кривице и аустријском двору. Арон је важио за једног од објективних историчара који су предмету истраживања безрезервно прилазили са више гледишта.

Млађи француски историчар Стефан Аудоан-Рузо (*Stephane Audoin-Rouzeau*), чији је предмет истраживања Први светски рат, каже да је за време кризе у августу 1914. године Француска имала мало места за маневрисање, због својих дипломатских и војних потеза учињених деценијама раније. Ово ипак не негира чињеницу да је Немачка, а не Француска, изабрала рат 1914. године, превасходно због нефлексибилног немачког војног планирања пре рата. „Француској је рат наметнут много више него ли било којој другој европској земљи, изузимајући Белгију и можда Србију"[45], наводи Аудоан-Рузо.

Након иницијатива за помирење историје и уласка у Европску Унију и заједничког суживота два народа, погледи на узроке Првог светског рата су се, некако, изменили. Данас, Пјер Моне каже да се „француски и немачки историчари слажу поводом узрока који су покренули рат из 1914-1918. године. Теза, немачки милитаризам против француске као жртве агресије, је престала да буде актуелна пре петнаест година."[46]

43) Raymond Aron, *The Century of Total War*, Doubleday & Co., 1954, p. 58

44) Raymond Aron, наведено из Lee, D. (ed.), *The Outbreak of the First World War: Causes and Responsibilities*, D.C. Heath and Company, 4th edn., 1975, p. 44-45.

45) Leonard V. Smith, Stephane Audoin-Rouzeau, Annette Becker, *op. cit.*, p. 11.

46) L. Boesenberg, M. Braun, A. Duménil, B. Galloux, P. Geiss, G. Große, D. Henri, G. Le Quintrec, K. Maase, B. Toucheboeuf, M. Wicke, *Histoire/Geschichte*, *L'Europe et le monde du Congrès de Vienne à 1945,* Avril 2008.

ЛИТЕРАТУРА

Aron, Raymond, *The Century of Total War*, Doubleday & Co., 1954.

Esdaile, Charles, *Napoleon's Wars*, London, Penguin Books, 2007.

Foch, Ferdinand, *The Principles of War*, Chapman and Hall, London, 1918.

Herwig, Holger H., „Clio Deceived, Patriotic Self-Censorship in Germany After the Great War", у зборнику радова: *Forging the Collective Memory, Government and International Historians through Two World Wars*, (приредила: Keith Wilson), Oxford, 1996. **5.** Hobsbawm Eric, *Fractured Times: Culture and Society in the 20th Century*, London, 2013.

Hobsbawm, Eric, *The Age of Empire – 1875-1914,* Vintage Books, New York, 1987.

McMillan, Margaret, *The War That Ended Peace*. *The Road to 1914*, New York 2013.

Moses, John, *The Politics of Illusion: The Fischer Controversy in German Historiography*, Barnes & Noble, New York, 1975.

Rimenschneider, Rainer, *Verständidung und Verstehen, Ein halbes Jahrhundert deutsch-französischer Schulbuchgespräche*, Centaurus Verlag, Pfaffenweiler, 1991.

Schüddekopf, Otto-Ernst (Ed.), *History teaching and history textbook revision*, Council of Europe, Strasbourg, 1967.

Smith, Leonard V., Audoin-Rouzeau, Stephane, Becker, Annette, *France and the Great War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

Алексић-Пејковић, Љиљана, „Attachement de la Serbie à la France et au bloc de l'Entante", у зборнику радова: *Југословенско-француски односи*, Историјски институт, Београд, 1990.

Алексић-Пејковић, Љиљана, „Босна и Херцеговина у спољнополитичким плановима Србије", у зборнику радова: *Босна и Херцеговина, од средњег века до новијег времена*, Историјски институт САНУ, Православна реч, Нови Сад, 1995.

Бјелајац, Миле, „Нови (стари) заплети око узрока Првог светског рата пред обележавање 100. годишњице", *Токови историје*, ИНИС, Београд, 1/2013.

Војводић, Михајло, „Емил Оман о српском и југословенском питању уочи Првог светског рата", у зборнику радова: *Српско-француски односи 1904-2004*, Друштво за културну сарадњу Србија-Француска и Архив Србије, Београд, 2005.

Војводић, Михајло, *Путеви српске дипломатије*, Клио, Београд, 1999.

Вуксановић-Анић, Драга, *Стварање модерне српске војске,* Српска књижевна задруга, ВИНЦ, Београд, 1993.

Дјурант, Вил, *Наполеоново доба*, ВИЗ, Народна књига, Београд, 2005.

Домазетовић, Љубомир, Терзић, Петар, *Ликови и дела славних војсковођа Новог века*, ВИНЦ, Београд, 1992.

Ђуришић, Митар, *Србија у рату 1914*, Чигоја штампа, Београд, 2008.

Керстен, Курт, *Бизмарк и његово доба*, Ново дело, Београд, 1991.

Лефевр, Жорж, Путас, Шарл, Бомон, Морис, *Историја Француске*, књига друга, Просвета, Београд, 1961.

Меринг, Франц, *Историја Немачке од краја средњег века*, Култура, Београд, 1951.

Петровић Драган, Николић Јасмина, *Српски народ и велике силе*, Институт за политичке студије, Прометеј, Нови Сад, 2008.

Сретеновић, Станислав, „Француско-српски односи у 19. и 20. веку", *Међународни проблеми*, Институт за савремену историју, Београд, 4/2009.

Старчевић, Срђан, „Примена антропологије у војне сврхе", *Војно дело*, Министарство одбране - МЦ „Одбрана", Београд, пролеће/2012.

Томац, Петар, *Први светски рат 1914-1918*, Војноиздавачки завод, Београд, 1973.

Goran Vukadinovic, Srdjan V. Starcevic

CAUSES OF THE WORLD WAR I FROM PERSPECTIVE OF THE FRENCH REPUBLIC

Resume

Modern tendencies to revise the causes of the First World War lead to a reconsideration of its own history of each nation, the participant of this, until then, greatest conflict in human history. Comparing historical interpretation and national intellection of the causes and responsibility for causing the Great War in contemporary member states of the Entente and the Triple Alliance is very easy to see a clear difference with cover-up or even refusal of own negative role in these crucial events.

The attempt of this study was assessment of the extent to which changes in global politics and consequently epochal consciousness influenced the views of the First World War and the interpretation of its consequences, causes and motives from the perspective of the French Republic. Augmented reality necessarily opened a new historical issues and new topics in the analysis of the past, which some identify as the further expansion of the historical horizon, and the others as a manipulative political audit. However, interpretation of the causes of war today, as well as a century ago, are reflecting the existence of almost identical interpretative framework that strongly influence on the definition of contemporary political practices and their ideological roots. This conclusion stems from the fact that the most important legacy of the First World War is dominance of national principles and proclamations of nation states as the key subject of global politics. Therefore, the interpretation of the war, which first in history acquired the title "world", viewed from a national perspective opens up many topics and point to many dilemmas, but can not be perceived properly without understanding the universal context in which the war began, was driven and interpreted to date.

We believe that the vision of the French Republic remained at the same viewpoint as well as a hundred years ago with a different perception of the Serbian national history

Keywords: First World War, Great War, French Republic, causes, Sarajevo assassination consequences.

* Овај рад је примљен 20. маја 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.

УДК 94(100)"1914/1918"+94(497.11)"1914"
Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 2/2014.
год. 21. vol. 44.
стр. 55-76.

Радослав Гаћиновић
Институт за политичке студије, Београд

КОЛАБОРАЦИОНИ ОДНОС ВАТИКАНА И АУСТРОУГАРСКЕ У ПРИПРЕМИ НАПАДА НА СРБИЈУ 1914. ГОДИНЕ*

"Само једно зло је неизлечиво - ако народ сам дигне руке од себе"
Гете

Сажетак

Аустро-Угарска, феудалистичка и реакционарна монархија, остала једини чврсти ослонац папинства у Европи. И једна и друга страна имале су много разлога да се боје прогреса, који се у то време осећао продорним либерализмом и демократијом. Улога цркве била је посебно важна у земљама са словенским народима, где је незадовољство и отпор према Бечу и Пешти кроз читаву другу половину XIX века све израженије и све опасније за монархију. Народни препороди северних и јужних словенских народа у монархији, њихова тежња за слободним политичким, економским и културним животом повезују у одбрани још више цркву и монархију. Прве појаве тежње словенских народа на југу монархије да се повежу у једну своју, југословенску државу, која ће обухватити и Словене изван граница монархије, неприхватљиве су биле и за монархију и за Ватикан. Идеја било какве славенске солидарности сматрала се најопаснијом и за католицизам и монархију. Папа је сматрао, да је монархија "бедем католицизма" у средњој Европи, брана против опасности с истока, то јест православља. Зато су сматрали да границе Аустро-Угарске треба да остану према истоку на границама католичке цркве. Пошто се границе могу само

* Овај текст је настао као део рада у оквиру пројеката бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

проширивати према истоку, требало је да се прошири и територија на којој би се, покатоличио све становништво, али границе се не смију повлачити према западу у никојем случају. Не шири се само монархија, него се и цркви шири терен доминације. Зато су били јединствени Ватикан и Аустро-Угарска Монархија у намери да се Србија мора окупирати.

Кључне речи: Аустро-Угарска, Немачка, Ватикан, папа, окупација

Друга половина XIX века је била у знаку све тешње колаборације између Ватикана и Аустро-Угарске Монархије. Папа Пио IX и Леон XIII, веома су активно радили на учвршћењу те алијансе, јер је Аустро-Угарска, феудалистичка и реакционарна монархија, остала једини чврсти ослонац папинства у Европи. И једна и друга страна имале су много разлога да се боје прогреса, који се у то време осећао продорним либерализмом и демократијом, и првим почецима социјализма. С каквим је надама Леон XIII гледао на бечку монархију види се по предлогу, који је упутио 1889. цару и краљу Фрањи Јосипу I.: да се створи *''Лига католичких држава"*, која би на челу имала ''цара Аустрије и апостолског краља Угарске'', чија би сврха била да поврати папинству ону световну и спиритуалну позицију и утицај, који је на многим странама већ пропао, а негде опадао.[1)]

Папа је са своје стране свим силама настојао да деловање цркве у монархији усмери тако како би то одговарало монархији. Она је заиста у цркви, њеној организацији, оријентацији клера и њиховом још увек великом утицају на заостале масе, имала највећу подршку. Логично, црква је представљала, вољом папе, највећу кохезиону снагу монархије. За те своје заслуге свештенство је с највећим ауторитетом и заслугама, било фаворизовано и уважавано као политички фактор првога реда. Улога цркве била је посебно важна у земљама са словенским народима, где је незадовољство и отпор према Бечу и Пешти кроз читаву другу половину XIX века све израженије и све опасније за монархију. Народни препороди северних и јужних словенских народа у монархији, њихова тежња за слободним политичким, економским и културним животом (што добија све јасније контуре покрета за еманципацијом и независним државним животом), повезују у одбрани још више цркву и монархију. Прве појаве тежње словенских народа на југу монархије да се повежу у једну своју, југословенску државу, која ће обухватити

1) *Тајни документи о односима Ватикана и усташке "НДХ"*, Библиотека новинара Хрватске, Загреб, 1952, стр. 7,

и Словене изван граница монархије, неприхватљиве су биле и за монархију и за Ватикан.

Идеја било какве славенске солидарности сматрала се најопаснијом и за католицизам и монархију. Папа је сматрао, да је монархија *"бедем католицизма"* у средњој Европи, брана против опасности с истока, то јест православља. Зато су сматрали да границе Аустро-Угарске треба да остану према истоку на границама католичке цркве. Пошто се границе могу само проширивати према истоку, требало је да се прошири и територија на којој би се, покатоличио све становништво, али границе се не смију повлачити према западу у никојем случају. Рим сматра, да је православље опасно и зато, јер га Руси и Срби идентификирају готово с народношћу. Повезивање Хрвата и Словенаца с православним Србима могло би значити проширење православља према западу, на штету римске цркве. То је била фиксна идеја папинства.

ДОМИНАЦИЈА КАТОЛИЧКЕ ЦРКВЕ

Улога Ватикана у политици Аустро-Угарске постаје зато судбоносном посебно почетком XX века, кад се Аустро-Угарска одлучила на експанзију и милитаристички империјализам према југоистоку, тј. и када се створе услови за освајање већег дела Балкана. И Ватикану се, наиме, остварују нове перспективе. Окупацијом Босне и Херцеговине окончат ће се анексијом 1908. године. Не шири се само монархија, него се и цркви шири терен доминације. Зато су били јединствени Ватикан и Аустро-Угарска Монархија у намери да се Србија мора окупирати. Сматрали су да би покоравањем Србије уништили јако упориште југославенске идеје изван монархије, које може да делује и онда када Хрвати и Словенци у монархији постану најјединственији. Према уверењу папе, ликвидацијом самосталности Србије могло би се "предграђе хришћанства", заправо католичанства, помакнути с Хрватске у дубину источног Балкана. Зато је папа био један од главних подстрекача за рат Аустро-Угарске против Србије. Антисловенска, аустрофилска политика Ватикана долази посебно до изражаја у личности папе Пиа X, који је 1950. проглашен "свецем". У декрету, којим се он проглашава светим човеком између осталог гласи: "У почетку европског рата, који је он свим средствима хтео онемогућити, сломљен болом више него годинама, примивши свети сакраменат, дао је душу Богу 20. августа 1914." Умро је, дакле, од бола и жалости, јер је избио рат! Није му успело да га спречи! И зато је проглашен "блаженим" и

издигнут до части оскара. А истина је следећа:[2] Године 1903. био је кардинал Сарто изабран папом и назван Пио X. Изабран је управо захваљујући посебној подршци Аустро-Угарске, која се борила против другог најважнијег кардинала, Rampolle (Mariano Rampolla del Tindaro), ранијег секретара папе Леона XIII. Црква је добила за главара човека, који је игнорисао читав савремени свет, а био је занешен крутим и ауторитативним начелима... Изазивао је тим својим начелима скоро свугде конфликте, не само са свештенством и верницима, него и с државама. Од почетка, је сматран, не без разлога, папом Тројног савеза (то је савез Аустро-Угарске, Немачке и Италије). Пио X, прекинуо је односе с Француском, услед своје црквене политике. С Русијом је био у затегнутим односима због Пољске. Због Ирске посвађао се с Енглеском. Завадио се с Америком, те није примио америчког председника Theodora Roosevelta, кад је 1910. дошао у Рим, само зато, јер је он посетио једну методистичку цркву. Пошто је раскинуо с Француском, био је до краја привржен Аустро-Угарској, која постаје главна католичка сила. Аустро-Угарска је била конзервативна католичка држава, у којој се гајила хијерархија и дисциплина по папинској жељи. Тај француски писац наглашава: ‘’Напокон, Аустро-Угарска експанзија на рачун православних Славена, погодовала је папинској политици’’,[3] што је тачно. Словене је заиста мрзио, без обзира били они православни или не. Фаворизовао је бечку политику против Словена у сваком погледу, па је у његово време и словенски и хрватски епископат био директна експозитура не само римског, него и бечког антисловенског интереса. Уколико су бискупи и свештеници у Хрватској и у Словенији и наступали као "родољуби", њихова је политика била ипак политика верности и покорности Аустро-Угарској, што је папа и желио, јер је сматрао Аустро-Угарску јединим чврстим бедемом против *"опасног истока"*.

Папа Пио X Сарто (Giuseppe Melchiorre Sarto), је из млетачких крајева. Према Истри и Далмацији имао је талијанске тенденције, па је и под његовим утицајем Беч у тим крајевима фаворизирао талијанизацију. Како је баш ту глагољица и старославенско богослужење било једно од средства одбране против однарођивања, то је Пио X, здушно уништавао те јаке трагове словенског националног живота и културне традиције у тим крајевима. Франо Супило пише у свом делу ‘’Политици у Хрватској’’: ‘’Прави ултрамонтански клерикализам у Хрватској, организиран и упућен становитој сврси, наставио је терор након народног покрета год.

2) Marc Bonnet *La Papauté contemporaine*, Paris, 1946.

3) Исто

1903. Онда је у Ватикану био ‘’изабран’’ за папу млетачки патријарх Јосип Сарто, каснији папа Пио X, који је још пре и на свим обалама Јадранског мора, а надасве гдје се радило о глагољици у цркви, био познат као велик противник Хрвата и Словенства уопште. Он је постао папом услед вета Аустрије против кардинала Рамполе, кога се онда тројни савез бојао као пријатеља Словена. Папа Пио X, јест дакле креатура тројног Савеза, и његове политике. Чим је он сео на папинску столицу, било је јасно да се ватиканска политика ставља у службу политике ‘’Drang nach Osten’’. Једном речју, клерикализам је на просторима данашње Хрватске имао велики и шири задатак, тј. да утопи тадашњу хрватску народну политику у колотечину покорности епископату, дакле, ‘’in ultima linea’’ властодршцима и систему, тешећи га фатаморганом велике и слободне Хрватске, само хрватске и католичке, која се по таквој политици никада остварити неће и не може. ‘’[4] Иако су и папе пре Пиа X, били непријатељи Словена, овај је папа још више заоштрио тај правац. Супило је тачно окарактерисао, тачно је истицао, да је хрватски клерикализам, форсиран из Ватикана, био оруђе аустријског и угарског поробљавања земље. А ту је и веома трасирана будућа перспектива: усташтво, наставак франковлука тачније усташки клерикализам, кулминација је те издајничке, антинародне линије. Пио X, био је, дакле, један од најзаслужнијих за почетак и развој тог судбоносног и деструктивног антинационалног издајничког покрета.

Стјепан Радић 1904. године, пише у ‘’Хрватској мисли’’, да је Пио X ‘’по свом срцу и одгоју добар Талијан, па не жели Хрватској нимало помагати, већ зато, што мисли, да би ојачана и повећана Хрватска била на неприлику његовој домовини Италији’’. Даље Радић истиче: "А онда треба споменути и то, да је данашњи папа из Мљетачке, и да је у Мљетцима или Венецији готово сав живот провео, а нама је добро познато, да нас Хрвате баш мљетачки Талијани највише презиру и мрзе. И тако из Рима нема за нас никакве помоћи, а камоли спаса. Напротив, из Рима отимљу нам сада и оно мало права, што смо га једва једвице сачували: притишту, наиме, или чак тјерају славенску службу божју и из оних жупа, гдје се до данас од божјег жртвеника чује наш народни славенски посвећени језик...".[5]

Пио X, био је, дакле талијански националиста, а био је поборник Тројног савеза, у којем је тада с Аустро-Угарском

4) Франо Супило, *Политика у Хрватској,* Ријека, 1911.

5) Стјепан Радић, *Хрватска мисао,* Загреб, 1904.

и Немачком била и Италија. Беч је тада у Истри и Далмацији фаворизирао Талијане, а папа је у корист Аустро-Угарске форсирао у Хрватској клерикализам, да би бискупи и свештеници освојили политичке позиције, те упорно деловао против "истока", да би се осујетило југословенска идеја. Иако би већ у томе било довољно оних елемената, којима би се могла оспоравати његова светост и његова беатификација[6], у томе није све. Много је крупније и много грешније у његовој биографији оно, што је он чинио, да би се створили услови за први свјетски рат. Директно ангажовање тога папе, његова дипломатска интрига, његово хушкање Беча на рат против Србије, његова лична настојања да се пролије крв стотине хиљада људи, само зато, да би се тобоже сузбило православље и проширила доминација католичанства.

ПОДРШКА ВАТИКАНА НАПАДУ АУСТРОУГАРСКЕ НА СРБИЈУ

Аустро-Угарски цар и краљ Фрањо Јосип наговестио је 1914. године рат Србији тек онда, кад је за то добио одобрење, па и више од тога, чак директну подршку, од самог папе, чијим се највернијим сином сматрао. У службеној публикацији "Комисије за новију аустријску хисторију" објављен је документ, заправо телеграм, који је из Рима упутио 29. јула 1914. бечком министарству ваањских послова тадашњи аустро-угарски посланик у Ватикану, гроф Moritz Palffy, а гласи: "У временима највеће политичке затегнутости, каква су данашња времена, која ми сада проживљавамо, ради човјечја фантазија двоструком снагом и често, а да то и не мисли, прекорачује границе разумног расуђивања. Тако је међу осталим ових посљедњих дана у јавности настала вест, да је такође и папа у конфликту са Србијом интервенирао и обратио се Његовом цесарско-краљевском апостолском величанству с молбом да кришћанским народима уштеди страхоте рата... Насупрот овим комбинацијама штампе, није неинтересантно споменути прави начин мишљења Курије. Кад сам прије два дана посјетио кардинала државног секретара (Merry del Vala) сврнуо је, природно, разговор одмах на велика питања и проблеме, којима се бави Европа. Немогуће је било осјетити у напоменама Његове Еминенције неку

6) Беатификација – лат. *beatificatio* је свечани чин проглашења умрлог за блаженог одлуком папе и одобравање његовог јавног поштовања (Иван Клајн и Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, 4. изд., Прометеј, Нови Сад, 2008, стр. 201).

нарочиту благост или помирљивост. Он је, истина, означио ноту упућену Србији као врло оштру, али ју је ипак одобрио без ограде и изразио у исто вријеме, на један посредан начин, наду, да ће монархија ићи до краја. Дакако, мислио је кардинал, да је штета што Србија није већ много раније ''учињена мањом'', јер тада би се ово могло можда извести без тако великих опасности. Ова изјава одговора мишљењу папе, јер је у току ових посљедњих година Његова Светост у више махова изразила своје жаљење, што је Аустро-Угарска пропустила да казни свог опасног дунавског сусједа.''[7)]

Могло би се упитати, због којих се разлога католичка црква показује тако ратоборна у време кад њоме управља поглавар, који је прави светац и сав прожет истински апостолским идејама? Одговор је врло једноставан. Папа и Курија су видели у Србији разорну "болест", која помало нагриза монархију до сржи и која ће је временом разбити. Поред свих других покушаја које је Курија[8)] предузимала у току првих деценија XX века, Аустро-Угарска јест и остаје католичка држава ''par exellence'', најјачи бедем, који је преостао на почетку XX века, Христовој цркви. Рушење тога бедема значило би за цркву губитак најчвршћег ослонца. У својој борби против православља, она би изгубила свог најјачег савезника. Из тих разлога, дакле, као што је за Аустрију неодложно потребно, да због самоодржавања ослободи, по потреби силом, свој организам од зла, које нагриза, тако је и за католичку цркву посредно нужно да учини све, или да одобри све, што би могло послужити постизању тога циља. Ако се ствари посматрају у овом смислу, може се врло лако открити веза између папиних осјећања и ратничког расположења.''[9)]

Иако је у овом документу све јасно, иако је темељито разобличен један папа ''светац'', као највулгарнији ратни хушкач и подстрекач на проливање крви из империјалистичких разлога, важно је ради разумевања ових проблема цитирати још један докуменат, а то је телеграм баруна Rittera, опуномоћеника Баварске при Ватикану, од 26. јула 1914. то јест три дана прије Palffyjevog телеграма:

7) *Тајни документи о односима ватикана и усташке "НДХ"*, Библиотека новинара Хрватске, Загреб, 1952, стр. 11.

8) Папа управља католичком црквом преко римске Курије и римског двора. *Курија* је скуп институција задужених уа управљање црквеним пословима на највишем нивоу. Састоји се од Државног секретаријата, девет Конгрегација (лат. *congregatio* у католичкој цркви редовничка заједница с једноставним заветима), три суда, једанаест Папинских већа, те седам папинских повереништава. Радом Курије управља Државни секретаријат на челу са државним секретаром (Иван Клајн и Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, 4. изд., Прометеј, Нови Сад, 2008, стр. 690).

9) *Тајни документи о односима ватикана и усташке "НДХ"*, Библиотека новинара Хрватске, Загреб, 1952, стр. 11-12.

‘’Папа одобрава што Аустрија врло оштро иступа против Србије. Не цени велике руске и француске армије у случају рата против Немачке. Кардинал државни секретар нада се, да Аустрија овај пут неће пропустити, па макар и својим војскама, сатрла страну агитацију, која је довела до убиства престолонаследника, а која не крају озбиљно прети, под савременим околностима, опстанку Аустрије. Све ово утврђује колико велики страх има Курија од панславизма’’. Ови документи о непријатељству били су неугодни за Ватикан, па се настојало доказати, да нису аутентични, но не само службени архиви Беча и Минхена (објављивањем тих докумената) него и тадашњи научници првог реда, угледни историчари, доказују да су аутентични. За Ватикан су неугодни, а њихово значење је у толико веће, ако се узме да су их писали један аустријски и један баварски дипломата, веома побожни људи, који су у Ватикану уживали највеће поверење и само су делили то мишљење папино, те се веселили таквом, како Palffy каже, ‘’празничком расположењу’’, Пиа X, који је проглашен ‘’свецом’’.

Уосталом, гроф Carlo Sforza, бивши талијански министар ванъских послова тада десна рука Демокристијана De Gasperija, у својој књизи *‘’Неимари савремене Европе”* цитира баш Palffyjev телеграм, да би доказао како је Пио X, био ратни хушкач. Ту је књигу Sforza писао пред много година, у емиграцији за време фашизма, кад није сањао, да ће сарађивати у клерикалној влади и био је веома оштар у својим портретима Пиа X и XI и Бенедикта XV, које у тој књизи доноси. Ти су натписи врло критички, а посебно је за Ватикан неугодно Sforzino доказивање, да папа Пио X, није био нимало свет, него сасвим обрнуто. С обзиром да декрет о беатификацији Пиа X, тврди, да је тај умро почетком рата сломљен болом (јер је рат уследио), занимљиво је што каже Sforza: ‘’Пио X, приказује легенда како се моли богу и бори се да не дође до рата, јер га је ужасавала и сама помисао да би кришћански свет могао да се подели у два непријатељска табора, и тако умире од бола због немачке најезде у Белгију и свих страхота ратног беснила’’. Sforza након тога пише, да је време да се обори ова легенда: ‘’Кад је овај владар (нај католичкији од свих владара, Фрањо Јосип) изјавио да је повео рат, да би казнио Србију, милијуни уплашених лица помислили су, да ће се папа умешати и спречити катастрофу. Из те наде потекла је прича о томе како је Пио X, чим је сазнао за ултиматум Србији, наредио своме бечком нунцију, да укори старога цара и краља у име Свевишњега... Легенда је добила и свој последњи чин: пошто је папа умро неочекивано, 20. августа 1914. његова ближа околина је обавестила јавност да је Пио преминуо од бола, кад је увидео,

да не може спречити велико крвопролиће.''[10] Sforza потврђује све оно што је видљиво из Palffyjeva телеграма, па тиме доказује, да је Пио X мрзио Србију и Словене уопште, да је желио рат против њих и радио да до рата дође. А мрзио је и Француску, истиче Sforza, па се радовао, кад су Немци напали Француску: ''Проширење сукоба, који се из Аустро-Угарског претворио у свјетски, није много промењио расположење папе. Видио је у немачком наступању ''Nach Paris'' самоказну, како је говорио коју бог шаље на ''најстарију кћер Цркве'' (Француску), која му је за његова понтификата задала највише проблема. Ова тврдња изгледат ће претерана само онима, који нису познавали прави карактер Пиа X...'' ''Ту Француску он је називао у интимном кругу обично ''Ђавољим Тројством слободних зидара, кришћанских демократа и модерниста''... Према томе, није никакво чудо што је Пио X, у протестантским четама Немачке гледао оруђе, које је сам бог одабрао, да њиме казни Француску. Он је био уверен, да ништа на свету не може спречити потпуни слом Француза и говорио је: ''Само ће тако они схватити, да опет треба да постану покорни синови цркве...'' Тако Sforza представља тог новог свеца божјег, блаженог Пиа X, а о његовој тобожњој светачкој смрти, од туге за људима које рат уништава, Sforza каже: ''Измишљотина је, да је Пио X, свиснуо од бола. Мени је повјерио његов лијечник Macchiafava, мој колега из сената, да је болест од које је папа умро већ одавно подгризала живот старцу, и да је премореност посљедњих седмица могла само да убрза катастрофу, за коју је Macchiafava раније утврдио, да је неизбјежна и да ће наступити убрзо.''[11]

Дакле, сигурно је на основу наведених чињеница свима јасно да Пио X. Сарто *није био никакав светац, него напротив човјек веома опак и веома фаталан за човјечанство*. Напори које је имао да се рат организује убрзали су његову смрт. Но, можда је управо зато и проглашен светим, као што су таквима проглашени и неки његови претходници, јер као ни они, ни Пио X. није сматрао грехом проливање крви ни убијање стотине хиљада људи. Чини се, да ни након његове смрти та црква не сматра то грехом, него заслугом. Јер, на крају, што су људи на свету, што је човечанство у овој *''сузној долини''*, него *''мравињак божји''* који се може и згазити ако је то за већу славу бога. Инквизиције су остале у историји записане и обележене масовним крвопролићима, а папе су лично руководили њима, да би се што брже и радикалније истребили они, који сумњају када је папа од бога постављени господар света и лу-

10) Исто, стр. 13.

11) Исто, стр. 14.

ди. Папе војсковође против хереза (*херез* - реч која значи слободан избор вере и верника који чини такав избор) у средњем веку, папе великих инквизиторских акција, нису имали скрупула, није им било стало до тога, што поред утврђених и неутврђених херетика, на ломачама, у палежима, под мачем, падају и добри верници. Они су говорили, да ће и онако бог на небу оделити херетике од верника, прве стрпати у пакао, а други ће уживати срећу раја, док ће се њихова преживела браћа на земљи мучити и чекати тај сретни час смрти...[12)]

Пио X, по својим делима, уколико су се односила на човечанство, а поготово уколико су се односила на словенске народе, био је окрутни злодух, те је суодговоран за почетак првог светског рата. Пио X, умро је 1914. а његову је линију наставио Benedikt XV (*Joseph Alois Ratzinger*). Он је у нијансама био нешто другачији од Пиа X, али у реакционарности и нескрупулозности се од њега није много разликовао. И он је био за рат, али ситуација се за њега компликовала 1915. године када је Италија такође ушла у рат и поставила се на страну Антанте, то јест против папиних савезника Аустро-Угарске и Немачке. Benedikt XV је био дипломата од каријере. Он је за папу изабран од стране групе кардинала, који су већином били наклоњени Аустро-Угарској и Немачкој. Они су пропагирали уверење, да је победа на страни тих сила, па треба имати папу, који ће бити стопосто на тој страни, те ће знати искористити ту победу. Кардинали су тиме хтели утицати на талијанску владу да и она ступи у рат на страни Аустро-Угарске и Немачке. Они су се заносили мишљу, да ће у том случају, напокон, бити решено и ‘’Римско питање’’ и да ће након рата Италија добити изразито конзервативну католичку владу.

У књизи *‘’Браћа, а непријатељи”* гроф Carlo Sforza о Benediktu XV пише: ‘’Точно је, да је Ватикан у почетку рата био склон побједи Аустро-Угарске и Немачке из разлога битно религиозних.... Ту је недостатак симпатија према протестантској Енглеској, према противклерикалној Француској, према либералној Италији. Традиције су, свакако, у Ватикану дуговјечне. Тада је нарочито ужаснуло римску курију, активност Русије у склопу Антанте... Руска ортодоксија, подређена царизму, чинила је непоколебљиву громаду. Победа Русије 1914. године у очима Ватикана значила је ишчезнуће или пад царске Аустрије, те једине велике силе, у којој је католичка вера уживала невиђени спољни углед. Русија је тада имала све јаче позиције у Пољској. Русија може да постане господар Цариграда, где је удахнула снагу Екуменској патријаршији,

12) Гроф Карло Сфорза, *Браћа а непријатељи*, Ново доба, Сплит, 1933, стр. 47.

која никада није напуштала своје неповерење према римском бискупу још од XV века, а то повлачи за собом уништење сваке наде у уједињење аутокефалних црквава на Балкану. Губитак престижа католичких мисија на Истоку, а можда и у самој Кини(где би притисак побједничке Русије постао неодољив), напокон би нестале повластице, које су у Светој Земљи остале у рукама Латина, које су већ биле угрожаване од православних.''.[13)]

Занимљиво је, међутим, да је Benedikt XV. и касније, кад је Италија већ у рату против Аустро-Угарске и Немачке, и кад је Русија револуцијом престала бити фактор у рату на страни Антанте, желио и даље одржање Аустро-Угарске и Немачке. Он није желио, да се Аустро-Угарска под ударцима јаче Антанте распадне и да на њеним територијама настану словенске државе, које би измицале католичком утицају Беча, такође, Чехословачка му је била несигурна за католицизам, са својим традицијама. Југославија му није била симпатична ни у подсвести, јер би, и без царистичког православља, Србија као православна земља и центар нове државе имала утицаја и отежавала доминантни утицај Рима. Забрињавала га је и судбина Пољске. А изнад свега стајала је могућност утицаја прогресивних идеја у раскомаданој Источној и Централној Европи, и на подручју старе монархије Аустро-Угарске, без дефанзивне и офанзивне снаге службеног милитантног католицизма.

Но, требало је размишљати и "дипломатски" и "политички", па је у току рата Ватикан покушао да ослаби идеју ослобађања Хрвата и Словенаца од бечке монархије и на тај начин, што је сугерисао прелажење цркве у Хрватској и Славонији на такозвани Тријалистички програм. У емиграцији већ се јавља Југословенски одбор с идејом слободне Југославије, самосталне државе. Државе Антанте прихватају ту замисао. Тој идеји се требало супротставити – спасавати Аустро-Угарску.

У Љубљани су се састали представници словенског клерикализма, Крек, Јеглич, Корошец и Шуштершић. На састанак је дошао у име хрватског клерикализма бискуп Махнич с још неким Хрватима. Тада су саставили и упутили опширан меморандум папи Benediktu XV, у којем уверавају папу, да Хрвати и Словенци желе остати у границама Аустро-Угарске. Тријалистичка концепција, по којој је Аустро-Угарска требала остати, с тиме, да поред Аустријанаца и Мађара, као трећи равноправни народ у њој буду Словени, била је она, коју су заговарали, по папиним директивама, клерикалци Словенци и Хрвати. Папи су послали меморандум, који би

13) *Тајни документи о односима ватикана и усташке "НДХ"*, Библиотека новинара Хрватске, Загреб, 1952, стр. 15.

му могао користити у дипломатским активностима на међународном плану. Тиме је сузбијена идеја посебне, слободне југословенске државе, са Србијом и Црном Гором. Била је то једна смицалица за спасавање папи драге Аустро-Угарске. Католички оријентисан престолонаследник Фердинанд, који је погинуо од атентата у Сарајеву, био је један од поборника тријализма као једино спасавајућег за монархију.

Дугогодишња дубока криза у односима између великих империјалистичких сила, која је крајем XIX и почетком XX века потресла свет, прерасла је средином 1914. године у крвави вишегодишњи светски рат око поделе већ подељених територија и тржишта између две водеће антагонистичке групације европских држава Тројног савеза (*Централне силе*: Немачка, Аустро-Угарсска и Италија) и Тројног споразума (*Антанта*: Француска, Русија и Велика Британија). Немачки цар Виљем II се 23. новембра 1912. године састао у Спрингу са Фрањом Фердинандом када је договорен план напада на Србију. Свесне тога да би тај рат могао да прерасте у светски, интервенисале су Енглеска и Италија и стање је смирено. Француска и Енглеска су тада осетиле потребу и склопиле новембра 1912. године споразум по коме су се међусобно обавезале да у случају међународних компликација буду спремне да заједнички проуче ситуацију и донесу одлуку о даљем понашању. Почетком 1913. године у Рајхстагу је усвојен закон о знатном повећању војних ефектива. Француска одговара продужавањем војног рока на три године. Русија је у то време била недовољно наоружана и одлучила је да убрза своје наоружање и тај програм реализује до 1917. године.[14)]

Виљем II је у јесен 1913. године изјавио: "Идем са вама (Аустроугарском). Остале снаге неће тражити да спрече нашу акцију. Треба да будете у Београду за неколико дана". Већ у јесен 1913. године Виљем и Конрад фон Хецендорф, шеф Генералштаба Аустро-Угарске, договарају напад на Србију, која им за то није давала повод. Неколико дана после тога се Виљем обраћа Бертхолду, министру спољних послова Аустроугаске: "Словени нису рођени да заповедају, већ да робују, треба им показати да се варају. Потом, саветује да Србе треба припитомити и да се приморају да своју војску ставе на располагање Аустрији". А, онда додаје: "Ако би Срби одбили, па лепо, требало би употребити силу, јер, кад Његово Величанство цар Фрањо Јосиф тражи штогод, српска влада има само да се покори, а ако то не учини, треба бомбардовати Београд, док

14) Др Животије Ђорђевић, *Сатирање српства у 19 и 20 веку*, I том, Драслар, Београд, 2012, стр. 173.

воља Његовог Величанства не буде испуњена". Своме саговорнику он је поверио да Русија у наредних шест година неће бити спремна за ратне напоре.[15)]

Докле је у својој мржњи према Србима ишао цар Виљем II говори и податак да је он Србе називао хуљама, гадовима и никако није могао прихватити да Срби као народ буду у истом рангу са Аустријанцима и Германима, јер ‘’код Срба национално достојанство не постоји, они су банде разбојника, оријенталци, лажови, лицемери, савршени мајстори у употреби средстава за одуговлачење.’’ Међутим, Виљем II није само Србе "удостојио" овим епитетима. О Енглезима се није нимало боље изражавао. По њему Грej је био "гадни лажов", "ниска хуља", а све оно што каже је "гадно и мефистофелско[16)], али ипак сасвим енглеско". Енглеска је "гадни олош дуњанџија".[17)]

Припремајући се и Аустро-Угарска је испробавала спремност Русије за ратни сукоб, поводом анексије Босне и Херцеговине, која јој је на Берлинском конгресу била поверена, али само на старатељство. При том је чинила и притисак на Русију да изнуди од Србије изјаву да том анексијом нису погођени интереси Србије. Коначно Ерентал успева да Србија 30. марта 1909. године изјави *"да извршним чином није повређена у својим правима"* и да се обавезује да убудуће *"живи у положају доброг суседа са Аустријом"*.[18)]

Немачки посланик у Београду је 1914. године писао је да овакво понашање Аустро-Угарске : *"задало српској души рану која није залечена"*.

Начелник Главног генералштаба Немачке Хелмут Молтке (*Moltke Helmutg*) је 12. маја 1914. године (16 дана пре атентата) писао начелнику Генералштаба Аустро-Угарске, да не треба губити време јер ће "изгледи на успех бити све мањи". Та његова оцена је морала да има у корену сазнање да се и Русија и Француска ужурбано припремају за одбрану. После атентата у Сарајеву, Фрањо Јосиф је сматрао да планови Аустро-Угарске могу да буду реализовани без рата и налаже Тиси, угарском министру, да цару Виљему упути меморандум којим га обавештава да: "Не може бити више рата, једно што ничим није доказано учешће Србије у дога-

15) Извештај Бертхолдов, 26. октобра 1913. Ос. Y. A. св. 7, бр. 8934, стр. 19.

16) Мефистофелски се односи на Мефиста, који има особине Мефиста; који припада силама мрака и зла, сатански, ђаволски, гнусно цинички (Иван Клајн и Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, 4. Изд., Прометеј, Нови Сад, 2008, стр. 772).

17) Извештај Бертхолдов, 26. октобра 1913, Ое. Y. A. св. 7, бр. 8934, стр. 100.

18) Исто, стр. 13.

ћају, а друго, и то поглавито, што би Монархија била сматрана од свију као онај који квари мир и загазила би у један велики рат под најнеповољнијим условима". Виљем, међутим, и даље захтева да "према убицама не сме бити обзира". Фрањо Јосиф поново одбија захтев Виљема, а он узвраћа да се "мора једном обрачунати са Србима и то одмах". Цар Виљем, према сведочењу кнеза Макса Лихновског (*Lichnowsky*), захтева ‘’неодложни напад на Србију, како је већ раније одређено без објаве рата и без обавештења Италије и Румуније.[19)]

Фрањо Фердинанд је на вечери на Илици дан пре убиства, поверио шефу своје оперативне канцеларије, пуковнику Метцгеру (*Metzger)* "да је у Конопишту одлучен непосредни напад на Србију одмах после маневра". Састанак цара Виљема и Фрање Фердинанда у Конопишту је одржан 12. јуна 1914. године. На том је састанку донета одлука да се крене у рат и нацртана је нова карта Европе. Најстарији син Фрање Фердинанда је добио "Краљевину Пољску, од Балтичког до Црног мора (sic!)’’, други његов син Краљевину Чешку, Угарску, Хрватску и Србију, а Фрањо Фердинанд, са немачким покрајинама ‘’излазом на Трст се уклапао у Виљевово Германско царство’’.[20)]

НЕМАЧКИ ПЛАН ЗА МУЊЕВИТИ НАПАД НА СРБИЈУ

И после атентата на Фрању Фердинанда цар Фрањо Јосиф је био против рата, али му је онда цар Виљем ставио ултиматум: или рат, или ће он Аустроугарску препустити судбини, с тим што ће одмах Немачкој припојити германске делове Аустрије. Можда због овог ултиматума је цар Фрањо, својој љубавници до смрти, глумици Катарини Шрат (*Schratt Kathorina*) дао обавештења на основу којих је она касније изјавила да јој је Фрањо Јосиф казао: ‘’Виљем ме је ухватио за врат и присилио’’.[21)]

Валдерзе, подшеф Главног генералштаба је 1919. године изјавио да јуна 1914. године није постојала никаква наредба коју би требало издати, пошто је мобилизациони план био довршен 31. марта 1914. године и да је војска била спремна.[22)]

19) Др Животије Ђорђевић, *Сатирање српства у 19 и 20 веку*, I том, Драслар, Београд, 2012, стр. 176.

20) Викем Стид, ‘’Конопиштански *састанак’’*, часопис *Nineteen Centuary*, свеска за фебруар 1916. године; др. Јосип Љубић, *Непријатељи Југословенства*, Сарајево, 1927, стр. 25.

21) Др Јосип Љубић, *Непријатељи Југословенства*, Сарајево, 1927, стр. 28.

22) Писма истражној комисији Рајхстага, 15. октобра 1919.

По извршеном атентату цар Виљем је већ следећег дана, на једном телеграму Чирског (*Tschirsky*) записао: ‘’Са Србима треба свршити и то што пре’’, [23] али је притом сматрао да само треба пустити да се догађаји одвијају.

Рејмон Поенкаре (*Poincaré Raymond*) је у разговору са аустроугарским амбасадором у Паризу Сапаријем саопштио да "ако, услед немогућности, да пружи стварне и непобитне доказе, онда она (Аустро-Угарска) намерава да узме Сарајевски атентат као `изговор` против Србије, а да при том не би требало да заборави да Србија има пријатеља спремних да је бране, и да се према томе, мир излаже великој опасности". И друга страна је тога била свесна. У Рајхстагу је 3. августа 1914. године била раздељена Бела књига у којој се писало да је Бетман-Холвег рекао: "Били смо потпуно свесни, да ће ма каква војничка акција Аустро-Угарске против Србије имати за непосредну последицу руску интервенцију, и, да нас, према томе, може увући у рат због наших обавеза".[24] Извршени атентат на Фрању Фердинанда и његову супругу је добро дошао као оправдање за напад на Србију, који је, потпуно независно од тог атентата био планиран. Бертхолд, је изјавио угарском министру Тиси да ће настојати да од атентата у Сарајеву направи повод за разрачунавање са Србијом". Иако је знао истину, Беч је, преко свог посланика у Београду – Фон Гизла (*Baron Gizl fon Gizlingen*) 23. јула 1914. године у 18 часова, предао српској влади ултиматум са роком за одговор од 48 часова. Ултиматум је предат један сат после одласка француског представника Поенкареа, из Русије. Приликом те посете Поенкаре је обећао цару Николају II и да ће Француска остати савезник Русије, уколико би она била нападнута од стране Немачке и Аустроугарске. За српску владу у том су ултиматуму посебно били спорни чланови 5. и 6.

Члан 5.

"Примити у Србију сарадњу органа Царске и Краљевске владе у сузбијању превратничког покрета управљеног против територијалног интегритета Монархије".

Члан 6.

"Отворити судску истрагу против присталица завере од 28. јуна који се налазе на српској територији; делегирани органи од Царске и Краљевске владе узеће учешће у истрагама које се на то односе".

23) Телеграм од 30. јуна 1914. године. К.I. бр. 7, стр. 30.

24) Немачка Бела књига, стр. 5.

Одговор српске владе на аустроугарски ултиматум однео је аустроугарском посланику у Београду председник владе Краљевине Србије инж. Никола Пашић и предао му га 25. јула у 17 часова и 58 минута. У недељама које су претходиле атентату, аустријски посланик у Београду Гизл је тврдио да је Пашић искрено задојен "љубављу према миру".[25] Насупрот заповедничкој бруталности, која је одсликавала аустроугарску ноту, одговор српске владе је по општој оцени, и по тону, и по садржини био похваљен. Чак је и Вилљем II када је 28. јула прочитао одговор српске владе оценио да је тај одговор велики успех за Беч, али да "он чини да ишчезава сваки разлог за рат". (На тексту српског одговора K. I. бр. 271, и у писму Јакобу од 28. јула 1914. године K. II. бр. 293). ‘’Факт који постоји лежи у томе, да су Вилљем II и његова околина били запрепашћени умереношћу српске владе, колико су биле и силе Антанте".[26] Грej је био тешко погођен сазнањем саопштења српског отправника послова италијанском министру Сан Ђулијану, да је Србија спремна, уз извесна објашњења, да прими чак и тачке 5 и 6 ултиматума.[27]

Одговор српске владе на ултиматум није задовољио Аустро-Угарску владу, па је 25. јула 1914. године уследио телеграм грофа Бертхолда (Александра Хојоша), "Српском генералштабу" следеће садржине: *"Пошто краљевска српска влада није одговорила на задовољавајући начин на ноту коју јој је предао минситар Аустро-Угарске у Београду 23. јула 1914. године, царска и краљевска влада налази се приморана да се сама побрине за заштиту својих интереса и својих права и да прибегне у том циљу сили оружја. Аустро-Угарска се сматра од овог тренутка у ратном стању са Србијом"*.

Више је него непристојан поступак да је Аустро-Угарска објавила рат Србији преко свог председника владе, а непосредно Српском генералштабу. Међународно ратно право не познаје такав начин објаве рата. Догађаји су почели да се ређају невиђеном брзином.

Влада Аустро-Угарске Монархије је у 11 часова 28. јула 1914. године упутила Влади Србије обичном поштом телеграм следећег садржаја: "Краљевска влада Србије није на задовољавајући начин одговорила на ноту датирану 23. јулом 1914, коју јој је предао Аустро-Угарски посланик у Београду. Зато Царско-Краљевска Влада налази да је принуђена да се ослони на силу оружја ради очува-

25) Извештај Гизла од 30. маја 1914. године. Oe. U. A, св. 8, бр. 9774; стр. 44.

26) Camille Blach: Узроци Светског рата, стр. 53.

27) Телеграм Rooda, енглеског амбасадора у Риму, 28. јула 1914. године. B .D. бр. 231, Телеграм Лихвинског, 29. јула 1914. године. K.II, стр. 357.

ња својих права и интереса. Аустро-Угарска сматра да се од овог тренутка налази у рату са Србијом.[28] Седи 84-годишњи цар Фрања Јосиф I објављује, у име Аустро-Угарске, рат Србији. Он је пре тога обезбедио подршку Немачке и Отоманског царства. Покретање рата је било испланирано знатно раније. Још у фебруару 1913. године врховни шеф немачког генералштаба Helmut fon Moltke потврдио је у писму упућеном свом ратном колеги у Бечу, Konradu Grofu fon Hecendorfu, да је рат против Србије неминовност, иако још није дошао тренутак за његов почетак.[29] Тај предстојећи рат водиће се, сматрао је, између ''германства и словенства''. Да би се спровеле припреме за рат, дужност је свих земаља које носе заставу културе германског духа да се припреме за борбу.[30]

Аустро-Угарска ће након завршетка прелиминарне истраге о атентату упутити такозвани јулски ултиматум Србији који ће на почетку Србија више мање прихватити, да би га након добијене подршке од Русије потом одбила. С друге стране без обзира на доказе који повезују Србију с убиством Фрање Фердинанда, Аустро-Угарски цар Фрањо Јосип се жестоко противио објави рата. Без обзира на народну жељу за осветом, сопствено министарство спољних послова (у лику министра грофа Леополда Бертхолда), команда војске која захтева рат од 1913. (након Балканских ратова) и пуну подршку Немачке он је одбијао потписати објаву рата. У том тренутку највеће могуће напетости једна српска војна формација се ''грешком'' искрцала на Аустро-Угарској обали, када су тамошњи војници пуцали у ваздух. То је био завршни ''мирнодопски'' акт кризе створене атентатом у Сарајеву и Аустро-Угарска 28. јула 1914. објављује рат Србији. Наводне речи Фрање Јосипа након потписивања мобилизације су биле: *''Ја сам све урадио најбоље што сам могао, али сада је све готово"*. Убрзо потом Русија објављује рат Аустро-Угарској, а Немачка Русији и Француској с чиме почиње Први светски рат.[31]

Талас србофобије је захватио целу монархију. Песник Карл Краус (Krauss) сковао је историјску лозинку ''Serbien muss ster-

28) Група аутора: *Историја Српског народа*, Српска књижевна задруга, 2. изд., VI књ., Други том, Београд, 1994, стр. 7.

29) Hannes Hofbauer, *Eksperiment Kosovo – povratak kolonijalizma*, Albatros plus, Beograd, 2009, str. 49.

30) Joachum Petzold, *Deutschland im Erstem Weltkrieg*, Band 1, Berlin 1969, s. 103, cit. u: Ralph Hartmann, ''Die ehrlichen Makler'', *Die deutsche Außenpolitik und der Bürgerkrieg in Jugoslawien*, Berlin, 1999, s. 29

31) Др Радослав Гаћиновић, *Насиље у Југославији*, ЕВРО, Београд, 2002, стр. 78.

bien'' (Србија мора умрети), а цедуљице са тим натписом су стављене по столовима свих сарајевских кафана.[32)]

Исте вечери – 12 јула – српска влада је спремила, оштампала и поделила народу један проглас, у коме се народ обавештава о изјави барона Гизла, да није задовољан одговором српске владе и да коначно, у име своје владе, прекида дипломатске односе са Србијом. Затим је у прогласу наглашавано, да је ''влада српска због тога принуђена да за сваки случај предузме најпотребније војничке мере за одбрану земље'', па се најпосле овако настављаше: *''Сматрамо за дужност позвати народ на одбрану отаџбине, верујући, да ће се нашем патриотском позиву сваки радо одазвати. Ако будемо нападнути, војска ће вршити своју дужност, а грађанима, који нису позвати под заставу, саветујемо, да остану код својих домова и мирно раде своје послове''.* Српска влада, у томе тренутку још није била изгубила сваку искрицу наде, да ће се очувати мир. Ипак је било предузето све што је обазривост налагала. Изборна борба је на један мах у целој земљи обустављена, и влада се одлучила да своје седиште пресели у Ниш, где су и она, као и владалац и Регент Александар, већ после два дана били настањени. Ту их је затекла и аустријска објава рата, 15 јула, која не беше упућена српској влади, него – српској Врховној Команди![33)]

Под потписом Регента Александра и чланова српске владе била је из Ниша, 16 јула упућена прокламација, којом се народ извештаваше о ''великоме злу'', које је ''на нашу Србију насрнуло''! Спомињући аустријску објаву рата, у прокламацији се овако говорило: ''Невоље наше краљевине и нашега народа с Аустријом нису почеле од јуче. Кад је год Бечу требало, давана су најсвечанија обећања, да ће се са Србима и Хрватима праведно поступати, па је ипак све то остало неиспуњено. Залуду су српски и хрватски граничари, и толики други наши јунаци, лили крв по целој европи за славу и корист бечког двора, залуду су биле жртве, које је Србија подносила, кад је помогла да се спасава царски престо од незадовољних и побуњених његових народа, залуду је Србија радила све што је могла, да живи у пријатељству са суседном царевином - све то није ништа помогло.'' Спомињући даље како је Аустрија ''пре тридесет година заузела српску Босну и Херцеговину'' и како их је ''пре шест година коначно и бесправно присвојила'', прокламација излагаше у главним потезима ток ствари са аустријским ултимату-

32) Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања – историја срба у средњем веку 1492 – 1992,* Evro-Giunti, 3. допуњено изд., Београд, 2010, стр. 345.

33) Милан П. Ђорђевић, *Србија и Југословени (за време рата 1914-1918)*, Графичко предузеће, Просвета, Београд, 1922, стр. 15.

мом, и најпосле завршаваше позивом: ‘’Срби, браните свом снагом своје огњиште и српско племе!’’ [34)]

У то доба мобилисане српске трупе већ су кретале ка Дрини, Сави и Дунаву. Последњих дана месеца јула била је потпуно готова и концентрација српских трупа. А 22. јула војсци је из Крагујевца, где је тада било седиште Врховне Команде, била упућена – прва наредба од стране њеног врховног команданта, Регента Александра.

Напомињући како је Аустрији ‘’било мало, што смо ми морали годинама мирно да слушамо јауке милиона наше браће, који су по нас допирали из Босне и Херцеговине, из Баната и Бачке, из Хрватске, Славоније, Срема и са нашега мора, кршне Далмације’’, у тој се наредби ударало гласом на то, да је Аустрија ‘’сада потражила највише, тражи нашу главу, нашу независност, живот и част Србије’’.

‘’Јунаци!

‘’Ви ћете – говорило се даље у тој наредби – имати да се борите са једним непријатељем, који никад није имао ни ратне среће нити војничких победа!... ‘’Ја сам се на Куманову, Битољу и Брегалници са поносом дивио вашој свесној храбрости и вашем беспримерном самопрегоревању. Зато сам уверен да ћете ви и овога пута, на бранику отаџбине и у великом делу ‘’ослобођења српског робља, умети само да увећате славу и лепи глас српскога оружја и нашега јунаштва’’... На свету нема светије дужности него што је одбрана своје државе, своје нације и вере’’... ‘’У бој за слободу и независност српског народа!’’[35)]

34) Исто, стр. 15-17.

35) Када се анализирају историјске чињенице са почетка XX века, онда је сасвим јасно, да сами акт, који је коштао живота надвојводу Фердинанда и његову супругу, није био пресудни моменат за рат против Србије. Бечки дипломати су тај разлог видели и нашли много раније, и то у резултатима балканских ратова, па је сарајевски атентат послужио само као повод. Сасвим је извесно, да су у Бечу знали за тајни уговор између Србије и Бугарске од 1911. г., Краљ Фердинанд није пропустио да о том уговору извести бечки двор, разуме се, без знања Србије, која, што се Бугара тиче, није ни тада била сигурна да ће се Бугари, због Србије и ради братства с њоме, одрећи туторства аустријског. Да је хтела, Аустро-Угарска би могла спречити извршење поменутог уговора. Она би то и учинила, да је некако унапред могла погодити резултат оружане акције, коју је тај уговор предвиђао. Али, пошто је пропала акција грофа Бертолда, коју је он у лето 1911. г., водио, трудећи се, да, насупрот тежњи Србије, створи аутономну Албанију, у Бечу су стекли уверење, да ће циљевима аустријске политике на Балкану добро моћи да послужи и сам поменути српско- бугарски уговор. Државници на Бал плацу били су дубоко убеђени, да ће први озбиљан оружани сукоб између Срба и Турака бити потпуно поразан за Србију. Тада би се јавила на позорницу Аустро-Угарска, с планом да Турке заустави тамо негде око Врања или Ниша, а тако ‘’спасе’’ Србију, која би то спасавање скупо имала платити. Но, кумановска битка и њен исход нису били поразни за Србију, него на Турке и за Аустро-Угарску. Може се данас с пуно разлога рећи, да је на Кумано-

Дакле, чињенице, које одбацују одговорност Србије за атентат су веома поуздане, јер, српска влада није била, нити је могла да буде умешана у атентат, зато што баш у томе моменту није могла, све да је и хтела, да тражи и изазива никакве спољнополитичке компликације, с обзиром на њену војну и финансијску исцрпљеност после балканских ратова. Узрок атентату заиста треба, тражити у наопакој националној политици Аустро-Угарске владе. Немачка је стриктно захтевала да се у корену угуши сваки великосрпски покрет који би могао потенцијално да представља озбиљну тешкоћу у остварењу плана "Drang nach Osten", и да, успут, казни српски народ, који убија, како пише Веселин Маслеша крунисане главе. Немачка је, дакле, из својих разлога помагала аустријску политику на Балкану, та политика довела је до атентата, а атентат до рата. Ова теза не пребацује искључиву одговорност на атентат него је дели између њега и немачке владе и приближава се схватању санкционисаном у Версајском уговору о миру. Не задржавајући се на другим мишљењима, која немају везе са испитивањем ратне одговорности у директној вези са атентатом, па ни на мишљењу санкционисаном у Версајском уговору о миру о искључивој одговорности Немачке, потребно је анализирати још једно мишљење, које, иако није изграђено у вези са сарајевским атентатом, омогућава да се правилно и потпуно схвати прави однос атентата према свим оним узроцима који су довели до Светског рата. То је мишљење, које сматра, да је рат резултат империјалистичких супротности које се испољавају на свим деловима земаљске кугле, и да се питање ратне одговорности не поставља према томе као питање одговорности једне владе, а поготово једног човека или једног чина. То мишљење је резултат научне анализе модерног развоја капитализма, које је још много пре избијања рата утврдило да до рата мора доћи, и да ће до ратова долазити све дотле док постоје империјалистичке супротности, пошто се ове не могу између заинтересованих империјализама друкчије решавати. Рат се води за нову поделу света, која, када би и после једног рата и била нова (а после пр-

ву и Аустрија била тучена. Цело понашање Аустро-Угарске за време балканских ратова, нарочито њена акција на Лондонској конференцији 1912-1913, када се она свом снагом трудила да што је више могуће ограничи успехе Србије. Дакле, оно што се није десило на Куманову требало је да се деси на Брегалници. Мучки препад Бугара, извршен у јуну 1913, било је у ствари дело аустријско. Али, како се бугарски препад на Брегалници завршио поразом Бугара, морало се рачунати не више само на своје политичке сателите на Балкану, него и на своју сопствену оружану акцију. Да казни Србију, што се усудила туђи Турке и Бугаре, и на тај начин удвојити своју снагу, те постати ''двапут опаснија'' за свога великог суседа - Србију, Аустро-Угарска ју је имала намеру напасти одмах после Букурешког мира, у јесен 1913, г., и већ је у том погледу раније била учинила и сондажу код својих савезника (Милан П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914-1918*, Графичко предузеће, Просвета, Београд, 1922, стр. 13-15).

вог светског рата није била), не би могла да трајно реши проблем. Већ самим овим и оваквим постављањем проблема, ово мишљење имплицитно одбацује тезу о одговорности атентатора за светски рат. Атентат, схваћен као повод рату, није водио рату, без обзира на то што је рат одмах избио после њега. Сарајевски атентат и као саставни део империјалистичког комплекса, сам, својом снагом и својом динамиком, не би морао никад довести до светског рата, да није динамика империјалистичких супротности, динамичнија него сви атентати наше епохе заједно, фатално водила рату укључујући у себи и динамику и сарајевског и других атентата. [36)]

ЛИТЕРАТУРА

Тајни документи о односима ватикана и усташке ''НДХ'', Библиотека новинара Хрватске, Загреб, 1952.

Marc Bonnet *La Papauté contemporaine*, Paris, 1946.

Франо Супило*, Политика у Хрватској,* Ријека, 1911.

Стјепан Радић*, Хрватска мисао,* Загреб, 1904.

Иван Клајн и Милан Шипка, *Велики речник страних речи и израза*, 4. Изд., Прометеј, Нови Сад, 2008.

Гроф Карло Сфорза, "Браћа *а непријатељи", Ново* Доба, Сплит, 1933.

Др Животије Ђорђевић, *Сатирање српства у 19. и 20. веку*, I том, Драслар, Београд, 2012.

Викем Стид, ''Конопиштански састанак'', часопис *Nineteen Centuary,* свеска за фебруар 1916. године;

Др Јосип Љубић, *Непријатељи Југословенства*, Сарајево, 1927.

Извештај Гизла од 30. маја 1914. године. Oe. U. A, св. 8, бр. 9774;

Телеграм Rooda, енглеског амбасадора у Риму, 28. јула 1914. године. B. D. бр. 231, Телеграм Лихвинског, 29. јула 1914. године. K.II.

Група аутора: *Историја Српског народа*, Српска књижевна задруга, 2. изд., VI књига, Други том, Београд, 1994.

Hannes Hofbauer, *Eksperiment Kosovo – povratak kolonijalizma*, Albatros plus, Beograd, 2009.

Joachum Petzold, *Deutschland im Erstem Weltkrieg*, Band 1, Berlin 1969, s. 103, cit. u: Ralph Hartmann, ''Die ehrlichen Makler'', *Die deutsche Anβenpolitik und der Bürgerkrieg in Jugoslawien*, Berlin, 1999.

Др Радослав Гаћиновић, *Насиље у Југославији*, ЕВРО, Београд, 2002.

Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања – историја Срба у средњем веку 1492 – 1992,* Evro-Giunti, 3. допуњено изд., Београд, 2010.

Милан П. Ђорђевић, *Србија и Југословени за време рата 1914-1918*, Графичко предузеће, Просвета, Београд, 1922.

36) Веселин Маслеша, *Млада Босна*, Култура, Београд, 1945, стр. 20-23.

Radoslav Gacinovic

COLLABORATIVE RELATIONS BETWEEN VATICAN AND AUSTRIA-HUNGARY IN PREPARATIONS FOR ATTACK ON SERBIA IN 1914

Resume

The role of Vatican in Austria-Hungarian politics becomes vital especially at the beginning of XX century, when Austria-Hungary decides to pursue expansionary policy and military imperialism towards South-East, i. e. when everything was ready for conquering mayor part of the Balkans. At that time Vatican also sees some perspectives. Occupation of Bosnia and Herzegovina ends with its annexation in 1908. In that way not only monarchy, but also a terrain of church influence is spread. That's why Vatican and Austria-Hungary were united in intention to occupy Serbia. It was considered that by occupying Serbia stronghold of Yugoslav idea beyond Yugoslav borders, which could act even when Croats and Slovenians within monarchy are strongly united. Pope believed that the border of Christianity, i. e. catholicism could be moved deeper inside the Balkans after abolition of Serbia's independence. That is the main reason why pope was one of the leading persuaders for war against Serbia. Deep crisis in relations among leading imperialistic countries at the end of XIX and beginning of XX century caused in 1914 a big bloody and long world war for partition of already parted territories and markets between two groups – Triple Alliance (Germany, Austria-Hungary and Italy) and The Entente Power (France, Russia and Great Britain). German tzar Willem II met with Franz Ferdinand in Spring on November 23th 1912, when plan for attack on Serbia was arranged.

Key words: Austria-Hungary, Germany, Vatican, pope, occupation

* Овај рад је примљен 17. априла 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.

УДК 94(100)”1914/1918”:355.13(497.11)
Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 2/2014.
год. 21. vol. 44.
стр. 77-91.

Дејан Дашић
Висока школа академских студија
„Академија за пословну економију“ Чачак

ХУМАНОСТ И ХЕРОЈСТВО СРПСКЕ ВОЈСКЕ У ВЕЛИКОМ РАТУ

Сажетак

Поразом Османског царства и завршетка балканских ратова сви релевантни фактори у Аустроугарској били су за рат са Србијом. Сама идеја појавила се много раније, а своју пуну афирмацију добила је 1908. године током анексионе кризе, а недуго затим и првог ултиматума Србији.

Сада, поједини историчари покушавају умањити обим и величину страдања српског народа и наметнути кривицу Србији за избијање Првог светског рата. Рад има за циљ доживљај једног херојског времена, безграничног пожртвовања у борби за слободу, у намери да се никада не заборави херојство и хуманост српског народа у Великом рату. И у најтежим тренуцима, када се могла очекивати оправдана освета за зверства која су непријатељски војници чинили над српским војницима али и над цивилним становништвом, старима, женама и децом, српски војник и цео народ одликовао се великом хуманошћу и човекољубљем. У раду се анализира став британске, француске али и аустроугарске и бугарске штампе за време Балканских ратова и на самом почетку Великог рата, о српској војсци, њеним војничким успесима, али и хуманом односу према заробљеним војницима.

Кључне речи: Велики рат, хуманост, херојство, милосрђе, Војска Србије

СРБИЈА НА БАЛКАНУ

Бурна је историја Србије од самог њеног постанка као државе, а Балкан је представљао изазовну „веригу међу световима“, где су се одувек укрштала разна струјања, регион где се секу различити цивилизацијски лукови. На њему, у нашој савремености, долази до сусрета и сукоба различитих глобалних, регионалних и националних стратегија развоја и актера. Мало је периода мира у српској историји, наводи професор Јеротић[1)], све од доласка Срба на Балкан почетком VI века, па све до данас.

Мало која земља је као Србија толико мењала своје границе: и границе, и читаву друштвену структуру и усмерење... И српска држава и друштво, настали су и трајали на месту где је било страшно постојати.[2)] Пад Берлинског зида и уништење Југославије донели су потпуну промену политичког и друштвеног контекста у Европи и свету. Са њима се променила и историја, као академска дисциплина. У оквирима тог, ширег контекста, одиграла се далекосежна ревизија историје Срба у 19. веку.[3)] Сада, поједини историчари[4)] покушавају наметнути одговорност Србији за избијање Првог светског рата, умањити обим и величину страдања српског народа, а уважени академик М. Екмечић наводи: „Као коров на њиви, тако се погрешне оцене у историјској науци обнављају саме од себе, па колико год их нова истраживања оспоре, при свакој новој сетви се покаже да оне нису искорењене“.[5)]

1) Владета Јеротић, *Србија и Срби између изазова и одговора*, Ars Libri, Београд, 2004, стр. 123.

2) Љубиша Митровић,. „Балкан у светлу савремених процеса глобализације, регионалне сарадње и интеграције“, *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, 3-4/1997, стр. 79.

3) Види више: Miloš Ković, „Saznanje ili namera: savremena svetska istoriografija o Srbima u XIX veku“, *Sociologija*, Vol. LIII, br. 4, 2011, str. 401-417

4) У Сарајеву се у организацији Института за историју и још седам института из европских земаља (поражени у Великом рату) од 19. до 21. јуна планира одржати конференција посвећена Првом светском рату. У вези с тим, босанскохерцеговачки историчар Хуснија Камберовић сматра да „конференција неће бити скуп неистомишљеника“ (?), и да Видовдан као датум није у опцији „имајући негативна искуства из 1914. и 1992. године када су неки неодговорни мангупи направили хаос“. (Vanja Majetić, „Srbi i Francuzi miniraju našu konferenciju o sarajevskom atentatu“, intervju Husnija Kamberovića, *Aktual*, Zagreb, 5. februar 2014, str. 58-63; „Демонизација Срба и фалсификовање њене историје из политичких потреба оних који су створили Хашки трибунал њихово је основно занимање.“ (Василије Крестић, *Историографија у служби политике*, Гамбит, Јагодина, 2004, стр. 48)

5) Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, друго издање, Просвета, Београд, 1990, предговор другом издању, стр. VI.; такође види: Миле Бјелајац, „Повампирене предрасуде“, *Политика*, 9. 6. 2013, стр. 10.

На нама је велика одговорност да то не дозволимо, а у вези с тим Иво Андрић каже: „Само неуки и неразумни људи могу да сматрају да је прошлост мртва и непролазним зидом заувек одвојена од садашњице. Истина је, напротив, да је све оно што је човек некада мислио, осећао и радио, нераскидиво уткано у оно што ми данас мислимо, осећамо и радимо. Уносити светлост научне истине у догађаје прошлости, значи служити садашњици“.[6)]

На крају Великог рата Француска је играла одлучујућу улогу у стварању државе Срба, Хрвата и Словенаца. У састав државе ушао је народ и католичка црква који су до тада листом били против Срба, српске државе и православне вере и цркве. Таква држава била је унапред осуђена на пропаст, узевши у обзир да су у новој заједничкој држави Срби добили све оне припаднике народа који су учествовали у бесомучној пропаганди против Срба и српске државе и позивали Аустро-Угарску да их уништи једном заувек.[7)]

Наивно верујући да је и код Хрвата и Словенаца превладала свест, жеља и сазнање о добробити заједничке државе, Срби су прихватили оснивање заједничке државе 1918. године и понели на својим леђима сав терет да би се та идеја остварила. Србија је изашла из рата потпуно разорена и опљачкана изгубивши 28% свога становништва.[8)] Трошкови за вођење Првог светског рата представљали су највећи издатак који је човечанство до тог тренутка утрошило за освајања и међусобно уништавање. Уговором у Вашингтону од 3. маја 1926. само укупна количина ратног дуга Србије утврђена је на 62,85 милиона долара.[9)]

6) Петар Опачић , *Солунски фронт,* Југословенска ревија, Београд, 1978, стр. 23.

7) Види више: Sretenović, Stanislav „Francusko srpski odnosi u XIX i XX veku“, *Međunarodni problemi*, 61(4), 2009, str. 536-558; Sretenović, Stanislav „Reparacije pobeđenih, dugovi pobednika: slučaj Francuske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije“, *Filozofija i društvo*, 20(1), 2009, str. 223-243; Јован Дучић наводи да је Нишка декларација била „црни петак“ за Хрвате, зато што су се заносили грандоманским идејама. Он даље каже, да је српска политика требала унапред стојати ближе науци и историји и да није требала зидати кућу на темељима од песка, сатканог од националног и верског лудила (Види више: Василије Крестић, *Знаменити Срби о Хрватима,* Прометеј, Нови Сад, 1999, стр. 199-215).

8) Француска 10,5 одсто, Немачка 9,8 одсто, Аустроугарска 9,5 одсто, Русија 1,2 одсто (до Октобарске револуције 1917.), Енглеска 5,1 одсто, Белгија 1 одсто и САД 0,2 одсто свог становништва Ова статистика је веома важна узевши у обзир да се сада у појединим чланцима покушава маргинализовати или сасвим занемарити страдање Србије у Великом рату. Један од пример је интервју са унуком маршала Франшеа Д'Епереа, пуковником Кристијаном де Гатином, објављеним у француској штампи, где српских губитака уопште нема. (Чедомир Попов, „Српске жртве у Првом светском рату“, *Политика*, 14.09. 2008).

9) Ivan Becić, „Ratni dugovi Kraljevine Srbije u svetlu politike“, *Istorija 20. veka*, 28(3), 2010, 45-56.

О ХУМАНОСТИ СРПСКЕ ВОЈСКЕ И НАРОДА

Табла са натписом „Буди тако хуман као што је била Србија 1885. године“, и дан данас стоји у холу зграде Међународног Црвеног крста у Женеви у знак сећања на признање које је ова организација доделила српском Црвеном крсту за помоћ Бугарској, земљи са којом је Србија била у рату.

Табла је постављена због преседана у светској историји ратовања. За време рата против Бугарске у окршајима 1884. и 1885. године, када су Срби обуставили све војне активности и дозволили да хуманитарна помоћ буде допремљена непријатељу. Осим тога, Србија се придружила апелима из Европе и отворила своје магацине из којих је непријатељу дала ћебад, лекове и сав материјал који је био неопходан за отварање једне болнице у Бугарској.[10)]

За Србију и Србе се тада справом могло рећи да су народ са херојском неисцрпном снагом, војничком способношћу, живим духом, урођеним осећајем правде и добротом. И поред повремених скандала, српски народ је у том објективном свету, упамћен као народ који је стално био приморан да брани кућу „на сред друма“. Срби су познати и по својој солидарности и залагању да сви народи живе слободно, а неке од њих ослобађали вишевековног ропства.[11)]

Стошић у свом делу[12)] посвећује велику пажњу овој теми, па поред храбрости и родољубља, наводи да се српски војник и цео народ одликовао великом хуманошћу и човекољубљем. Он напомиње, да ове особине нису напуштале српски народ ни у најтежим тренуцима и када се могла очекивати оправдана освета за зверства која су непријатељски војници чинили над српским војницима али и над цивилним становништвом, старима, женама, децом.. Аутор у свом делу презентује многобројне примере хуманости припадника српске војске, али се један свакако издваја. Након што су сахранили аустријског потпуковника Аугуста Шмита, српски официри, на челу са мајором Ђукићем, послали су писмо ћерки поменутог потпуковника, изражавајући жаљење. У исто време, уплатницом су послали 4.000 круна, који су нашли у џепу покојног Шмита. Почетком 1915. године стигао је одговор: „Поштована господо, Ваше писмо примила сам са највећом захвалношћу, иако је за мене било посве кобно... оваква пажња достојна је само српских хероја офи-

10) Дејан Дашић, „Брендирање држава и нација“, *Култура*, Београд, бр. 139, 2013, стр. 396.

11) Дејан Дашић, „Ребрендирање војске Србије“, *Војно дело*, Београд, јесен 2014. (у штампи)

12) Види више: Адам Стошић, *Велики дани Србије 1914-1918*, Крушевачки гласник, Вук Караџић, Параћин, 1994.

цира и ја сам Вам за то вечно захвална. У овим тешким тренуцима за нашу породицу Ваше писмо је окрепљујуће... После овог писма нарочито ценимо подвиге малене српске војске, која је достојна сваког дивљења...“[13)]

Списи и фотографски снимци Катарине Штурценегер на упечатљив начин сведоче о једном хуманом ангажовању у једно тешко време, када је Србији претио потпуни војнички слом. Швајцарској, а и светској јавности, дало је увид о коректном и хуманом поступању према заробљеницима (посебно према рањеним непријатељским војницима који су превожени на воловским колима)[14)], више него коректан однос према аустроугарским официрима. Она је описивала заробљенички логор као један велики санаторијум, да је изглед људи сјајан и да не верује да је заробљеницима негде у свету лепше него овде. Пуно признање одавала је српским официрима на часном поступању, посебно човекољубљивом команданту, пуковнику Поповићу, који се на великодушан начин бринуо за заробљенике. За касније страдање заробљеника, криви су сами Аустријанци, који су услед брзог повлачења, оставили своје лешеве погинулих и на тај начин пренели епидемију тифуса међу српским живљем а самим тим епидемија се увукла и у логор са заробљеницима.[15)]

И Родолф Арчибалд Рајс у свом „тестаменту“ говори о храбрости и јунаштву српског народа и о „милосрђу према заробљеним непријатељским војницима изнуреним од глади и уместо да те људе који су им спалили куће и масакрирали жене и децу, злостављају, српски војници би се смиловали над њиховом судбином и давали им последње парче хлеба из џепа.“[16)] Он је бележио податке о многобројним злочинима аустро-угарских војника у Мачви. У својој бележници записао је: „тронут до дна срца, полазим да нађем штаб 13. пешадијског пука којим командује пуковник Бацић, и он ми показује шта Срби раде са својим погинулим непријатељем. Око оскрнављене цркве нижу се гробови Аустро-Мађара, сваки обележен крстом са натписом који су ставили они војници што су их злочиначки лудаци Беча и Пеште, хтели да истребе. Племенита освета заиста достојна јунака песама о Краљевићу Марку“.[17)]

13) Исто, стр. 474-476

14) Janković Miloš, *Ratni album 1914 -1918* (II fototipsko izdanje), Arion, Beograd, 1987, str. 95.

15) Види више: Катарина Штурценегер, *Србија у европском рату 1914-1915*, Академска књига, Нови Сад, 2009, стр. 134-139.

16) Родолф Арчибалд Рајс, *Чујте Срби ... чувајте се себе*, Алка принт, Београд, 2007, стр. 14.

17) Адам Стошић, *Велики дани Србије 1914-1918*, Крушевачки гласник, Вук Караџић, Параћин, 1994, стр. 469.

С друге стране, аутор подсећа на многобројне примере масакрирања српских војника, који су били заробљени од аустро-мађарске војске, која се темеље на сведочанствима аустријских заробљеника, званичних рапорта српских војних ауторитета, исказима сведока очевидаца и на крају, фотографским документима[18] снимљеним на лицу места. Наводи се да су Аустријанци убијали рањене српске војнике које би затекли у рововима, а када су били принуђени да напуштају своје позиције, они су „пушкарали" српске рањенике да их не би предали живе Србима.[19] Наводећи да сматра да је разлог таквом нецивилизацијском понашању уверење и вечито представљање да су Срби „барбари" и да је то један истински наступ колективног садизма који је обузео ове трупе, Рајс тврди да одговорност за свирепа дела не пада само на војнике, већ и на њихове старешине.

Доказујући систематску припрему масакра од стране највишег војног руководства аустроугарске војске он наводи многобројне одломке (фантастичне документе) сабране у једној књижици више команде, где се налазила својеврсно упутство како се треба понашати према становништву у Србији, а наводимо само један:

К и Ц. 9 корпусна команда.

„Рат нас води у непријатељску земљу, која је насељена становништвом испуњеним фанатичном мржњом према нама, у земљу где је злочин дозвољен, као што показује и катастрофа у Сарајеву, чак и од виших класа, где се управо слави као херојство. Према таквом становништву је свака хуманост и доброта срца некорисна, управо штетна, јер ови обзири, који су каткад могући, стављају овде озбиљно у опасност наше сопствене трупе. Због тога наређујем да се за време трајања ратне акције има поступати према свакоме са највећом строгошћу, највећом суровошћу и највећим неповерењем".[20]

Треба подсетити да је Кнежевина Србија још 1. децембра 1877. године усвојила ратна правила која је израдила Женевска конвенција 22. августа 1867. И поред тога, министар војни, пуковник С. Грујић издаје наредбу за све официре, ниже чланове и редовне војнике КЊ. Српске стајаће и народне војске и саставни је део ратних правила, а презентујемо неке од чланова те наредбе:

18) Коста Тодоровић, *Кроз Абанцију 1915-1916,* Просвета, Београд, 1968; Miloš Janković, *Ratni album 1914 -1918* (II fototipsko izdanje), Arion, Beograd, 1987, str. 88,89, 150-153

19) Види више: Родолф Арчибалд Рајс, „Како су аустро-мађари ратовали у Србији", у зборнику: *Косово 1389-1989 земља живих*, (приредила Весна Арсенијевић), Манастир свети Стефан, ћелија Пиперска, Београд, 1989, стр. 317.

20) Исто, стр. 322.

Члан 5. За време битке и пошто се битка сврши, ваља скупљати све рањенике и болеснике без разлике и своје и непријатељске... при томе непријатељски рањеници и болесници могу се одмах после битке предати непријатељским предстражама... Члан 8. Сваки официр српске војске има потписати да је ову наредбу прочитао.[21)]

ОДЈЕЦИ У ШТАМПИ О ХЕРОЈСТВУ СРПСКЕ ВОЈСКЕ

Многи аутори се слажу да је на почетку Великог рата рата Србија имала „слабу војску - а добре војнике, а „аустроугарска добру војску - а слабе војнике“. Мало војника се тукло онако како се тукао наш војник. Он је умирао тамо где му је наређивано да се држи. Њему чак није морало бити наређено, да би се одржао по сваку цену.[22)]

Међутим, оно што аристократи Монархије просто нису могли да схвате је да су у рововима били и сељак и краљ. У једном разговору барон Иштван Буријан рекао је канцелару фон Бетман-Холвегу да је српски краљ примећен на првој линији фронта, и да је његово лично мишљење да Петар I тражи прилику да се преда, да треба бити спреман на српску понуду за капитулацију.[23)]

Коста Тодоровић подсећа да је српска војска стекла светску славу и поштовање, а исто тако поштовање и признање непријатеља, нажалост 1915-16 морала да напусти своју домовину. Он напомиње да стручњаци и добри познаваоци историје подвлаче да државе које на бојном пољу изгубе целу своју територију, стварно престају да постоје као државе, то се у Првом светском рату са Србијом није ни десило ни обистинило.[24)]

21) Boško Petković, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu i sigurnosti*, Zavod za opštenarodnu odbranu, Zagreb, 1979, str. 294-310.

22) Васић, Драгиша „Карактер и менталитет једног покољења“, у зборнику; *Карактерологија Срба*, Научна књига, (приредио Бојан Јовановић), Београд, 1992, стр. 212.

23) Види више: Андреј Митровић и др., *Историја српског народа,* шеста књига, други том, Српска књижевна задруга, Београд, 1983, стр. 99; „Са положаја на положај летео је Велики Краљ и излажући се најјачој ватри пролазио је по стрељачким рововима бодрећи борце, заштитнике части и слободе Отаџбине“. (Miloš Janković, *Ratni album 1914 -1918* (II fototipsko izdanje), Arion, Beograd, 1987, str. 79). „У најтежим данима повлачења краљ Петар I седа на воловска кола и заједно са својим војницима подноси тешке ударце судбине“ (Михајло Ковачевић „Доживљаји при повлачењу кроз Албанију“, у: *Голгота и васкрс Србије 1916 – 1918* (уредник Коста Тодоровић), Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1971, стр. 72).

24) Коста Тодоровић, *Кроз Абанију 1915-1916,* спомен-књига, Просвета, Београд, 1968.

Александар Растовић у свом раду на веома интересантан начин презентује став британске штампе за време Балканских ратова. И Британци су, као и читав ондашњи свет били усхићени успесима српске војске и њиховом способности, обучености и храбрости. Та тематика је постала готово стална рубрика у листу *Daily Telegraph.* Из времена Првог балканског рата издвајају се два текста које је *Daily Telegraph* објавио на ту тему, 24. марта 1913. Бенет Барлет је публиковао текст, *Опсада Једрена*, *Ближа посматрања.* У чланку се с много топлих речи осврнуо на опис српске војске истичући „да официри и редови изгледају сви до једног као рођени војници, окретни и опремљени као најбоље трупе у Енглеској. Коњица им је изврсна, артиљерија модерна, превозна средства лака и јака, а топови изврсни". Барлет је похвалио и организацију команди дивизија. Описујући надирање српске војске ка Једрену истакао је куриозитет да је испред пукова ишла војна музика, а да су војници поносно марширали пуни духа[25]. У наредним текстовима поменути новинар је у најлепшем светлу писао о издржљивости српских трупа, дејству њене артиљерије и признао да није видео трупе у бољем стању или са више борбеног духа као што је то српска војска, као и да цео српски народ се бори са војском.[26]

У једном тексту (*Daily Telegraph,* „Пад Скопља", 15. X. 1912) анализира се српска војска и разлози њеног успеха. Поред симпатија констатује се да је српско оружје извршило једно дело достојно било које европске војске. Новинар истиче да је Србија дала више од петине свог годишњег буџета на одржавање војске која се бриљантно показала у Македонији. „Општа војна обавеза строжије је примењена у Србији него и у једној другој војничкој држави на континенту начинила је од сваког Србина војника који је имао бољу храну и смештај него војници великих сила. Њихова војна спрема и опрема су дотеране на такав степен савршенства да су зачудиле странце који су посматрали ток борбе".[27] Након Колубарске битке многобројни текстови у разним листовима величају успех српске војске. У софијском листу „Мир" писало је: „Српска војска је развејала у прах и пепео аустријску војску која се дичила својим ловорикама... Врло је могуће да тај српски успех неће имати сутрашњице: врло је могуће да ће број и средства надјачати храброст. Али се више не може тражити од једног изнуреног и

25) Александар Растовић, „Србија у огледалу британске штампе у току Балканских ратова", *Историјски часопис*, Београд, бр. 50, 2013, стр. 131

26) Упор.: исто, стр. 150-151.

27) Исто, стр. 131.

маленог српског народа. Симпатијама целог света морају се придружити и наше симпатије... ето, због чега чујете у нас, готово са свих страна узвик: Браво Срби! Будимпештански „Вилаг“: „Србија је гробница мађарских пукова. Земља коју ми по кафанама зовемо „дегенерисаном земљом краља Петра“ гробница је наша... А ми смо о тој српској војсци говорили „А, то су јадници без муниције, без игде ичега! То је војска гладница...“. Господа која су овако говорила, зинула су сада од чуда...“[28]

Похвале српској војсци нису упућиване само од савезника. Немци и Аустријанци су рачунали да ће у српској војсци имати најозбиљнијег противника, па су израђивали упутства за своје војнике у којима се између осталог каже: да је српска војска храбра, њени војници, већим делом сељаци снажни, са малим стварима задовољни, отпорни, у борби хладнокрвни и присебни, дисциплиновани и већ четири године ратују. „Аустријски генерал Краус је, као начелник Штаба Балканске војске, после смене Поћорека, издавао трупама разна упутства са примерима о држању српских јединица и старешина. После рата, он је изнео у својим јавним публикацијама да је српски борац сматран у аустроугарској војсци најопаснијим непријатељем, с којим је имала прилике да се бори у Првом светском рату.“[29]

Фелдмаршал лајтнант Шен је након Церске битке изјавио: „Том нашем надирању убрзо је непријатељ – Шумадијска дивизија препречила пут. Људи те дивизије, која нам се одупирала, били су прави узорни и неупоредиви војници. Иако су они већ по трећи пут у рату за последње три године, ипак им по храбрости и јунаштву не беше раван ни један од многобројних непријатеља...“[30]

И Митровић напомиње да након војничких неуспеха Аустро-Угарске, њеном вођству, и Немачке, која је била збуњена неуспесима свог савезника, није остало ништа друго, него да анализирају разлоге неуспеха и успехе српске војске. На првом месту уочили су високу способност и беспрекорност српских официра, посебно истичући популарност, утицајност, трезвеност и војну даровитост војводе Радомира Путника. То исто важи и за војводу Степу Степановића и Живојина Мишића, који је означен као „душа срп-

28) Адам Стошић, *Велики дани Србије 1914-1918*, Крушевачки гласник, Вук Караџић, Параћин, 1994, стр. 82-83.

29) Милан Зеленика, *Рат Србије и Црне Горе 1915*, Војноиздавачки завод „Војно дело“, Београд, 1954, стр. 108.

30) Адам Стошић, *Велики дани Србије 1914-1918*, Крушевачки гласник, Вук Караџић, Параћин, 1994, стр. 53.

ског командовања“ и један од најспособнијих српских официра. Као веома битну карактеристику, истакнута је улога комплетног официрског кадра, прекаљени у балканским ратовима, а као веома изненађујући податак је да су млађи официри ослонац и стуб, и да су успеси највећим делом заслуга српских официра. За српску пешадију се каже да је изузетно „жилава“ и издржљива за дуготрајне маршеве, а најбоље особине јој се приписују у дефанзиви, када треба бранити своја огњишта. У многобројним извештајима, па и у овом наводи се да је најбољи део српске војске, артиљерија. Она се изузетно добро показала, веома прецизна, и располагала је са веома добро обученим и најинтелигентнијим официрским кадром. И у савезничким земљама је нагло порастао углед Србије и Црне Горе.[31] „Колико је порастао углед двеју малих балканских држава, лепо показује податак да је струја ратоборних у културном животу Италије водила пропаганду за улазак своје земље у рат користећи се именима Србије и Црне Горе. Тако су Маринети и његови футуристи, представљајући визуелно своја убеђења, у графичком приказу зараћених табора са именима *Футуристичка теза рата* (у коме су пописали све дотад зараћене земље и уз њих навели по три или више атрибута), на првом месту прве колоне ставили име „Serbia“, а на другом месту друге колоне назив „Montenegro“, обе на позитивну страну и пропратили их са три иста атрибута: „независност“, „амбиција“, „неустрашивост“. Руковођен истим разлозима, Габријеле д’ Анунцио је у јесен 1915. спевао Оду Србима.[32]

Међутим, на почетку сукоба многобројни су примери омаловажавања српског војника чак и од стране савезника, пре свега Велике Британије и Француске, условљавања, присвајања заслуга и успеха на бојном пољу, постављајући пред српске војнике најтеже војне задатке, упућивање на најтеже делове фронта.[33]

Након колубарске и церске победе, уверени да смо надљуди, савезници су нас гонили да пређемо у офанзиву на непријатељској територији. Велики савезници (силе Антанте) вршиле су притисак на српску владу и српску врховну команду да предузме офанзиву преласком преко Саве. Бројни оправдани разлози о немогућно-

31) Види више: Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, АМД систем, Стубови културе, допуњено издање, Београд, 2004, стр. 148-151.

32) Као и многи други песници Европе и највећи италијански песник с краја XIX и почетка XX века био је одушевљен српским победама и дубоко доживљавао страдање Срба у Првом светском рату. После пропасти Србије 1915. године објавио је у „*Коријере де ла сера*“ велику оду у 450 стихова.

33) Упор: Драгољуб Живојиновић, *Невољни ратници – велике силе и Солунски фронт: 1914-1918*, Завод за уџбенике, Београд, 2008.

сти те операције нису умирили савезнике. Вероватно под утицајем церске победе, српска Врховна команда је извела тзв. Сремску операцију.[34)]

Милан Зеленика се слаже са наведеним и каже, да су Савезничке Врховне команде, након што су Срби потукли аустроугарску Балканску војску и део аустроугарске 2. армије,[35)]поставиле пред српску команду самоубилачке захтеве. „Не водећи много рачуна о унутрашњем стању српске и црногорске војске, које су се још од 1912. године трошиле и исцрпљивале у рату, препоручивале су, одмах по извојеваној победи на Церу, да Срби пренесу рат на непријатељско тле преко моћних граничних река, за чије савлађивање нису располагали ни материјалном опремом, ни довољним искуством. Само недељу дана након завршене Церске операције, 31. августа 1914. године, руска Врховна команда је скоро категорички захтевала од српске Врховне команде, да што пре предузме напад преко границе, углавном према северу. Радило се о растерећењу оба савезничка фронта који су се налазили у критичном стању, јер се притисак Немаца појачавао према Паризу, а битке у Пољској и Галицији су улазиле у решавајуће фазе“.[36)]

Наредбу да српске јединице са Цера започну офанзиву у Срему, потписао је врховни командант српске војске Њ. К. В. Престолонаследник Александар Карађорђевић. Тимочка дивизија првог позива, у недељу 6. августа почела је пребацивање на леву обалу Саве понтонима. Лазаревић пише, да су аустријанци већ били спаковани за полазак, па тако и моћна 92. дивизија фелдмаршала Алфреда Крауса. Он је боравио у Руми, и већ је био укрцан за одлазак у Галицију. На прву вест о офанзиви Србијанаца, војници 74. аустријског пука излетели су на брисан простор испред Шашинаца, право на митраљезе Трећег батаљона, који је био заклоњен кукурузиштем. То је била општа погибија. И поред почетних успеха, уз велике губитке српска војска се морала повући због знатно бројнијег непријатеља. „Да су Тимочани само један дан касније прешли у Срем, без отпора би доспели све до Петроварадина - јер би све аустријске регименте већ биле пребачене на Источни и Западни фронт. Овако, испунили су обећање дато европским савезницима и нису закаснили да положе своје животе на пољу части. Мобили-

34) Никола Поповић, *Срби у Првом светском рату: 1914-1918*, ДМП, Београд, 1998, стр. 17.

35) Највећа армија која је била планирана за војна дејства према Русији

36) Милан Зеленика, *Рат Србије и Црне Горе 1915*, Војноиздавачки завод Војно дело, Београд, 1954, стр. 14-15.

сани су 26. јула а изгинули у недељу 6. септембра, после само 60 дана војничког живота".[37)]

Многобројни су примери беспотребног страдања српских војника, па тако Михајло Ковачевић наводи: „Октобра месеца г. 1915. Сремски добровољачки одред, прослављен већ ранијим подвизима, упућен је да брани Београд од аустро-угарске и немачке војске. Одред је имао око четири стотине, управо 360 бораца, све дечака од 15 до 19 година. Три дана и три ноћи они су се на улицама разрушеног Београда, који је пламтео под пљусковима граната, борили прса у прса, с неколико хиљада Немаца. Недовољно наоружану, још неразвијену децу, нападали су снажни, сити људи, с најбољим оружјем и најмодернијим топовима. То је она омладина, то су они борци које је мајор Гавриловић дочекао истим говором који је одржао и својим војницима, говором који је забележен у вечну хронику човечанства: „Јунаци, Вас је Врховна команда избрисала из списка живих, ви више не постојите у њиховим списковима".[38)]

Када те цени непријатељ, онда већу част не можеш имати. Шта год ми да кажемо може да буде окарактерисано као пристрасно, али то не може да се односи на нешто што су рекли Немци и Аустријанци о српској војсци: Немачки цар Вилхем II у допису бугарском краљу Фердинанду наводи: „Шездесет две хиљаде српских војника одлучило је исход рата, срамота",[39)] констатујући са жаљењем касније: „Штета што тај мали народ није мој савезник." И немачка војна штампа велича српску војску, па тако војни часопис, Ратник пише: „Српска војска је са своје стране учинила све што је било у њеној моћи. Она се борила и испољавала храброст коју јој, без икакве резерве, морамо признати. Она се борила са безграничним пожртвовањем, па је чак и у пропадању окитила своје заставе славом".[40)]

ЛИТЕРАТУРА

Becić, Ivan „Ratni dugovi Kraljevine Srbije u svetlu politike", *Istorija 20. veka*, 28(3) 2010.

Бјелајац, Миле „Повампирене предрасуде", *Политика*, 9. 6. 2013.

37) Слободан Лазаревић, „Сећање на јунаке са Легета", у зборнику: *Даница*: српски народни илустровани календар за 2014., Вукова задужбина, Београд, 2014, стр. 88.

38) Мирослав Голубовић, *Тешка времена*, Београд, 1972, (предговор: Божидар Ковачевић)

39) Адам Стошић, *Велики дани Србије 1914-1918*, Крушевачки гласник, Вук Караџић, Параћин, 1994, стр. 367.

40) Исто, стр. 53.

Васић, Драгиша „Карактер и менталитет једног покољења“, у зборнику: *Карактерологија Срба*, (приредио Бојан Јовановић), Научна књига, Београд, 1992.

Голубовић, Мирослав *Тешка времена*, Београд, 1972, (предговор: Божидар Ковачевић)

Дашић, Дејан „Брендирање држава и нација“, *Култура*, Београд, бр. 139, 2013.

Дашић, Дејан „Ребрендирање војске Србије“, *Војно дело*, Београд, јесен 2014. (у штампи).

Екмечић, Милорад *Ратни циљеви Србије 1914*, друго издање, Просвета, Београд, 1990.

Живојиновић, Драгољуб *Невољни ратници – велике силе и Солунски фронт: 1914-1918*, Завод за уџбенике, Београд, 2008.

Зеленика, Милан *Рат Србије и Црне Горе 1915*, Војноиздавачки завод „Војно дело“, Београд, 1954.

Janković, Miloš *Ratni album 1914 -1918* (II fototipsko izdanje), Arion, Beograd, 1987.

Јеротић, Владета *Србија и Срби између изазова и одговора*, Ars Libri, Београд, 2004.

Ković, Miloš „Saznanje ili namera: savremena svetska istoriografija o Srbima u XIX veku“, *Sociologija*, Vol. LIII, br. 4, 2011.

Крестић, Василије *Знаменити Срби о Хрватима,* Прометеј, Нови Сад, 1999.

Крестић, Василије *Историографија у служби политике*, Гамбит, Јагодина, 2004.

Ковачевић, Михајло „Доживљаји при повлачењу кроз Албанију“, у: *Голгота и васкрс Србије 1916 – 1918* (уредник Коста Тодоровић), Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1971.

Лазаревић, Слободан „Сећање на јунаке са Легета“, у: *Даница*, српски народни илустровани календар за 2014., Вукова задужбина, Београд, 2014.

Majetić, Vanja, „Srbi i Francuzi miniraju našu konferenciju o sarajevskom atentatu“, intervju Husnija Kamberovića, *Aktual*, Zagreb, 5. februar 2014.

Митровић, Андреј *Србија у Првом светском рату*, допуњено издање, АМД систем, Стубови културе, Београд, 2004.

Митровић, Андреј и др. *Историја српског народа,* шеста књига, други том, Српска књижевна задруга, Београд, 1983.

Митровић, Љубиша „Балкан у светлу савремених процеса глобализације, регионалне сарадње и интеграције“, *Српска политичка мисао*, бр. 3-4, 1997, Институт за политичке студије, Београд.

Опачић, Петар *Солунски фронт,* Југословенска ревија, Београд, 1978.

Petković, Boško *Međunarodne konvencije o ratnom pravu i sigurnosti*, Zavod za opštenarodnu odbranu, Zagreb, 1979.

Попов, Чедомир „Српске жртве у Првом светском рату“, *Политика,* 14.09. 2008.

Поповић, Никола *Срби у Првом светском рату: 1914-1918*, ДМП, Београд, 1998.

Растовић, Александар, „Србија у огледалу британске штампе у току Балканских ратова“, *Историјски часопис*, бр. 50, 2013.

Родолф Арчибалд Рајс, „Како су аустро-мађари ратовали у Србији“, у: *Косово 1389-1989 земља живих*, (приредила Весна Арсенијевић), Београд, Манастир свети Стефан, ћелија Пиперска, 1989.

Родолф, Арчибалд Рајс *Чујте Срби ... чувајте се себе*, Алка принт, Београд, 2007.

Стошић, Адам: *Велики дани Србије 1914-1918*, Крушевачки гласник, Вук Караџић, Параћин, 1994.

Sretenović, Stanislav „Reparacije pobeđenih, dugovi pobednika: slučaj Francuske i Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije“, *Filozofija i društvo*, 20(1), 2009.

Sretenović, Stanislav „Francusko srpski odnosi u XIX i XX veku“, *Međunarodni problemi*, 61(4), 2009.

Тодоровић, Коста *Кроз Абанију 1915-1916,* спомен-албум, Просвета, Београд, 1968.

Тодоровић, Коста *Кроз Абанију 1915-1916,* спомен-књига, Просвета, Београд, 1968.

Штурценегер, Катарина *Србија у европском рату 1914-1915*, Академска књига, Нови Сад, 2009.

Dejan R. Dasic

HUMANITY AND HEROISM OF SERBIAN ARMY IN THE GREAT WAR

Resume

With the defeat of the Ottoman Empire and the end of the Balkan wars, all of the relevant factors in the Austro-Hungarian Empire were for war with Serbia. The idea itself appeared much earlier, and full recognition received in 1908. during the annexation crisis, and no long after the first ultimatum to Serbia. The First World War is a heroic phase in the life of the Serbs. The paper aims to experience one of the heroic times, and as long as the new world order trying to change history, they will never succeed in order to forget the heroism and humanity of the Serbian people in the Great War.

In Sarajevo, in organization of Institue of history and seven more institutes from european countries (defeated in Great war) from 19 to 21st of june 2014, there is a plan to build a conference entitled to World War I. Connected with that, bosnian historian Husnija Kamberovic claims that „conference is not going to be set of dissenting in opinions“ (?), and that 15.6.2014 (Vidovdan – big Serbian holiday) like a date is not an option „having negative experience from 1914. and 1992. when some of unresponsible idlers created chaos“. It is clear that some historians, in addition to trying to accuse Serbia of the blame for the outbreak,

ie. beginning of World War I, trying to reduce the scope of the suffering of the Serbian people.

Even in the most difficult moments, when you could expect a reasonable payback for the atrocities committed over enemy soldiers, over Serbian soldiers and the civilian population, the elderly, women and children, Serbian soldiers and all the people werw honored with great humanity and philanthropy. There are many evidences of a human engaging in a difficult time, especially when Serbia threatened a complete collapse of the military , they had fair and humane treatment of prisoners, especially to the Austro-Hungarian officers. Katarina Sturceneger described prison camp as a large sanatorium, where people look brilliant and he does not believe that the prisoners somewhere else in the world were more beautiful than here . She gave full recognition to the Serbian officers for honorable treatment, especially commander Popovic , who has the generous way of taking care of prisoners. The famous Swiss criminologist Dr. Rodolphe Archibald Reiss talks about the courage and heroism of the Serbian people and the "mercy to captured enemy soldiers, emaciated with hunger, and instead of abusing the people who have their houses burned and massacred women and children, Serbian soldiers spared their fate and gave them their last piece of bread from his pocket". Numerous journalists from various countries report the global community of heroism, courage and compassion of Serbian troops , and Dutch journalist Arman van Tienhoven , in his articles says that there is an intention to force a small nation to submission with brutality.

At the beginning of the conflict in the Great War, there are numerous examples of contempt of Serbian soldiers, even by allies, conditions, acquisition of merit and success on the battlefield, giving to Serbian soldiers hardest military tasks, taking them to the most difficult parts of the front. After Cer and Kolubara victory, convinced that they are supermens, the Allies sought the Serbian army to take the offensive movement into enemy territory. Serbian government initially categorically rejected the proposal, but under pressure from the Allies they entered this very risky venture, which will end tragically. Austro-Hungarian units are constantly reinforced in the new artillery and ammunition, but in the melee, Serbian soldiers were dismissed attacks.

Key words: The Great War, humanity, heroism, charity, the Serbian Army

* Овај рад је примљен 05. маја 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.

УДК 343.121.4:94(497.6 Sarajevo)”1914”
Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 2/2014.
год. 21. vol. 44.
стр. 93-110.

Срђан С. Ђорђевић
Правни факултет, Универзитет у Крагујевцу

Срђан Ц. Владетић
Правни факултет, Универзитет у Крагујевцу

РУДОЛФ ЦИСТЛЕР – VIVA VOX SERBIAE! СУДСКИ ПРОЦЕС И ОДБРАНА УЧЕСНИКА САРАЈЕВСКОГ АТЕНТАТА 1914.

Сажетак

Сарајевски атентат је инспирисао ауторе да обраде ставове и улогу адвоката Рудолфа Цистлера у судском поступку који је вођен тим поводом. Последице Цистлеровог понашања су далекосежне, јер утичу на вредносни доживљај адвокатске професије, што је предуслов за делотворно остваривање права на одбрану. У том циљу, мисаоно-логичка структура рада је заснована на повезивању питања општег контекста адвокатске професије и права на одбрану, са Сарајевским процесом и Цистлеровом улогом у њему. Обрадом ових питања, циљано се тангира политичка позадина и подлога судског поступка вођеног пре једног века. Сагласно томе, и методолошки приступ приликом анализе назначених питања заснован је на квалитативном комбиновању аксиолошких, нормативно-правних и историјских истраживачких поступака. Користећи се резултатима спроведеног истраживања проблема суђења било је могуће извести закључак о значају удела који адвокатска професија има у остваривању права и слобода у државно-правним пореcима, а нарочито у њиховим кризним и драматичним тренуцима.

Кључне речи: Рудолф Цистлер, Сарајевски атентат, суд, адвокатска професија, право на одбрану, право.

1. ГОДИШЊИЦА „САРАЈЕВСКОГ ПРОЦЕСА“

Само на први поглед, јубилеји су симболи којима се подсећамо на значајне догађаје из прошлости. Они су увек згодна прилика да се исти збитак, након хронолошког премера, поново анализира и дискутује, како би се проверили досадашњи ставови о предметном питању. Један век је, сасвим сигурно, довољно пространи проток времена, који нам даје за право да објективнијим мислима бацимо ново светло, макар и само на нов начин, на догађај стар стотину година. Сарајевски атентат је, нема сумње, довољно снажно утиснуо печат на још непожутелој хартији XX века, остављајући и даље трагове који нас провоцирају, ето, и с почетка трећега миленијума. Догађај који је искоришћен да буде први повод за избијање Првог светског рата јула 2014. године привлачи знатну политичку, али и научно-стручну пажњу. Разлоге томе не треба тражити само у оквирима нужности континуираног научног проверавања ранијих закључака, што је и иначе методолошка нужност стварања објективних научних сазнања. Вероватно понајмање у таквим поривима треба тражити разлоге за актуелизовање питања Сарајевског атентата. Примарнији су прикривени, те садржани у арканиуму политичких импулса, који непрестано трагају за новим могућностима искоришћавања историје, чија врата никако да буду затворена за злоупотребу од стране политике. Или је, можда, савремени политички тренутак увек, по „судбоносном“ правилу збивања, ништа друго до, модерним сценаријем, прекривена реприза историјских збивања. Тако се гаји стална нада политичких чинилаца, који би садашњост да претворе у сталну прилику за исправљање разних историјских неправди, па од садашњости чине само наставак историје, без обзира каква она била.[1)]

Но, у сложености различитих напора, који се чине у складу са претходно назначеним циљевима, ипак је неопходно истаћи

1) Обележавање годишњице Сарајевског атентата је прилика да се овај историјски догађај опсервира од стране политичких противника и непријатеља (а до пре двадесет година и ратних) као нови повод за међунационална оптуживања. И то тако, да се Сарајевски атентат проверава са становишта савремених виталних националних интереса три конститутивна народа. На тај начин се улази у зачарани круг мржње, непријатељстава и неразумевања, што представља могућност за попуњавање политичког простора превазиђеним темама, с обзиром да тако настројене политичке елите немају потребне капацитете за економска и социјална решења, тј. бољитак грађана Босне и Херцеговине и њених конститутивних ентитета.

Мухарем Баздуљ је о томе писао: “Како се будемо ближили Видовдану следеће године тако ће се на паранаучним и научним скуповима распламсавати анализе теорија о Сарајевском атентату и почетку Великог рата”. Видети: Мухарем Баздуљ, “Није Принцип изазвао рат”, http://www.blic.rs/Kultura/Vesti/430912/Muharem-Bazdulj-Nije-Princip-izazvao-rat

значајну чињеницу, када је у питању српски народ. Достигнути напори закључивања на основу историиографске понуде поводом догађаја Сарајевског атентата доскора нису били спорни. Објективности ради, износимо општеприхваћен став званичне историјске науке о узроцима и поводима Првог великог рата у XX веку, којим се никако не доводи у питање опште антиимперијалистичко (и касније антифашистичко) опредељење српског народа. У оба светска рата током претходног века, Срби су били на страни победника, односно, на страни глобалне правде. Међутим, приметни су покушаји оспоравања кредибилитета доприноса српског народа правди универзалног поретка, који се чине тако што се покушава одбранити став да Првог светског рата не би било да није било Гаврила Принципа, односно, да Срби сносе колективну кривицу за почетак Првог светског рата.

Уз претходно истакнуте ограде од отворених или сакривених злоупотреба Сарајевског атентата у сврхе остваривања неких нових/старих политичких циљева, у овом раду аутори су посветили пажњу једном „чувару ватре права“. Реч је о Рудолфу Цистлеру, браниоцу Вељка и Васе Чубриловића, Неђа Керовића и Ива Крањчевића, осуђених за Сарајевски атентат.[2)] Прилике у којима се нашао овај адвокат и начин на који је извео одбрану и данас заслужују велику пажњу. Не зато што он нема српско име и презиме, јер би се као последица таквог приступа вероватно одмах појавили ставови непримерени цивилизованој академској култури. Стога, централно место у раду заузимају адвокат Цистлер и адвокатска одбрана из визуре Сарајевског процеса, а ради провокативног поређења са реалним данашњим збивањима на која се покаткада наилази у судској пракси. Својим поступањем, Цистлер је дужност обављао онако како је то чињено у време златног доба римске адвокатуре (Цицероново доба), када није узиман хонорар за заступање, без обзира на статус, имовинско стање и националност клијената.[3)]

Цистлер Рудолф је стална морална опомена државној власти о значају и значењу адвокатске професије. И не само државној вла-

2) Укупно 22 лица су оптужена за кривично дело насилне промене територијалног уређења Аустро-Угарске Монархије, тј. да су имала намеру да се БиХ отргну од Аустро-Угарске и припоје Краљевини Србији; док су три лица оптужена као саученици. Председник судског Сената био је Луиђи Куриналди (поротници: Богдан Наумович и др Мајер Хофман); тужилац Фрањо Свара, а браниоци: др Макс Фелдбауер, др Константин Премужић, др Срећко Перишић, Франц Струпл, Малек Венцел и др Рудолф Цистлер. Ове браниоце поставио је суд по службеној дужности.

3) Тацит, Анали, XI, 5 и 7, (превод: Љ. Црепајац), БМГ, Београд, 2000; Dio's Roman history (with an English translation by Cary, E.), LIV, 18, Harvard University Press, London, 1955; Cicero, The letters to his friends - Ad Fam., XIII, 19 (with an english translation by Williams, W.G), vol. III, Harvard University press - W. Heinemann, Camridge, Mass. - London, 1960.

сти, већ и понекима који су огрнути плаштом управо те професије. Пре него што ће се указати на Цистлеров допринос правилном разумевању права на одбрану и улоге адвоката у заштити индивидуалних права и слобода, истиче се суштина природе адвокатске професије. Оно што је Цистлер успео у овом процесу може се мерити достојанством правничког позива. Прво, једини је од свих бранилаца својим понашањем пружио пуну адвокатску заштиту својим клијентима; понашао се као да је слободно изабран бранилац. Мада, суштински посматрано, између браниоца по службеној дужности и слободно изабраног браниоца не би ни требало бити разлике у погледу односа поверења који се успоставља у односу између браниоца и браниоца. Но, да таква разлика постоји било је познато и у време сарајевског процеса. Прихватити се слободне, а не државним прописима наметнуте, одбране - представљао је гест велике храбрости, који Цистлеру није био допуштен када је желео да се прихвати одбране по основу слободног избора, у случају Мишка Јовановића,[4] коме је већ додељен бранилац по службеној дужности, др Коста Премужић.[5]

2. АДВОКАТУРА И ПРАВО НА ОДБРАНУ У АУСТРО-УГАРСКОЈ БИХ

За адвокатуру би се могло рећи да јој је идејни корен стар онолико колико је стара свест људи о потреби да помогну другима и свест тих других да им је потребна помоћ других. Зато су хуманизам и солидаризам идејне потке њеног оправдања и опстајања у друштву. Без обзира на постепен и дуготрајан развој адвокатуре кроз процесе који су адвокатску професију довели до коначног модернизацијског облика, било би супротно њеној природи превидети психолошки моменат, који је мотивисао њен настанак. Сваки

4) „Ја сам прихватио избор Мишка Јовановића и тражио од предсједника кривичног сената дра Куриналдија да ме разријеши дужности одбране ‘уреда ради’, јер да избор за бранитеља преферирам именовању за бранитеља... Предсједник Куриналди противио се моме смјењивању са одбране ‘уреда ради’ и прихватању одбране по избору, наводећи „техничке“ разлоге који то онемогућују“. Према: Војислав Богићевић, *Сарајевски атентат, писма и саопштења*, Свјетлост, Сарајево, 1965, стр. 148.

5) Др Коста Премужић, је један од оних адвоката који су нечасно обавили свој адвокатски задатак. За њега ће Цистлер рећи да је он отпочео своју одбрану „ријечима како је њему тешко бранити „ове“ показујући прстом на оптужене, јер су они убили његовог хрватског краља, нашто је судском двораном заорио протестни поклик Принципа: „Шути шпијуне!“ У свом одбрамбеном разлагању др. Премужић је развијао и стару франковачку реакционарну теорију, са Срби нису народ, да су Срби хрватски ренегати, да је Србе као народ „изумио“ бивши бан Хрватске Кхуен-Хедервару, да би могао помоћу Срба тлачити Хрвате“. Исто, стр. 154.

покушај креирања модерних правних решења и њихове примене, којим би се запостављао тај мотив, заправо и истовремено би представљао напуштање природе ове професије и њену негацију. Тако је, наравно, и са неким другим професијама у друштву, које су на сличним основама настале и засноване, као што су професија лекара или учитеља.

Овакав мисаони приступ приликом разматрања назначених професија није непознат у редовима правних теоретичара, па ће се, на пример, у богатој теоријској мисли чувеног америчког правног теоретичара светског гласа Роска Паунда,[6] наићи и на интересантно објашњење специфичности адвокатуре, којима се она издваја у односу на друге професије. Професије као што су свештеничка служба, медицина, право и професорски позив, више су него занимања, јер су праћене извесним традиционалним достојанством. И вероватно да никако не може бити случајно то што недемократски, диктаторски и тоталитарни режими, не трпећи слободу, никако не могу трпети ни слободу адвокатске професије. Јер, адвокатура припада најосетљивијем домену ограничавања државне власти, и то посебно у кривично-правној области, кроз коју се приказује суштина ограничености државе правним поретком и правима и слободама грађанина-појединца.

Стога је изазов адвокатске професије нарочито изражен у оним тренуцима када се држава осили, па јој у намери остваривања планираних политичких циљева адвокати знају бити значајна препрека.[7] Најчешће се дешава да извршна власт, која по својој природи тежи да продре у поље других грана државне власти, врши прекомеран и недопуштен утицај чак и на судску власт. У таквим ситуацијама, адвокати, као недржавни службеници, представљају последње представнике праведног и правичног права, због чега и завређују посебну пажњу државне власти. И, наравно, никада апсолутизам до краја не може обухватити све сегменте друштва; увек ће се остати по који драгуљ адвокатске професије, који зна заблистати својим професионалним достојанством у од-

6) За Роска Паунда (1870-1964) је мало рећи да представља интересантну фигуру правне мисли, с обзиром да су испеване праве оде на рачун његових теоријских ставова и закључака. Окарактерисан је као генијални правни теоретичар, који је узбуркао, освежио и просветио развијање правне теорије, не само на северноамеричком академском тлу, већ и на универзалном научно-правном простору.

7) У прилог томе: "Анализирајући стање у редовима адвоката у 110 срезова, дошли смо до закључака да адвокати претстављају један од највећих проблема наше правне службе и посебно нашег судства… Адвокати у целини претстављају озбиљан проблем. Поставља се питање подизања млађег, социјализму и Партији оданог адвокатског кадра.".- Слободан Мавреновић, „Време у којем је адвокатура представљала највећи проблем нашег судства", *Бранич*, Адвокатска комора Србије, бр. 1/2006, Београд, стр. 106, 108.

брани интереса клијената, да, као какав крајпуташ на путу права постојано обележава и одсликава догађаје, периоде, друштва и државе. Један од таквих блиставих примера, који и даље зраче својом адвокатском принципијелношћу, јесте и Рудолф Цистлер, који се наметнуо као један од препознатљивих актера судског процеса, вођеног поводом Сарајевског атентата. Тако је он постао столетна, а ипак вечита опомена државној власти и бременити морални сведок онима који би да забораве на сопствена (не)дела, јер се издвојио у односу на све остале браниоце. Заправо, „једини изузетак била је одбрана Рудолфа Цистлера, младог адвоката, и познатог социјалисте из Сарајева".[8)]

Ради правилног разумевања Цистлерове позиције у овом судском процесу, неопходно је, укратко, указати на политички положај Босне и Херцеговине непосредно пре избијања Првог светског рата. И поред прохујалости европског колонизовања прекоокеанских земаља, у срцу Европе Босна и Херцеговина је представљала изузетак, јер је на њу Аустро-Угарска постепено ширила своју суверености,[9)] да би је коначно противправно анектирала 1908. године. Међутим, ма колико монархија била на Танталовим мукама у покушају да БиХ припоји својој територији,[10)] и услед тога жудела да почетак рата за ширењем своје територије оправда почињеним атентатом, историја је показала да то није успела да постигне. Будући да, због бројних проблема, није могла једноставно и лако да замени владајући правни систем својим, на овој територији је почело да се примењује западноевропско право у комбинацији са шеријатским правом, што се сматрало највећим недостатком босанско-херцеговачког правног поретка.[11)] Монархија није успела да реши ни нарастајућу тензију која је владала међу народима који су живели у БиХ.[12)] Ове аномалије су довеле до лошег функцио-

8) Владимир Дедијер, *Сарајево 1914*, Просвета, Београд, 1966, стр. 574.

9) Аустријско кривично законодавство је већ 1880. године уведено у Босни и Херцеговини, две године након Берлинског конгреса. Видети: Франц фон Лист, *Немачко кривично право*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1902, стр. 46.

10) Ово се огледа и у речима тужиоца у кривичном поступку против сарајевских атентатора, када наводи да је „надвојвода отвореног срца дошао међу *свој* народ" (подвукли аут.). Видети у: Оливер Иљац, *Велике адвокатске одбране*, Службени гласник, Београд, 2007, стр. 63. Историја овог подручја је непобитно потврдила давно изречене Игоове речи да крађа народа никада не може да застари и да све преваре немају будућност, те да се не може скинути ознака са народа као са цепне марамице.

11) Томислав Јонић, „Др. Иво Пилар – одвјетник у Тузли", *Часопис за друштвене и хуманистичке студије*, Институт друштвених знаности Иво Пилар, бр. 3/2007, стр. 13.

12) Annette Monika Fath-Lihić, *Nationswerdung zwischen innerer Zerrissenheit und äußerem Druck. Die bosnischen Muslime auf dem Weg vom ethnischen Bewusstsein zur nationalen Identität*, Universität Mannheim, Worms, 2006, стр. 94.

нисања правног система, што се може сагледати и у Сарајевском процесу, у коме су атентатори осуђени за кривично дело које није постојало у тадашњем босанско-херцеговачком законодавству.

Сматра се да се о адвокатури у БиХ не може говорити за период пре њене окупације од стране Аустро-Угарске. До тад су постојали само њени наговештаји, а први акт којим је нормативно уређена ова делатност био је *Одвјетнички ред за БиХ* из 1883. године, којим је, између осталог, било предвиђено да се адвокатуром могу бавити само држављани БиХ који су завршили правне студије и положили адвокатски испит, те које је именовала област.[13] Наведеним законским актом нарочито се инсистира на обавези да странку бране „горљиво, вјерно и здушно“ (што је од стране појединих адвоката изузетно кршено за време трајања суђења за Сарајевски атентат), а адвокат, такође мора да се прихвати одбране посебно сиромашних странака, чак и у случају да то треба да учини бесплатно.[14] Године 1909. донет је *Нови адвокатски ред*, знатно напреднији од претходног, којим је уведена професионална аутономија адвокатуре, са мањим ограничењима, који је важио све до 1929. године, када је ступио на снагу *Закон о адвокатима Краљевине Југославије.*[15]

Право на одбрану је било загарантовано још аустро-угарским прописима, чија су основна правила остала инкорпорисана у свим законима о кривичном поступку који су важили како на територији Босне и Херцеговине тако и послератне Југославије. Пре свега, ово право је било загарантовано слободним избором браниоца, са листе адвоката која се води за дати округ. Окривљени је могао да узме више бранилаца, с тим да се у одбранама њихове речи не понављају. Разликовала се, као и према позитивно-правним прописима, факултативна и обавезна одбрана. Међутим, обавеза поучавања окривљеног о праву на браниоца настајала је тек подизањем оптужнице, а у случају да он не узме сам браниоца, истог му је постављао суд ако се ради о кривичном делу које је запрећено смртном казном или затвором у трајању од преко пет година. Поред значајног права на слободан избор браниоца, у једном домену за овај рад је значајно нагласити и право на заједничког браниоца (будући да Рудолфу Цистлеру није било дозвољено, без

13) Вељко Губерина и др., *Историја југословенске адвокатуре*, Савез адвокатских комора Југославије, књига I, Београд, 1998, стр. 131-132.

14) Исто.

15) Вељко Губерина и др., *Историја југословенске адвокатуре*, Савез адвокатских комора Југославије, књига II, Београд, 2000, стр. 28.

ваљаног разлога, да брани још једног окривљеног) који се постављао на предлог окривљеног или браниоца. Као логична претпоставка за појављивање заједничког браниоца јавља се чињеница да су у питању саучесници у извршењу кривичног дела за које се води јединствен поступак.[16] Једино ограничење се огледало у немогућности његовог постављања у случају да су окривљеним лицима супротстављени интереси. Затим, сваки бранилац се морао примити одбране, коју је могао одбити само из оправданих разлога, о чему је одлучивао суд. Окривљени је у сваком моменту имао могућност да откаже пуномоћје једном браниоцу и да га пренесе на другог по сопственом избору, с тим што се у таквим случајевима поступак није обустављао него је текао својим током.

Иако је право на одбрану било законом релативно добро регулисано, понашање адвоката у сарајевском процесу, изузев Рудолфа Цистлера, указало је на уочљив јаз између теорије и праксе. „Понашање одбране показује да је у Аустрији затвореник кога терете власти било једнако тешко да пронађе адвоката као и оном у нацистичкој Немачкој".[17] Наиме, браниоци су то били само по функцији у поступку, али су се понашали као тужиоци, а значајно је указати на чињеницу да је одбрана браниоца Струпла садржавала целих 56 речи.[18] Како би се у модерно време избегле злоупотребе бранилачке функције установљене су кривична, грађанска и дисциплинска одговорност браниоца, услед чега они морају да чувају углед адвокатуре и да савесно обављају дужност браниоца у кривичном поступку, чиме је право на одбрану знатно унапређено. Рудолф Цистлер је антиципативно потврдио много касније изречену мисао В. Губерине да величина бранилачког позива јесте у томе да бранилац остане уз свог брањеника и онда када мора примити и одијум јавности и на својим плећима осетити шта значи бити усамљен у својој борби, изложен јачини беса и огорчења средине у којој живи, док при одбрани окривљеног истовремено брани законитост и правну стабилност друштва, гарантовану кроз позитивне правне прописе. Он је истрајао у својој борби, доживљавајући изгнанство одмах након завршетка судског процеса, а чак се не спомиње ни у модерним зборницима југословенске адвокатуре, па ни оним који се односе на период непосредно пре избијања Првог светског рата.

16) Загорка Симић-Јекић, *Кривично процесно право СФРЈ*, Привредна штампа, Београд, 1982, стр. 138.

17) Ребека Вест, „Сарајево", у зборнику: *Млада Босна*, Дом културе Чачак и Уметничко друштво Градац, бр. 175-176-177, Чачак, 2010, стр. 119.

18) Владимир Дедијер, наведено дело, стр. 574.

3. МОТИВИ САРАЈЕВСКОГ АТЕНТАТА

Мотив, као психички покретач за извођење Сарајевског атентата од стране Младобосанаца, инспирисаних циљевима руског револуционарног покрета,[19] је био вишеструк, у складу са политичким приликама које су владале на том простору и побудама и жељама појединих учесника у атентату. Као један од базичних мотива за убиство надвојводе Франца Фердинанда наводи се чињеница да би његовим уклањањем била отклоњена опасност од рата,[20] јер је Аустро-Угарска, предвођена проратно оријентисаним Францом Фердинандом, била спремна за исти, те је само чекала разлог и непосредан повод.[21] Потпунија истина о узроку избијања Првог светског рата, упркос његовом тражењу у атентату који је само послужио као изговор, ипак је испливала на површину. Аустроугарски ултиматум упућен Србији након атентата био је срочен тако да буде неприхватљив за њу и учини рат извесним. Међутим, сигурност вођења рата није за собом повлачила и одређеност циља који се њиме желео постићи, будући да творци ултиматума нису били начисто са тим да ли желе против Србије повести пунитивну експедицију, као одштету због сарајевског чина, анектирати њен део или је претворити у зависно краљевство у оквиру Хабзбуршке монархије.[22]

Други мотив за извршење дела је изнео Недељко Чабриновић у завршној речи на суђењу, истичући да Аустро-Угарска ни после 33 године у БиХ није решила аграрно питање,[23] а важно је напоменути да је то био само део нерешених проблема, па је анексију становништво доживљавало као угњетавање и економску екс-

19) Латинка Перовић, *Људи, догађаји и књиге – Млада Босна и руска мисао*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, 2000, стр. 87.

20) Због тога је замисао о лишењу живота престолонаследника настала још 1913. године, са идејом да се спроведе у дело крајем те или почетком 1914. године, а као место за извршење атентата првобитно је била предвиђена Француска, да би до првог покушаја убиства дошло у Чехословачкој. Више о томе: Иван Мужић, *Масонство у Хрвата*, Лаус, Сплит, 2000, стр. 58. и 62.

21) Иван Крањчевић, *Успомене једног учесника у Сарајевском атентату*, Свјетлост, Сарајево, 1964, стр. 48. При том, скреће се пажња да смрт престолонаследника и његове супруге није у монархији представљала већи разлог за жалост, изузев што је атентат представљао сензацију, јер је осамдесеттрогодишњи император осетио готово олакшање када је чуо за Фердинандову смрт, кога је, због његових идеја, сматрао за сметњу. Gerald Meyer, *A world undone: the Story of the Great War, 1914-1918*, Bantam Dell, New York, 2006, стр. 39; Иван Мужић, наведено дело, стр. 67-68.

22) Alan John Percivale Taylor, *The Habsburg Monarchy 1809-1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*, Hamish Hamilton, London, 1947, стр. 231.

23) Оливер Ињац, *Велике адвокатске одбране*, Службени гласник, Београд, 2007, стр. 90.

плоатацију.[24] Међутим, тужилаштво је мотив за извршење атентата пронашло у жељи једног дела становништва у БиХ за присаједињењем Србији и стварањем јединствене државе свих Јужних Словена на овом подручју са краљем Петром Карађорђевићем на челу. То је био једини начин да се оправда суђење за кривично дело велеиздаје за које је тужилаштво теретило видовданске атентаторе, а за чије извршење је била запрећена смртна казна и доживотна робија. Наиме, после површно изведене истраге,[25] они су могли бити оптужени само за извршење кривичног дела убиства. Овакво становиште јасно заузима и адвокат Рудолф Цистлер у уводним речима којима је започео одбрану своја четири браниоца, наводећи да атентатори нису могли да изврше кривично дело велеиздаје усмерено на отцепљење од Монархије, јер се БиХ не може отцепити од државе којој не припада територијално, а што чак ни чин анексије није успео да измени.[26] Кривично дело велеиздаје се састојало у нападу на државу у њеном унутрашњем постојању,[27] а као облици, круцијални за ова разматрања, јер су се налазили у епицентру сарајевског кривичног поступка, издвајају се убиство или покушај убиства владаоца, напад уперен на промену начина владања, или на отргнуће дела територије (члан 111. тадашњег *Казненог закона*). Међутим, недостатак ратификације анексије од стране аустро-угарског парламента је комплетан поступак суђења за кривично дело велеиздаје учинио незаконитим. У целом поступку није било спорно ни да ли је дошло до лишења живота Франца Фердинанда и Софије Хоенберг као законитих владара Аустро-угарске монархије, нити ко је то учинио. Али, погрешна правна квалификација кривичног дела од стране тужилаштва, политички мотивисаног, довела је до судске грешке са тешким последицама по осуђене почетком прижељкиваног рата.

24) Annette Monika Fath-Lihić, *нав.дело*, стр. 96. Такав поглед на анектирање БиХ заступају и иностранни аутори. Упоредити: Robin Okey, *Taming Bosnian Nationalism: The Habsburg 'Civiliying Mission' in Bosnia 1878-1914*, 2007, OUP, Oxford, 2007, стр. 31.

25) Luciano Canfora, *1914*, Sellerio, Palermo, 2006, стр. 32.

26) Владимир Дедијер, наведено дело, стр. 574; „И сто година након атентата заступа се и истиче исти став о незаконитости суђења атентаторима за кривично дело велеиздаје.". О томе: Емир Кустурица, *Политика,* 8. фебруар 2014. године.

27) Франц фон Лист, наведено дело, стр. 637.

4. ЦИСТЛЕРОВА ЗАВРШНА РЕЧ

Завршна реч Рудолфа Цистлера на суђењу оптуженим Младобосанцима представља врхунац његовог професионалног постигнућа, те припада највишем реду капиталних адвокатских логичко-моралних бравура.[28)] Као живи мост у времену, његова завршна реч неодољиво подсећа на Плутархове хвале Цицерону: „Тај је наиме човјек у највећој мјери показао Римљанима колик чар придодаје рјечитост правичности, да је праведност непобједива ако се на исправан начин претаче у ријечи.“[29)] При томе, не треба заборавити историјско време и европске околности у којима се одвијао овај процес. Уз уважавање многобројних слабости које су пратиле Аустро-Угарску, ипак је потребно истаћи да је њен државно-правни поредак био заснован на принципима правне уређености; до оне мере која даје за право правној књижевности да у овој државној творевини препознаје *rechstaat*.[30)] Но, такав општи приступ не треба да нас завара, па ради правилног разумевања правог стања ствари аустро-угарског државног поретка и његовог односа према становништву, треба имати у виду да је, одмах након атентата, вршен терор над Србима. „Изгледало је тако, као да сваког православног Србина сматрају атентатором“.[31)] Истицање овог чињеничног става је од значаја са становишта анализе судског процеса који је вођен поводом Сарајевског атентата. Јер, атентатори су „имали прилике да изложе своје политичке и личне мотиве како у истрази пред истражним судијом, тако и у току суђења“.[32)] Но, апаратура полицијске државе прикривена у суштинској структури правне државе нарочито долази до изражаја у ванредним, кризним ситуацијама функционисања државног система, јер се у њима најотвореније приказују принципи на којима се темеље овакви системи, при чему се ни правосуђе никако не може издвојити у односу на све остале државне органе. Јер, читав систем полицијске државне организације је управљен ка остваривању његове сврсисходности, што постаје очито у условима као што је ратно стање у којем

28) Комплетан текст завршне речи Рудолфа Цистлера видети у: Оливер Ињац, *Велике адвокатске одбране*, Београд, 2007. стр. 63-88.

29) Плутарх, *Успоредни животописи, III, Цицерон*, 13, (превод: З. Дукат), Аугуст Цесарец, Загреб, 1988.

30) Владимир Дедијер, наведено дело, стр. 543.

31) Владимир Ћоровић, *Црна књига: Патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914-1918. године*, Удружење ратних добровољаца 1912-1918. године, њихових потомака и поштовалаца Београд - подружница Требиње, Београд 1996, стр. 2.

32) Владимир Дедијер, „Срећа Гаврила Принципа“, у зборнику: *Млада Босна*, Дом културе Чачак и Уметничко друштво Градац, бр. 175-176-177, Чачак, 2010, стр. 160.

се налазила Аустро-Угарска; ратни циљеви су, суштински, били основа и за судски процес вођен поводом Сарајевског атентата. Било је неопходно спровести поступак уз поштовање формалних обележја судског поступка, ради стварања привида његове потпуне регуларности. Замисао извођења таквог сценарија је потребовала хармоничну усклађеност процесних потеза свих актера овог поступка. Но, атмосфера на суђењу је значајно промењена управо одбраном адвоката Рудолфа Цистлера.[33)]

Анализом Цистлерове завршне беседе, назире се њена мудро планирана конструкција, у којој је садржана оперативна спремност да се тактички превазиђу очекиване препреке приликом њеног изношења. Цистлер је био исувише добар адвокат, тако да одбрану није темељио само и искључиво на једној врсти аргументације.[34)]

Почетни део његове завршне речи заснован је на изношењу опште представе о друштвеним околностима у којима је егзистирао овај судски поступак у циљу указивања на недопустиву политизацију судског случаја, јер се тиме контаминира сам поступак и ствара озбиљна претпоставка за доношење неправедне и неправичне судске пресуде. „Сав јавни живот, читава наша штампа, све наше институције, сваки појединац, свака фамилија, читаво пучанство, такорећи, испуњено је моралном индигнацијом над овим догађајем распаљене страсти до пароксизма. Све кипи осветом и мржњом против атентатора и нације којој он припада. Сви вичу 'Убите их, вјешајте их!'... у таквом тешком моменту, у тој тешкој ситуацији, запала је дужност нас бранитеље да преузмемо обрану".[35)] Свакако да у оваквој врсти почетног става треба препознати намеру истицања својеврсног упозорења суду да ће његова одлука бити подложна критичким сумњама и омаловажавањима путем правних аргумената. На истом логичко-идејном фону налазе се и Цистлерова наредна упозорења у форми подсећања на улогу и задатак суда,[36)] тужилаштва и бранилаца, уз посебно истицање значаја начела правичности чија се примена очекује од суда: „И ако вас

33) Joachim Remak, *The Story of a Political Murder Sarajevo*, Criterion books, inc. New York, 1959, стр. 235.

34) Исто, стр. 237.

35) „Ми смо дужни повјерену нам задаћу испунити са свом озбиљношћу нашега браниteљскога позива и не смијемо презати ни пред којим обзиром".- из завршне речи Р. Цистлера у: Оливер Ињац, наведено дело, стр. 67.

36) „Ви не смијете чути вику улице и чаршије. Суд мора бити херметички затворен од политике и њезинога опортунизма који дјелује према моменталним политичким потребама. Он мора елиминирати све етичке и моралне критерије код просуђивања овог догађаја. Мора се ограничити стога на оно што је по закону право и неправо. Мора, једном рјечју, бити тако идеал објективности и непристрасни и поуздани чувар закона и правде". Исто.

само ово начело поведе код правосуђивања назочнога случаја, ако овај велеславни сенат буде имао у виду овај закон правичности – о чему немам разлога сумњати, ја сам увјерен да ће бити олакшан положај окривљеника".[37)]

Концепцијом таквог приступа почетку завршне речи, Цистлер је изградио мисаоно предворје за аргументе које ће касније износити, наговештавајући тиме да неће пропуштати прилике за нападима на правно неприхватљиву политичку контаминацију оптужнице, јер „оптужница каже да овај атентат није само лична трагедија него да је то политички догађај првога реда".[38)] Поводом Цистлерове елаборације политичких аспеката оптужнице, врло брзо су га сачекале прве препреке у форми упозорења председника судског већа. Одмах после прве изговорене реченице која је, у виду реплике, уследила по првом упозорењу, сустигло га је и друго упозорење, уз претњу да ће му бити одузета реч. Но, софистицирано реагујући на опасност пред којом се нашао, Цистлер се послужио лукавством истичући шта је он, заправо, хтео да каже, чиме је освојио простор и заобишао препреку, те постигао исти ефекат као да није ни било упозорења суда.

Задовољан тиме, привремено напушта изношење аргументације о политичким аспектима читавог случаја, прелазећи на терен класичне правне анализе, износећи став о непостојању кривичног дела, које се ставља на терет његовим браниоцима. „Ја наиме тврдим да подухват, који је уперен на то да се Босна и Херцеговина отргне од Монархије – како то оптужница инкриминира, по нашем казненом закону не само да није злочин велеиздаје, него уопће није никакво кажњиво дјело."[39)] Но, тада Цистлер прави логичку амплитуду, којом је очигледно успео да пробуди чуваре политичке догме одевене у рухо судског већа, јер је изнео правни став, којим је дотакао политичку суштину. Он, наиме, истиче да је Берлинским уговором управа над БиХ поверена Аустро-Угарској, која је извршила анексију те територије 1908. године. Међутим, Цистлер напомиње да „унаточ тога, по строго јуристичком схваћању, ипак није овим актом Босна и Херцеговина утјеловљена држави Аустро-Угарске Монархије, јер по §5. цитираног Закона (Закона од 22. фебруара 1880. год. прим. аутора) није још увек усљедила привола легислативе оба дјела Монархије".[40)] После ових Цистлерових речи председ-

37) Исто.

38) Исто, стр. 68.

39) Исто, стр. 69.

40) Исто, стр. 70.

ник судског већа Куриналди изрекао је два нова упозорења, којима је, вероватно, мислио да ће дисциплиновати одважног адвокатског приправника. Но, одмах потом, следи мудро осмишљени део Цистлеровог наступа, којим он своју примарну тезу проширује и на друге делове аустро-угарске монархије. Оспоравајући регуларност законске санкције, позива се на др Фингера, правног теоретичара, те се опет враћа на сличне процесе,[41] примењујући аналогију, коју му председник судског већа забрањује. Атмосфера у судници стиже до усијања, па се суђење прекида ради одлучивања већа о мери укора, која му се изриче после паузе.

Свестан да би даља разрада политичке идеје коју је изнео могла озбиљно довести у питање наставак завршне речи, он се окреће елаборацији правне аргументације у корист брањеника, кроз три тачке: а) недостатак намере; б) индивидуализација одговорности; в) опис брањеника. Вероватно и сам свестан да његово становиште о томе да је правно неодржива оптужба против његових клијената за акт издаје неће наићи на прихватање суда, Цистлер је износио олакшавајуће околности брањеника.

Приближавајући се завршном делу завршне речи, Цистлер је фронтално напао оптужницу, како би је дискредитовао у што већој мери. На тај начин је желео да попуни недостајући простор због неколико изречених упозорења и мере укора, како би оставио утисак о одсуству прихватљивих правних темеља оптужног акта.

Из доступних документационих извора неспорно се да закључити да је Рудолф Цистлер био чврсто убеђен да је хитац Гаврила Принципа био симбол почетка краја Аустро-Угарске, па аутори претпостављају да је био свестан да је актер историјског судског процеса. Зато је финални део његове завршне речи указивање судском већу да оптужница има историјски значај. Вероватно је тиме покушао да заинтригира суд, односно, да већу стави до знања терет одговорности коју ће носити са собом поводом одлуке коју ће донети.

А одлука је била следећа, када су у питању Цистлерови брањеници. На смрт вешањем осуђени су Вељко Чубриловић и Нељо Керовић,[42] Васа Чубриловић на 16, а Иво Крањчевић на 10 година тешке робије.

41) Исто, стр. 68.

42) Казна смрти му је преиначена у тешку тамницу од 20 година.

5. ЦИСТЛЕРОВЕ ПОУКЕ

У условима политичких напетости које су владале у Аустро-Угарској пре и после Сарајевског атентата и у условима ратног стања, и сам судски поступак био је у функцији војно-политичких интереса царевинских креатора рата. Тако се и право на одбрану приказало у светлу опасности за угрожавање окрутне политичке сврсисходности. У ратним околностима елиминисање овог права постало је очигледније него у редовним ситуацијама, чиме се додатно потврђује његова значајна вредност. Међутим, без обзира на строгу бирократизованост монархијског апарата аустро-угарске творевине, приказало се неписано правило о неуништивости моћи вредносног садржаја права. Вечитост и универзалност таквих вредносних моћи потврђују случајеви којима се печатира „свето писмо“ људске садржине права; то је она његова морална страна коју друштво непрестано провоцира. У најтежим искушењима (а судски процес Младобосанцима је једно од таквих искушења), племенити правници храбро скидају повез са очију Богиње правде, стајући у одбрану праведног права. Цистлерова одбрана четири браниоца одсликава суштину права на одбрану; значај и улогу овог права које се налази у темељу демократског вредновања правног поретка. Јер, право на одбрану је стална провокација недемократским облицима државне власти; оно је мера напетости унутар позитивног права: његове форме и његове суштине. Прописом о формалној прокламацији постављења адвоката по службеној дужности, државна власт избегава своје ограничење, стварањем представе о задовољењу права на одбрану. Реч је о универзалном рецепту недемократски устројеног правосудног система, у које државна власт успева да повеже прикривеним моћима полицију, тужилаштво и адвокате по службеној дужности, остављајући судију немоћним да одбрани права окривљеног. Свестан тога, адвокат Рудолф Цистлер је још пре једног века прво изразио спремност да се прихвати улоге слободно изабраног браниоца у једном случају. А када му то није успело, задржао је за себе право да буде прави бранилац, иако су очекивања државне власти била сасвим супротна. Тако се још одавно показало да право потребује сумњу у судске процесе са великим бројем оптужених и великим бројем бранилаца по службеној дужности. Но, мора бити занимљиво и зашто је уопште Цистлер одабран да буде ангажован од стране државе; можда због изразито несрпског имена и презимена. Међутим, државни апарат је морао знати да се радило о личности левичарске политичке оријентације са принципијелним правничким и политичким ставовима.

И некако се чини интересантним да се и кроз призму овог адвокатског горостаса од пре једног века, може посматрати једна интересантна релација коју и дан данас, неретко евидентира правна пракса, а тиче се суштине права на одбрану. Јер, ово право се издваја у односу на остали круг људских права припадајућих корпусу личних права захваљујући значајној моћи његовог утицаја на релацију „појединац-држава". Јер, принудни карактер права активира држава онда када се појединац, по њеној процени, сукоби са правилима друштвеног живота. Стављајући у погон апарат силе, држава је ипак приморана да себе подвргне праву, поступајући у складу са унапред прописаним правним нормама. Тако се приказује функција моралисања и дисциплиновања државе од стране права, на чијој је страни виши ниво културолошке свести.[43] Управо у таквом доживљају утицаја права на државу вреди препознати и евидентирати значај права на одбрану. Државна власт која га пропише на цивилизацијски прихватљив начин и у складу са демократским стандардима га примењује - дисциплинована је власт оплемењена етичким комплексом. Садржински квалитет права на одбрану и квалитет његове примене представљају један од сигурнијих мерила демократског квалитета државне власти. Зато је теоријски потребно и изводљиво тумачење суђења уприличеног поводом Сарајевског атентата, и са становишта права на одбрану, што је у овом раду и учињено.

ЛИТЕРАТУРА

Богићевић, Војислав, *Сарајевски атентат, писма и саопштења*, Свјетлост, Сарајево, 1965.

Вест, Ребека, „Сарајево", у зборнику: *Млада Босна*, Дом културе Чачак и Уметничко друштво Градац, бр. 175-176-177, Чачак, 2010.

Губерина, Вељко и др., *Историја југословенске адвокатуре*, Савез адвокатских комора Југославије, књига I, Београд, 1998.

Губерина, Вељко и др., *Историја југословенске адвокатуре*, Савез адвокатских комора Југославије, књига II, Београд, 2000.

Дедијер, Владимир, *Сарајево 1914*, Просвета, Београд, 1966.

Дедијер, Владимир, „Срећа Гаврила Принципа", у зборнику: *Млада Босна*, Дом културе Чачак и Уметничко друштво Градац, бр. 175-176-177, Чачак, 2010.

Dio's Roman history (with an English translation by Cary, E.), Harvard University Press, London, 1955.

43) Мирољуб Симић, Срђан Ђорђевић, Дејан Матић, *Увод у право*, Институт за правне и друштвене науке Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2009, стр. 55.

Ињац, Оливер, *Велике адвокатске одбране*, Службени гласник, Београд, 2007.

Јоњић, Томислав, „Др. Иво Пилар – одвјетник у Тузли“, *Часопис за друштвене и хуманистичке студије*, Институт друштвених знаности Иво Пилар, бр. 3/2007.

Крањчевић, Иван, *Успомене једног учесника у Сарајевском атентату*, Свјетлост, Сарајево, 1964.

Мавреновић, Слободан, “Време у којем је адвокатура представљала највећи проблем нашег судства”, *Бранич*, Адвокатска комора Србије, Београд, бр. 1/2006.

Meyer, Gerald, *A world undone: the Story of the Great War, 1914-1918*, Bantam Dell, New York, 2006.

Мужић, Иван, *Масонство у Хрвата*, Лаус, Сплит, 2000.

Okey, Robin, *Taming Bosnian Nationalism: The Habsburg ‘Civiliying Mission’ in Bosnia 1878-1914*, 2007, OUP, Oxford, 2007.

Перовић, Латинка, *Људи, догађаји и књиге – Млада Босна и руска мисао*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, 2000.

Плутарх, *Успоредни животописи, III,* (превод: З. Дукат), Аугуст Цесарец, Загреб, 1988.

Remak, Joachim, *THE STORY OF A POLITICAL MURDER Sarajevo*, Criterion books, inc. New York, 1959.

Симић Јекић, Загорка, *Кривично процесно право СФРЈ*, Привредна штампа, Београд, 1982.

Симић, Мирољуб; Ђорђевић, Срђан; Матић, Дејан, *Увод у право*, Институт за правне и друштвене науке Правног факултета Универзитета у Крагујевцу, Крагујевац, 2009.

Тацит, Анали, (превод: Љ. Црепајац), БМГ, Београд, 2000

Taylor, Alan John Percivale, *The Habsburg Monarchy 1809-1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary*, Hamish Hamilton, London, 1947.

Fath-Lihić, Annette Monika, *Nationswerdung zwischen innerer Zerrissenheit und äußerem Druck. Die bosnischen Muslime auf dem Weg vom ethnischen Bewusstsein zur nationalen Identität*, Universität Mannheim, Worms, 2006.

Фон Лист, Франц, *Немачко кривично право*, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1902.

http://www.blic.rs/Kultura/Vesti/430912/Muharem-Bazdulj-Nije-Princip-izazvao-rat

Ћоровић, Владимир, *Црна књига: Патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914-1918. године*, Удружење ратних добровољаца 1912-1918. године, њихових потомака и поштовалаца Београд - подружница Требиње, Београд 1996.

Canfora, Luciano, *1914*, Sellerio, Palermo, 2006.

Cicero, The letters to his friends, (with an english translation by Williams, W.G), vol. III, Harvard University press - W. Heinemann, Camridge, Mass. - London, 1960.

Srdjan S. Djordjevic, Srdjan S. Vladetic

RUDOLF CISTLER - VIVA VOX SERBIAE! JUDICIAL PROCESS AND THE DEFENSE OF THE PARTICIPANTS OF THE SARAJEVO ASSASSINATION IN 1914

Resume

The assassination in Sarajevo in the year of 1914. inspired the authors to cover the role of the lawyer Rudolf Cistler in criminal proceeding that took place on this occasion. The consequences of Cistler's behavior are far-reaching, because it affects on valuable experiences of the legal profession, which is precondition for the effective exercise of the right to defense. To that end, thought-logical structure of this paper is based on the linking of general context issues of the legal profession and the right on defense with Sarajevo process and Cistler's role in it. Treatment of these issues, specifically the tangential political background and foundation of court proceeding led a century ago. Accordingly, the methodological approach to the analysis of the indicated questions is based on the combination of qualitative axiological, normative-legal, and historical-research methods. Using the outstanding results of the research of the problem, it is reasonable to infer the significance of the share that legal profession has in the exercise of rights and freedoms in the state and legal systems, especially in their moments of crisis.

Key words: Rudolf Cistler, Sarajevo assassination, court, legal profession, right on defense, law

* Овај рад је примљен 27. фебруара 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.

Геополитика, међународни односи и економски развој

УДК 327::911.3(5:497)

Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 2/2014.
год. 21. vol. 44.
стр. 111-131.

Миломир Степић

Институт за политичке студије, Београд

БАЛКАН – НЕДОСТАЈУЋЕ ИСХОДИШТЕ НЕОЕВРОАЗИЈСКОГ ВЕКТОРА*

Сажетак

Важна фаза у остваривању мултиполарне неоевроазијске концепције јесте формирање антиатлантистичких „осовина пријатељства“ Русије са кључним земљама, те геополитичких вектора према важним регионима дуж евроазијског обода. Будући да у оригиналној концепцији није предвиђен, у раду се предлаже успостављање вектора према Балкану због важности овог региона у чијем се простору традиционално сучељавају таласократске и телурократске силе. Анализирајући земље Балкана са становишта неоевроазијских критеријума, аутор сматра да је руски фаворит за исходиште балканског вектора Србија. Како њени просторни, демографски, ресурсни, економски, војни и други капацитети јесу респектабилни, али ипак нису довољни, сугерише се да је за ову веома захтевну геополитичку мисију дугорочно неопходно рачунати на интегралне српске земље.

Кључне речи: руско-српска „конекција“, континенталзам, неоевроазијство, мултиполарни поредак, српске земље, Балкан

* Рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

УВОД

Спознаје и тумачења геополитичких феномена често проистичу из тренутних, дневнополитичких и идеолошко-партијских визура. Такође, просторне размере геополитичких појава и процеса обично се не уочавају изван територија националне државе и/или историјско-етничког простора, те њихове регионалне позиције као резултанте односа са суседима и аспирација великих сила. Стога конкретне анализе геополитичке стварности у бројним случајевима могу да буду површне и да произведу погрешне закључке јер се фокусирају само на „врх леденог брега“, тј. на „видљиви део спектра“ много сложенијих, дугорочнијих и територијално обухватнијих пројеката. Геополитички интереси су увек територијализовани и имају циљ да промене политичко-географску карту – било да се ради о граничним питањима, претензијама или великодржавним пројектима две или више суседних држава, било да је у питању темељна прекомпозиција неког макро-региона, континента или света.

Када амбиције великих сила надрасту макро-регионалне и континеталне размере и постану планетарне, у оптицај улазе кориговане и допуњене раније идеје или се креирају сасвим нови глобални пројекти. Они могу и од раније да постоје у научним делима или програмским текстовима геополитичког или геостратегијског карактера, али њихова конкретизација се актуелизује тек када постану усклађени са timing-ом достигнуте војно-економске моћи и одговарајућих односа у хијерархији водећих светских сила. У сваком случају, глобалне концепције, које изнедри интелектуална логистика држава или не-државно (супрадржавно) организованих претендената на уређење светског поретка, фундиране су у њиховим сакрално-географским и културно-цивилизацијским идентитетима. То је извориште геополитичког идентитета, на коме почива дефинисање, обликовање и фазно остваривање експанзионистичких територијалних циљева. Заснивање геополитичких постулата супротно овим принципима је не само нелогично, већ и, стратегијски посматрано, неоствариво.

Постоје два основна типа геополитичка идентитета народа, дугорочног позиционирања његових етно-историјских територија, те профилисања и оријентисања државе на међународном плану. То су телурократија („моћ копна“) и таласократија („моћ мора“). Њихов давнашњи антагонизам даје „први закон геополитике“[1]. У складу са том поделом историјски су проистицали експанзиони-

1) Александар Дугин, *Основи геополитике*, књига 2, Екопрес, Зрењанин, 2004, стр. 139.

стички нагони и разврставања у стратегијске блокове, производећи тако функционисање „другог закона геополитике“[2]. На тим теоријским принципима трајали су Хладни рат и биполаризам, њихово окончање тријумфом таласократског Запада и успостављање униполарног система на челу са САД. Концепцијски предложак овог епилога осмислила је плејада британских и америчких геополитичких мислилаца – Мехен, Мекиндер, Спајкмен, Кенан, Коен, Бжежински...

НУЖНОСТ ПРЕОБЛИКОВАЊА УНИПОЛАРНОГ ПОРЕТКА

После рушења Берлинског зида 1989. године, супремација САД постала је разобручена. Током следећих 10-15 година амерички милитаристички и неоимперијалистчки експанзионизам се доказао на делу – незаустављиво је улазио из рата у рат и харао широм света (и на Балкану). Тако се не само учвршћивао „нови светски (униполарни) поредак“, већ и за пример другима кажњавали свака држава и народ који би му се нашли на путу. Али, то време је првенствено искоришћено да се ареал контроле Запада прошири према истоку и југоистоку Европе. Некадашњи хладноратовски „мостобран“ на западној фасади евроазијског мега-копна је учвршћен и транслиран до граница Русије[3]. Дакле, Русија, то отелотворење свега супротног од САД и њихов глобални геополитички такмац, била је, јесте и биће опсесивни циљ таласократских сила.

У „сенци“ настојања САД да Русију коначно „баце на колена“, заузетости у бројним ратним авантурама на Блиском и Средњем Истоку, те „заглибљености у балканском блату“, брзо су напредовале друге велике силе. Иако нису могле да угрозе челну америчку позицију, оне су се постепено претварале у њихове све снажније политичке, економске и војне супарнике. Раније незамисливо, постало је могуће – кубанском изузетку придружиле су се и друге антиамерички настројене земље у латиноамеричком „задњем дворишту САД“ (Венецуела, Боливија, Никарагва...), а Бразил је израстао у једног од светских економских лидера. Ипак, главна глобална „партија“, као и увек током историје, играла се на „великој (евроазијској) шаховској табли“. А њеним „пољима“ све значај-

2) *Исто*, стр. 143.

3) Миломир Степич, „Расширение НАТО и геополитическое положение Сербии“, *Геополитика и международные отношения*, (Дугин А. Г., ред.), Кафедра Социологии Международных Отношений Социологического факулътета МГУ им. М. В. Ломоносова; Евразийское Движение, Москва, 2012, Сс. 643-670.

није „потезе“ вукли су стари и неки нови „шахисти“. Кина, најмногољуднија и економски најпросперитенија земља света, постала је кључни „играч“. Тај „велемајстор“ се све очигледније кандидовао за „изазивача“ глобалном лидеру, који није више могао тако лако као раније да за своје интересе инструментализује не само остале „геостратешке играче“, већ и мање моћне „геополитичке стожере“.[4)]

Упркос успону Кине, САД нису престале да за главног опонента своје глобалне надмоћи апострофирају Русију, да истрајно раде на њеном слабљењу, па чак и да актуелизују старе и осмишљавају нове варијанте њене фрагментације[5)]. Руски опоравак и повратак на светску позорницу од 2000-их дали су у Вашингтону знак за узбуну. Штавише, појавиле су се и бројне полемике зашто Русија није током последње деценије 20. века „дотучена“, тј. сведена на безначајну земљу чији утицај не би допирао чак ни у постсовјетски простор. Са америчке тачке гледишта, анимозитет је био разумљив из следећих разлога:

- Русија је самодовољна јер је убедљиво најпространија и природним ресурсима најбогатија земља света;
- Русија заузима Heartland, тј. централну историјско-географску, геополитичку и геостратегијску позицију на највећем копну на Земљи;
- Русија је у планетарном смислу синоним телурократског идентитета и „пол“ континенталистичке моћи;
- Русија баштини снажну империјалну свест, која није настала као производ оружаног и геноцидног освајања као

4) У концепцији „велике (евроазијске) шаховске табле“ Бжежински предвиђа да ће у будућности САД успети да остану глобални предводник ако буду водиле игру у Евроазији, управљајући потезима „пет кључних геостратешких играча“ (Француска, Немачка, Русија, Кина и Индија) и „пет геополитичких стожера“ (Украјина, Азербејџан, Јужна Кореја, Турска и Иран). Видети: Zbignjev Bžežinski, Velika šahovska tabla, CID, Podgorica; Romanov, Banja Luka, 2001, str. 43.

5) Територијално редуковање и фрагментирање Русије је опсесивна и континуирана идеја англосаксонских геополитичких умова. Тако се, на пример, Мекиндер још у току Другог светског рата залагао за издвајање Леналенда (простор источно од реке Јенисеј) из састава Русије (тадашњег америчког ратног савезника!?), напоминући да тамо постоје велика природна богатства (дрво, хидро-потенцијал и минерали) која су практично нетакнута. Видети: Halford John Mackinder, „The Round World and the Winning of the Peace“, *Democratic Ideals and Relity*, National Defense University Press, Washington, DC. 1996. /електронско издање/, pp. 198-199 (оригинално издање: Foreign Affairs, July 1943, Council on Foreign Relations, Inc., New York). Више од пола века касније, Бжежински је предлагао конфедералну поделу Русије на три дела – Русију, Сибирију и Далекоисточну Републику. Видети: Zbignew Brzezinski, „A Geostrategy for Eurasia“, *Foreign Affairs*, Vol. 76, № 5, September/October 1997, Council on Foreign Relations Inc, New York, 1997, p. 60. У постхладноратовском периоду и од америчких званичника у више наврата могла је да се чује теза да је наводно неправедно да огромним сибирским ресурсима управља само једна земља, већ да би она требало да се стави на располагање читавом човечанству.

код западних колонијалних сила, већ је махом проистекла из „мисије“ ненасилног државног и културно-цивилизацијског интегрисања не-руских народа и простора;

- Русија није ни Европа ни Азија, већ „нешто треће“ – свет, идентитет и „континент“ за себе – због чега је њен једини исправан геополитички избор „трећи пут“;
- Русија има посреднички положај између евроазијског Истока, Запад и Југа, што јој даје „пијемонтски“ капацитет и предодређује је за стожера антиамеричке, антиталасократске и антиуниполаристичке интеграције у Евроазији.

У Евроазији (још увек) не постоји једна, довољно снажна сила, која би сама или као предводник неколицине мањих и слабијих савезника/вазала била равноправан ривал САД. То није, а вероватно не може ни да постане Кина, због ободног евроазијског положаја, упркос брзом нарастању њене моћи и азијско-пацифичког утицаја. Уосталом, САД су још из хладноратовског периода задржале механизме макро-регионалног „обуздавања“ и „уравнотежавања“, који неокенанистички делују и данас – на Далеком Истоку непосредни баланс Кини је Јапан, на југу Азије контра-тег Индији је Пакистан, на Блиском и Средњем Истоку Иран је под присмотром Израела, у Европи се међусобно контролишу Немачка, Велика Британија и Француска, на западу Евроазије НАТО и ЕУ (раније ЕЕЗ/ЕЗ) продужавају мисију супротстављања Русији због које су и настали... Стога је биполарна формула супротстављања америчкој доминацији у Евроазији неостварива. Једини начин да се САД „протерају“ са највећег светског копна, а тиме оконча њихова глобална таласократска хегемонија, јесте да се „варвари удруже против Империје“ и формирају *мултиполарни поредак*. Геополитичка логика налаже да у његовом језгру буде Русија.

НЕОЕВРОАЗИЈСТВО – КОНЦЕПЦИЈСКО ПОЛАЗИШТЕ МУЛТИПОЛАРИЗМА

После слома СССР, у Русији је настало грозничаво трагање за одговором на питање: „Шта, куда и како даље“? Једна школа мишљења залагала се за „безалтернативно уклапање у униполарну, глобалистичку будућност“[6]. Друга је, пак, заступала став о неопходности повратка на „чврсте ослонце руске традиције, етничких

6) Миломир Степић, *Геополитика неоевроазијства – позиција српских земаља*, Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 60.

корена, националне историје, цивилизацијског идентитета и државотворних искустава, на основу којих би се осмислио аутентичан програм руске реанимације, ренесансе и реконкисте, поново до позиција глобалне силе у мултиполарном светском поретку“[7]. Сходно томе, формирала су се два приступа будућем геополитичком опредељењу постсовјетске Русије – прозападни (атлантистички, таласократски) и антизападни (континенталистички, телурократски). Прозападна оријентација доминирала је читаву деценију после дезинтеграције СССР, када је Русија 1998. године додирнула економско дно и нашла се ивици политичке ентропије.[8] (*графикон 1*) Од 2000-их година, упоредо са персоналном сменом на врху руске државе, уследио је заокрет државне политике и окретање евроазијском континенталузму.

Графикон 1: **Економски пад и успон постсовјетске Русије**

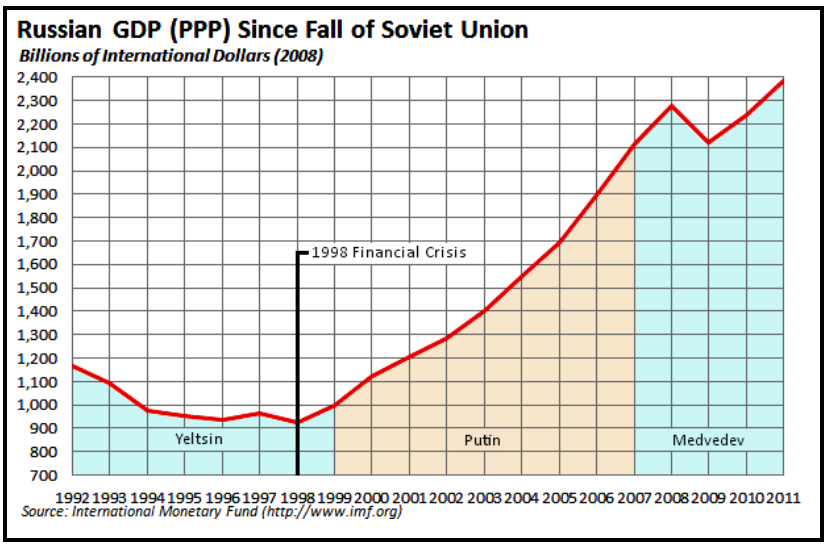

Постсовјетска руска телурократска геополитичка мисао је разуђена, хетерогена, а некада чак и међусобно супротстављена. Обједињује је антизападњаштво и антиамериканизам. Њени корени потражени су у класичном евроазијству руских „белих“ еми-

7) *Исто,* стр. 60

8) То је било раздобље највећих сукоба у грађанском рату у бившој Југославији и отвореног антисрпског ангажмана Запада (политичког, економског, медијског, војног...), када многи нису имали одговор на питање: „Зашто Русија не помогне?“ Управо најдраматичнији догађаји на Косову и Метохији, ултиматум у Рамбујеу и агресија НАТО на СР Југославију (не случајно!) коинцидирају са тренутком највеће руске немоћи 1998-1999. године.

грната, који су се после Октобарске револуције расули широм Европе, али су се убрзо груписали махом у Прагу и Паризу. Идејни творац комплексног евроазијског погледа на свет био је кнез Николај Трубецкој, али је геополитичке поставке осмислио Петар Савицки. Кључна теза била је да Русија није географски располућена Уралом, тј. да евроазијско копно није подељено на два, већ на три континента: Европу, Азију и Русију-Евроазију. Руска историјска и геополитичка функција проистиче из *место-развоја* (*месторазвитие*) – специфичног географског положаја (места) и његовог пресудног утицаја на друштвене процесе (развој).

На основу области који Савицки сврстава у Русију-Евроазију, на једној страни, и области у саставу њој супротстављених Азије и Европе, на другој страни, те апроксимативно трасираних границе између њих[9], могуће је спознати просторне обрисе Русије-Евроазије и картографски их приказати[10]. Ради се о огромном, географски складном и самодовољном простору, који представља централну област Старог света и који, природно, ободне зоне мегакопна Евроазије пијемонтски окупља у једну целину. Из тог копненог индивидуалитета („духа, осећања континента“), примећује Савицки, требало би да проистекне и политички индивидуалитет отелотворен у континенталној држави. Из надметања са поморским силама (заснованих на „духу, осећању мора“), које су доминирале светом захваљујући тзв. Великим географским открићима и колонијализму, континентална држава Русија-Евроазија требало би да победи и да преузме примат на читавом евроазијском копну које може да се схвати као „континент-океан“[11].

Спону са изворним евроазијством постсовјетски неоевроазијци пронашли су у идејама Лава Гумиљова, а нарочито у његовом делу *Етногенеза и биосфера земље*[12]. Својом концепцијом фазне етничке еволуције, чији почетни импулс дефинише појмом

9) Видети: Петр Николаевич Савицкий, „Степь и оседлоть“, *На путях. Утверждение евразийцев,* Кн. 2, Берлин, 1922, стр. 341-356 (наведено према: Milan Subotić, *Put Rusije – evroazijsko stanovište*, Plato, Beograd, 2004, стр. 81; Петр Николаевич Савицкий, „Евразийство“, *Евразийский временник*, Кн. 4. Берлин, 1925. www.gumilevica.kulichki.net; П. Н. Савицкий, *Географический обзор России-Евразии*, *Россия – особый географический мир,* Прага, 1927, стр. 280 (наведено према: Петр Николаевич Савицкий, *Континент Евразия*, Аграф, Москва, 1997. репринт)

10) Картографску реконструкцију просторних обриса Русије-Евроазије и варијанте њене западне границе (према Савицком), видети у: Миломир Степић, „Србија у евроазијској и неоевроазијској концепцији – упоредна геополитичка анализа“, *Русија и Балкан – питање сарадње и безбедности*, Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 31-32.

11) Петр Николаевич Савицкий, „Континент-океан (Россия и мировой рынок)“, Впервые опубликовано в 1921; (доступно у електронској форми: www.ihtik.lib.ru)

12) *Етногенеза и биосфера Земље* (*Этногенез и биосфера Земли*) је наслов докторске дисертације коју је Лав Гумиљов одбранио 1974. године, а објавио 1978. године.

„пасионираност“, а развојни ток блиско повезује са утицајима природне средине, Гумиљов је веома допринео како ренесанси идеја о руском супер-етносу, тако и постмодерном легитимитету руског континенталистичког геополитичког дискурса. Његовим идејама о настанку (велико)руске народности и цивилизације као резултату стапања словенског са турско-татарским етносима (оствареног у сакрално-географском контексту као евроазијска симбиоза Шуме и Степе), те потоњој источној експанзији руске државе на евроазијска пространства као ненасилној интеграцији затечених етноса који су је додатно снабдевали сопственом „пасионираношћу“ – неоевроазијци су теоријски подупрли свој концепцијски приступ.

Неоевроазијска геополитичка мисао је разуђена, али њену основну трасу успоставио је (хваљени и критиковани) Александар Дугин. Дугинов концепцијски приступ је свеобухватан и унутар координата неоевроазијског погледа на свет сврстао је скуп становишта – философских, идеолошко-политичких, етно-религиозних, културно-цивилизацијских, финансијско-економских, државотворних, глобално-геополитичких... И његово полазиште јесте „трећи пут“ Русије као империјалног језгра шире евроазијске интеграције, што сматра за „географску и политичку предодређеност светске историје и светске геополитике“[13]. Мотив и покретач тог „стратегијског обједињавања“ није дефинисан према принципу ЗА, већ према принципу ПРОТИВ. „То је заједнички непријатељ – САД, амерички глобални хегемонизам, либерализам, американолики цивилизацијски вестернизам, таласократски атлантизам, униполарни мондијализам.“[14] Коначни циљ је промена светског геополитичког поретка, тј. детронизација америчке, таласократске, једне Светске Империје и **укидање** униполарног мондијализма, а **успостављање** евроазијски осмишљеног, телурократски профилисаног мултиполарног мондијализма више светских империја, које ће да отелотворује неколико планетарних макро-ареала.

Смену епоха и система, тј. одлазак униполаризма и долазак „реалне мултиполарности“[15] није могуће спровести тренутно, нити у кратком временском периоду, већ као вишефазни процес[16]:

13) Александар Дугин, *Основи геополитике*, књига 1, Екопрес, Зрењанин, 2004, стр. 192.

14) М. Степић, *Геополитика неоевроазијства: позиција српских земаља*, стр. 99.

15) Дугин схвата мултиполарни поредак као прелазни облик ка крајњем исходу, а то је историјски доказано једини равнотежни светски систем – геополитички дуализам у виду „новог модела биполарности“. Видети део „Евразийская геополитика“, поглавље „Геополитика и структура мира в новом тысячелетии“, одељак: „Многополарный мир“, у: Александр Дугин, *Проект „Евразия“*, ЭКСМО, Яуза, 2004. (доступно и у електронској форми: www.evrazia.org)

16) Иако Дугин и неоевроазијци експлицитно не наводе фазе „транзиције“ униполарног у мултиполарни поредак, на основу њиховог дефинисања процеса и картографских при-

- У *уводној фази* констатује се глобална геополитичка структура на размеђу 20. и 21. века – САД су језгро униполарног света; први ниво су амерички „мостобрани" на истоку и западу Евроазије; други ниво образују земље тзв. Трећег света; трећи ниво је растројена Русија као „црна рупа".
- *Реактивна фаза* је зачетак евроазијске контрастратегије и подразумева успостављање антиамеричких вектора („осовина пријатељства") од Русије ка најважнијим регионима дуж евроазијског обода и њиховим кључним земљама – Немачкој, Јапану или Кини, Ирану.
- У *мултиполарној фази* требало би да се формирају четири планетарне зоне („пан-области"), већином телурократског идентитета и махом меридијански издужене – Англоамеричка, Евро-афричка, Пан-евроазијска и Пацифичко-далекоисточна.
- *Великопросторна фаза* односи се на структурисање четири зоне, тј. њихову поделу на више „великих простора" који могу да успостављају инеграционе везе иако припадају различитим „пан-областима", што је пут ка Дугиновом равнотежном „новом моделу биполарности".[17)]

Неоевроазијски пројекат преобликовања униполарног у мултиполарни геополитички поредак се спроводи. На то не указује само нумерички мерљиво опадање релативне моћи Запада (САД и ЕУ) и успон нових/старих сила Кине, Русије, Индије, Бразила и других, већ и видљиво глобално нарастајуће економско, политичко и цивилизацијско антизападњаштво (нарочито антиамериканизам као отпор „заједничком непријатељу"). Са становишта наведених фаза, могуће је идентификовати да се свет сада налази у *реактивној фази* успостављања вектора од Русије ка кључним земљама евроазијског обода. Њихову конкретизацију представљају трасе руских нафтовода и гасовода, које се поклапају са „осовинама пријатељства", за које Дугин констатује да су унутар супер-континента Евроазије кључно телурократско „средство интеграције"[18)]. Уочљиви су и неки показатељи преласка у *мултипо-*

каза могуће је издвојити четири хроно-геополитичка нивоа. Видети: М. Степић, *Геополитика неоевроазијства: позиција српских земаља,* стр. 101-142

17) Ове четири фазе није експлицитно дефинисао А. Дугин, већ их издваја М. Степић. Видети у: М. Степић, *Геополитика неоевроазијства: позиција српских земаља*, стр. 101-142

18) Александар Дугин, *Геополитика постмодерне*, Преводилачка радионица „Росић"; ИКП „Никола Пашић", Београд, 2009, стр. 204.

ларну фазу формирања макро-регионалних интеграција супротних и супротстављених глобализму. Упоредо са БРИКС-ом, ШОС-ом, ОДКБ-ом и другим организацијама, преломне, кључне, централне, пијемонтске размере има формирање Евроазијског савеза 2011. године, који је још две деценије раније осмишљен у неоевроазијској концепцији. Али, таласократска реакција Запада није изостала: ради пресецања „осовина пријатељства" и онемогућавања евроазијских интеграција („удруживања варвара против Империје"), САД су прибегле нескривеној употреби „за атлантисте традиционалне стратегије санитарних кордона"[19].

ЗНАЧАЈ РУСКО-СРПСКЕ „КОНЕКЦИЈЕ" ЗА ГЕОПОЛИТИКУ НЕОЕВРОАЗИЈСТВА

Непролазна геополитичка важност Балкана увек је далеко превазилазила његову пространост, природне ресурсе, број становника, економску моћ и појединачни политички утицај земаља које му потпуно или већим делом територије припадају. Констатација да Балкан производи више историје него што може да поднесе проистиче из високог степена геополитичког „магнетизма" којим привлачи велике силе, а који надмашује његов геополитички капацитет. То проистиче из положаја Балкана као вишедимензионалне евро-азијске споне, због чије контроле се унутар његовог простора формирао „геополитички чвор" разностраних интересних вектора[20]. Али, погрешно би било свести Балкан само на обезљуђено и обездуховљено поприште (арену) сучељавања великих сила. Балкан је суштински више од тога – он је свеколика персонификација интегралности Евроазије. Зато је он важан као симбол хладноратовске победе САД и таласократског Запада, те силом стечене привилегије не само да њиме неприкосновено управљају и да га политички-територијално (пре)уреде сходно сопственим униполарним принципима и потребама, већ и да помоћу њега деструктивно делују на јединство Евроазије. Супротно томе, за амбиције опорављене Русије и осталих антиамерички настројених сила у успону Балкан је испит зрелости, тест спремности и угаони камен за успостављање мултиполарности, засноване на телурократском геополитичком идентитету и принципу „Евроазија Евроазијцима".

У геополитичким интересима Запада Балкану је традиционално намењена улога важне карике у ланцу који опасује Русију,

19) *Исто*, стр. 203.

20) Миломир Степић, *У вртлогу балканизације,* ЈП Службени лист СРЈ; Институт за геополитичке студије, Београд, 2001, стр. 100.

спречава је да се пробије из затворености и потиснутости у копнену унутрашњост Евроазије, те изађе у „топломорски“ басен Медитерана. Континуитет такве позиције потврђен је и у постмодерном раздобљу: Балкан се налази у зони споја два од три *велика простора* дуж ободног појаса Евроазије који настављају да блокирају Русију (концепција „велике шаховске табле“ Бжежинског)[21] и представља саставни део интегрисане Европе чија функција проширеног америчког трансатлантског мостобрана на западу Евроазије и даље о(п)стаје[22]. У неоевроазијској мултиполарној концепцији Балкан је подељен између две од четири зоне (пан-области) – Евро-афричке и Пан-евроазијске, тј. између њихова два припадајућа велика простора – Европског и Руско-Евроазијског. Граница је трасирана тако да су Румунија и Бугарска припадале Пан-евроазијској зони (Руско-Евроазијском великом простору), а Србија и остале српске земље Евро-афричкој зони (Европском великом простору).[23] Сходно томе, на први поглед дилема не би требало да постоји нити према америчком (униполарном, евроатлантистичком, таласократском), нити према руском (мултиполарном, евроазијском, телурократском) концепцијском виђењу будућности – српске земље **нису** (биле) у руском геополитичком ареалу.

Али, ситуација се фундаментално променила у односу на време када је неоевроазијство прелиминарно конципирано (Евроазијски покрет 1992. године), а потом и геополитичко-картографски обликовано (2001/2002. године). „Рубикон је прећен“ укључивањем Румуније и Бугарске у НАТО (2004.) и ЕУ (2007.) као награде за прозападно сврставање током рата против СРЈ 1999. године и после њега. Тако је наведена неоевроазијски пројектована граница између Евро-афричке и Пан-евроазијске зоне (Европског и Руско-Евроазијског великог простора) на Балкану померена на штету руских интереса јер су НАТО и ЕУ избили на западну обали Црног мора. То је и за крајње спуштен праг толеранције Русије било премного и она, у међувремену већ знатно ојачала, покушава да у „балканској игри“ остане дипломатско-економски се директније ангажујући посредством, de facto, јединог преосталог упоришта – српског. На Западу се то схвата као потврда њихове негативно конотиране предрасуде о Србима као „малим (балканским) Русима“

21) Z. Bžežinski, *Velika šahovska tabla*. (Видети карту на стр. 37)

22) Zbignjev Bžežinski, *Druga šansa Amerike: tri predsednika i kriza američke supersile*, Službeni glasnik; Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2009, str. 108.

23) Видети: *Евразийский взгляд – основные принципы доктринальной евразийской платфомы*, Арктогея центр, Москва, 2001, стр. 44, 46 и *Евразийская теория в картах*, 2002. (http://geopolitica.ru/Maps/3, 4/)

и „коњоводима руских козака према топлим морима“, а Србији и српским земљама као „руској предстражи на Балкану“.

Дискутабилно је зашто су према неоевроазијској концепцији само црноморске балканске земље (Румунија и Бугарска) укључене у континенталистички ареал Русије-Евроазије[24], када готово читав Балкан нема таласократски геополитички идентитет (изузимајући Грчку и уско јаранско приобаље). Штавише, међу географима још увек је споран чак и полуострвски карактер простора јужно од осе Трст-Одеса.[25] Србија и српске земље у целини заузимају средишњи део Балкана и због вишевековног принудног потискивања од мора, задржале су доминантан телурократски геополитички идентитет[26]. Сходно томе, било би логично да су их неоевроазијци укључили у Пан-евроазијску пан-област (у велики простор Русије-Евроазије у њеном саставу), а да граница према Евро-афричкој зони (и према Европском великом простору у њеном саставу) буде померена са Старе планине на Купу или Уну. Ако то већ није учињено, трансконтинентални (европско-азијски) и глобални значај Балкана налагао је да се из Русије према њему ***неизоставно усмери један геополитички вектор*** секундарног (или чак и примарног) значаја. Али, то је изостало, како у теоријско-концепцијском, тако и у практичном смислу. Хоће ли тај вектор доћи тек са гасоводом Јужни ток и да ли ће до тада већ бити пропуштен геополитички timing?

Већ се показује да пројектована „осовина пријатељства“ према Немачкој на европском сектору јесте важна, али није довољна за успешно демонтирање америчког трансатлантског мостобрана као предуслова за окончање униполарног и успостављање мултиполарног поретка. Између ње и руског вектора према Блиском Истоку „зјапи“ велика празнина, и то управо у геополитички круцијалном сектору балканско-малоазијског споја (или прекида) Европе и Азије. Зашто за исходиште недостајућег вектора није подобна Мала Азија, тј. Турска? Она је пространа, многољудна, економски просперитетна и војно моћна регионална сила, те, на први поглед, испуњава услове за успостављање не само векторске конекције, него високо геополитички рангиране „осовине пријатељства“. Али,

24) Према мултиполарној варијанти из 2001. године чак је и читав Балкан изван Евроазијске, тј. налази се у Евро-афричкој зони (пан-области)! Видети: *Евразийский взгляд – основные принципы доктринальной евразийской платфомы*, стр. 44.

25) Миломир Степић, „Западни Балкан: пример географског распојмљивања и геополитичког манипулисања“, *Национални интерес*, год. VIII, vol. 15, бр. 3/2012, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 14-15.

26) Миломир Степић, „О српском геополитичком идентитету“, *Српска политичка мисао*, год. XIX, vol. 36, бр. 2/2012, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 24.

Турска не задовољава кључне неоевроазијске критеријуме – она је атлантистички оријентисана, „сидро НАТО у источном Медитерану“, вишедеценијски (нео)кенанистички „обуздавач“ и регионални „балансер“ СССР/Русије, те експонент САД који својим неоосманским и пантуркистичким амбицијама посредно доприноси не само америчкој партиципацији дуж обода Евроазије, већ и уклињавању у њено средиште. Стога, ако она у будућности не заузме антиамерички став и радикално се не преоријентише ка континенталистичкој геополитици (што је мало очекивано), Дугин јој намењује улогу „жртвеног јагњета“ мултиполарног пројекта на јужној евроазијској директриси.[27)]

Иако је „балкански потконтинент“ погоднији за усмеравање недостајућег геополитичког вектора из Москве, у том политичко-географски уситњеном простору тешко је изабрати адекватну земљу за његово исходиште. Румунија и Бугарска, иако Русији важне због партиципације у Црноморском басену, те првобитно чак уврштене у Пан-евроазијску зону и њен велики простор Русија-Евроазија, (само)искључене су не само због чланства у НАТО и ЕУ, већ и због низа стратешких антируских потеза којима доказују фанатичну евроатлантистичку правоверност. Грчка је православна, али има таласократски идентитет и вишедеценијску припадност економским, политичким и војним интеграцијама Запада, које јој ни у тренуцима најдубље кризе не дозвољавају да прихвати понуђени спас из истоверне Русије. Словенија, Македонија, Црна Гора и Албанија (чак и у хипотетичким великодржавним габаритима) исувише су мале, нестабилне и увучене у „паукову мрежу“ Запада да би одговарале захтевима неоевроазијске геополитичке концепције. Суштински се не разликује и изразито римокатоличка, прозападна Хрватска, иако она има експанзионистичке претензије и индуковане амбиције „мини-хегемона“. Босну и Херцеговину, посматрану целини, унапред дисквалификује протекторат Запада, захваљујући коме се њена унутрашња хетерогеност, подељеност и конфронтираност не окончава логичним распадом.

Према критеријумима неоевроазијске мултиполарне концепције, једина балканска земља која испуњава услове за формирање вектора усмереног из Русије према југозападу јесте Србија. Тако је види и Дугин, челна личност неоевроазијског погледа на свет: „Геополитичка перспектива Срба је изричито пруског, евроазијског карактера. Србија се преко верског и етничког чиниоца директно прикључује Русији и представља њен геополитички продужетак на југу Европе. Судбина Срба и судбина Руса је на геополитичком

27) А. Дугин, *Геополитика постмодерне*, стр. 214.

нивоу једна иста судбина. Зато је Србима, да би се вратили извориштима своје европске мисије, неопходно да се окрену Истоку, Евроазији, да схвате смисао и циљеве руске геополитике.“[28] Дакле, на српско сагласје са неоевроазијством упућују чињенице:

- Србија има централни положај на Балкану и заузима простор где се укрштају главни комуникацијски и стратегијски правци;
- њено кључно својство је континенталистичко, не само зато што не излази на море, већ и због традиционалног телурократског геополитичког идентитета чији је планетарни симбол Русија;
- у сакрално-географском смислу, Срби су, као и Руси, евроазијски народ Шуме и Степе, а не Обале и Мора;
- аналогно Русима, и Срби не припадају Западној, већ Православној цивилизацији[29];
- усрпском народу мало је колективне америофилије, англофилије, франкофилије, германофилије... (штавише, због историјсих искустава има елемената вестернофобије), упркос пропаганди и залагању на Западу интелектуално-политички „препариране“ елите, али је зато широко заступљена и дубоко укорењена русофилија, која некада достиже ирационалне размере (став о безусловној љубави и заштитничкој улози „мајчице Русије“);
- због трагичних искустава ратног разби-распада Југославије и ангажмана на страни српских супарника, међу Србима је веома распрострањен антиамериканизам, кога неоевроазијци потенцирају као кључни интегративни мотив на мега-континенту Евроазији;
- на Балкану једино српски народ има негативан став према атлантизму – већински отпор прикључењу НАТО никада није долазио у питање, а према ЕУ све више долази до изражаја[30];

28) Александар Дугин, *Основи геополитике*, књига 1, стр. 394.

29) Савремени теоретичари цивилизација, међу њима и С. Хантингтон, сматрају да не постоји интегрална Европска цивилизација, већ је кроз средиште Европе трасирана апроксимативна граница Православне (Византијске) и Западне цивилизације. Видети *Map 1.3* „The World of Civilizations: Post-1990“ у: Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, 1996, pp. 26-27.

30) Видети опадајући тренд опредељења становништва Србије за улазак у ЕУ (табела 1) у: Слободан Антонић, „О ‚дебриселизцији‘ бирача: евроскептицизам у јавном мнењу Србије“, *Национални интерес*, год. IX, vol. 16, бр. 1/2013, Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 85.

- будући да је постхладноратовски таласократски униполарни глобализам на размеђу 20. и 21. века донео српском чиниоцу на Балкану свеколику пропаст, логично је да у опредељењу за мултиполарни поредак Срби виде не само једну геополитичку опцију, већ и рационалну шансу за национални спас и препород.

Србија, иако је кључна земља за хипотетичко балканско исходиште руског вектора, ипак нема довољне просторне, ресурсне, демографске, инфраструктурне, економске и друге капацитете да би била функционално упориште неоевроазијства, одиграла улогу у реактивној фази (контрастратегији) против америчког трансатлантског утицаја у Европи и постала ослонац мултиполаризма у настајању. Али, упркос свих популационо-територијалних губитака, још увек важе Цвијићеве констатације изречене пре више од једног века: „...ми смо истина врло мала држава али знатан народ, од Беча до Цариграда нема већег народа од нашега. Има начина да се то и у светској политици узме више ценити. Србија би, и због свога положаја, могла и данас бити најважнији фактор на Балкану. Свет треба да зна и да се увери, да Србија може да оперише са много већом целином, но што је њена територија. Од Србије могу да пођу највеће територијалне трансформације.“[31)]

Сходно томе, ако жели да се „врати на Балкан“, Русија би **краткорочно**, тј. у почетним корацима заснивања балканског вектора, интегрално са Србијом требало да рачуна и на Републику Српску. Заједно су много поузданији и трајнији ослонац, за чије би креирање, опстанак и геополитичку „мисију“ била потребна много директнија политичко-дипломатска, медијска, културна, образовно-научна и економска руска подршка. Русија **средњорочно** не би требало да оклева са просторним дефинисањем и постепеним успостављањем своје интересне сфере у постјугословенском простору (Србија, БЈР Македонија, Црна Гора, Република Српска са већим делом Федерације БиХ, некадашња Република Српска Крајина), те њеним разграничењем са немачком зоном утицаја (Словенија, већи део Хрватске са приступом Јадрану).[32)] Стабилну руску

31) Јован Цвијић, „О националном раду“ (говор одржан у Колу српских сестара 18. фебруара 1907. године), *Говори и чланци*, Сабрана дела, књига 3 (том I), САНУ; Књижевне новине; Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987, стр. 66.

32) Дугинова идеја тзв. Велике Источне Европе као „копче“ између Русије-Евроазије и хипотетичке континенталистички настројене Европе, тј. као простора кондоминијумског прожимања руских и немачких интереса без њиховог јасног разграничења – није сврсисходна (иако је инспирисана жељом да се избегне руско-немачка конфронтација). Она би обухватала државе између граница Русије и Немачке, и читав Балкан. Видети у: Александр Гельевич Дугин, *Геополитика*, Академический Проект; Гаудеамус, Москва, 2011, стр. 478.

(неоевроазијску) конекцију **дугорочно** на Балкану могу да гарантују само целовите српске земље у својим историјско-географским габаритима и организоване у јединствену српску државну (или државолику, супрадржавну) политичко-територијалну јединицу. На томе би Русија требало истрајно да ради, не само због стабилног исходишта неоевроазијског вектора и остварења сопственог „државног разлога", већ ради „виших циљева" – смене униполарног мултиполарним геополитичким поретком. (*карта 1*)

Карта 1: **Русија-Балкан – недостајући вектор неоевроазијске геополитичке концепције**

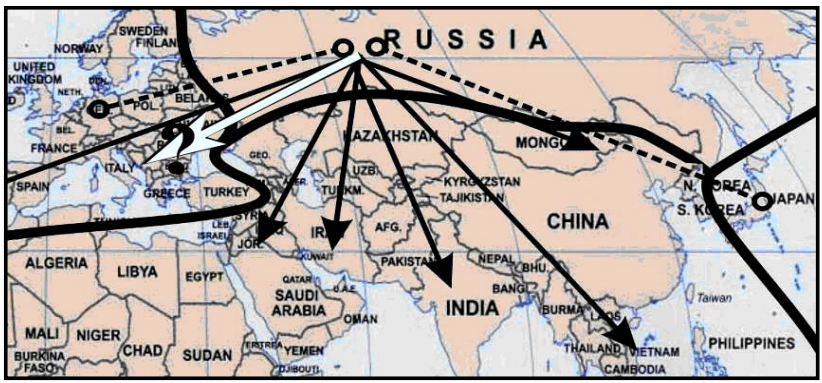

Картографска основа: Евразийская теория в картах. http://geopolitica.ru/Maps/2/ (фрагмент карте)

Таласократски Запад под америчким вођством чини и чиниће све да онемогући успостављање руско-српског вектора. Румунија и Бугарска, у име НАТО и ЕУ, већ представљају „санитарни кордон". Њему је намењена баражна улога за руски „повратак на Балкан", која се манифестује од опструкције изградње нафтовода Констанца-Панчево-Трст и гасовода Јужни ток, до војно-стратегијског позиционирања НАТО-база и система ПРО. Стога је један од приоритетних задатака Русије на југозападном правцу да Румунију и Бугарску ишчупа из западне интересне сфере и врати у своју. Такође, Русија би српским земљама, као свом неоевроазијски профилисаном партнеру, требало да помогне да надјачају неокенанистичке постјугословенске „обуздаваче" и „балансере"[33] и да изађу из наметнуте клопке тзв. балканског Израела, ослобађајући

33) Видети поглавље „Континуитет: постјугословенско неокенанистичко *обуздавање* и *балансирање*" у: Миломир Степић, „Српске земље у балканској апликацији стратегије обуздавања: југословенска и постјугословенска формула", *Разбијање Југославије* (Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, Милан Јовановић, ур.), Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 271-280.

их притиска од стране инструментализовано агресивних и непријатељски настројених суседа.

Ако српске земље постану руски и неоевроазијски „фаворит“ на Балкану, ко ће, онда, да буде „жртвено јагње“ процеса преобликовања униполарног у мултиполарни поредак? Постоје три кандидата – они који најдоследније заступају атлантистичке интересе на Балкану, а надокнаду за тај ангажман добијају на штету српског међународног положаја, територија, етно-демографских потенцијала, културно-цивилизацијског идентитета, економске моћи... *Хрватска* је римокатоличка земља, синоним Запада на Балкану, чланица НАТО и ЕУ, оријентисана не толико проамерички, колико прогерамански (посредник за приступ Јадрану). Управо та чињеница, а у контексту за неоевроазијски пројекат мултиполаризма фундаментално важне руско-немачке „осовине пријатељства“ – може да спасе Хрватску. Фаворит за судбину „жртвеног јагњета“ требало би да остане *Албанија* и читав албански/арбанашки чинилац. Ради се о очигледном балканском штићенику и експоненту САД, које директно, политички, економски, војно и пропагандно, помажу његов великодржавни пројекат. Муслиманска верско-цивилизацијска припадност већине Албанаца не би требало ремети стратегијске односе Русије и исламског света јер је руски вектор усмерен ка Ирану, а не према Турској са којом албански чинилац има директније односе (штавише, Турска је већ апострофирана као „жртвено јагње“ на јужном правцу изградње неоевроазијског пројекта мултиполаризма). Слична улога „жртвеног јагњета“ могла би да се прошири и на муслимански чинилац у Федерацији БиХ и рашко-полимском делу Србије.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Територијално и демографски мале земље, нарочито оне чији је геополитички положај традиционално деликатан, принуђене су да непрестано и пажљиво прате не само практичне потезе великих сила, већ и њихове дискретне или јавно прокламоване планове јер се они пројектују на регионе где се те мале земље налазе. То није само питање њиховог бољег или лошијег политичког, културног, привредног, саобраћајног, трговинског, војног и другог позиционирања, већ често и питање опстанка. Срби и српске земље платили су и плаћају високу цену запостављања обавезе да прате геополитичке концепције великих сила, припремне активности за њихову конкретизацију, фазни ток, преломне моменте и епилог у оства-

ривању „на глобалном терену“, те могуће и стварне последице по националне и државне интересе. А те концепције често и нису под велом конспиративности. Напротив. Обично се обзнањују у виду предавања, расправа, научних радова и књига, у ауторству појединаца или тимова стручњака који чине интелектуалну логистику правих креатора (пре)уређења света. Циљ те „транспарентности“ је да се покаже надмоћ, изврши „препарирање“ јавности и унапред обесмисли свака помисао на отпор. Нису ли се тако сугестивно припремали тријумф атлантизма, успостављање униполарног геополитичког система, па и разби-распад Југославије на штету српских интереса? Из непрепознавања шта се припрема и догађа не може да проистекне адекватна превентива нити реакција.

Руско неоевроазијство је свеобухватан поглед на свет, који се дијаметрално разликује од готово планетарно одомаћеног (наметнутог) и сврсисходним стереотипима прожетог вестернизма. Иако подразумева другачије поимање географских, историјских, етнографских, културно-цивилизацијских, идеолошко-политичких и економских феномена и процеса, кључно поље где оно нуди алтернативу јесте геополитика. После готово петовековне доминације таласократских, атлантских, трговачких сила, која је врхунац достигла у другој половини 20. века када је Евроазијом и Планетом у целини први пут у историји доминирала једна сила изван Евроазије, неоевроазијска геополитичка концепција поставља темељ из кога може да настане епохални обрт. Уместо једне, глобалне Империје и њене разобручене хегемоније којој су подређене тако моћне силе као што су Кина, Русија, Индија, Јапан, Бразил, Европска унија, исламски блок и све остале земље света, геополитички поредак би се преобликовао у уравнотеженији, стабилнији и реалнији – мултиполарни. Али, којој од четири меридијански издужене *пан-области*, тј. којем од бројних *великих простора* ће конкретна земља припадати није само питање картографски визуелизованог геополитичког шематизма, већ политичке, етно-демографске, културне, економске, војне и друге перспективе у времену које долази. То се, у првом реду, односи на народе, њихове националне просторе и државе смештене на контакту пан-области, односно њихових великих простора. Управо у таквој позицији налазе се Србија и српске земље у целини. Српски чинилац је логично исходиште неоевроазијског геополитичког вектора који би Русија логично требало да оријентише према Балкану. Без руско-српске „конекције“ нема истинског „повратка Русије на Балкан“, а без „повратка Русије на Балкан“ немогуће је истискивање евроатлантизма из Европе, тј. неостварива је смена униполарног и устоличење мултиполарног поретка.

ЛИТЕРАТУРА

Антонић, Слободан „О ‚дебриселизцији' бирача: евроскептицизам у јавном мнењу Србије", *Национални интерес*, год. IX, vol. 16, бр. 1/2013, Институт за политичке студије, Београд.

Brzezinski, Zbigne, „A Geostrategy for Eurasia", *Foreign Affairs*, Vol. 76, № 5, September/October 1997, Council on Foreign Relations Inc, New York.

Bžežinski, Zbignjev *Velika šahovska tabla*, CID, Podgorica; Romanov, Banja Luka, 2001.

Bžežinski, Zbignjev (2009), *Druga šansa Amerike: tri predsednika i kriza američke supersile*, Službeni glasnik; Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu, Beograd.

Дугин, Александар *Основи геополитике*, књига 1, Екопрес, Зрењанин, 2004.

Дугин, Александар *Основи геополитике*, књига 2, Екопрес, Зрењанин, 2004.

Дугин, Александр Гельевич *Проект „Евразия"*, ЭКСМО, Яуза, 2004. (www.evrazia.org)

Дугин, Александар *Геополитика постмодерне*, Преводилачка радионица „Росић"; ИКП „Никола Пашић", Београд, 2009.

Дугин, Александр Гельевич *Геополитика*, Академический Проект; Гаудеамус, Москва, 2011.

Mackinder, Halford John „The Round World and the Winning of the Peace", *Democratic Ideals and Relity*, National Defense University Press, Washington, DC, 1996. /електронско издање/. (Оригинално издање: Foreign Affairs, July 1943, Council on Foreign Relations, Inc., New York).

Савицкий, Петр Николаевич „Континент-океан (Россия и мировой рынок)", 1921. (www.ihtik.lib.ru)

Савицкий, Петр Николаевич „Евразийство", *Евразийский временник*, Кн. 4. Берлин, 1925. (www.gumilevica.kulichki.net)

Савицкий, Петр Николаевич *Континент Евразия*, Аграф, Москва, 1997.

Степић, Миломир *У вртлогу балканизације,* ЈП Службени лист СРЈ; Институт за геополитичке студије, Београд, 2001.

Степић, Миломир „Србија у евроазијској и неоевроазијској концепцији – упоредна геополитичка анализа", *Русија и Балкан – питање сарадње и безбедности*, Институт за политичке студије, Београд, 2008.

Степић, Миломир „Српске земље у балканској апликацији стратегије обуздавања: југословенска и постјугословенска формула", *Разбијање Југославије* (Живојин Ђурић, Милош Кнежевић, Милан Јовановић, ур.), Институт за политичке студије, Београд, 2012.

Степић, Миломир „О српском геополитичком идентитету", *Српска политичка мисао*, год. XIX, vol. 36, бр. 2/2012, Институт за политичке студије, Београд.

Степић, Миломир „Западни Балкан: пример географског распојмљивања и геополитичког манипулисања", *Национални интерес*, год. VIII, vol. 15, бр. 3/2012, Институт за политичке студије, Београд.

Степич, Миломир „Расширение НАТО и геополитическое положение Сербии", *Геополитика и международные отношения*, (Дугин А. Г., ред.), Кафедра Социологии Международных Отношений Социологического факулътета МГУ им. М. В. Ломоносова; Евразийское Движение, Москва, 2012.

Степић, Миломир *Геополитика неоевроазијства – позиција српских земаља*, Институт за политичке студије, Београд, 2013.

Subotić, Milan *Put Rusije – evroazijsko stanovište*, Plato, Beograd, 2004.

Huntington, Samuel P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, Simon & Schuster, New York, 1996.

Цвијић, Јован „О националном раду“ (говор одржан у Колу српских сестара 18. фебруара 1907. године), *Говори и чланци*, Сабрана дела, књига 3 (том I), САНУ; Књижевне новине; Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1987.

* * * *Евразийский взгляд – основные принципы доктринальной евразийской платфомы*, Арктогея центр, Москва, 2001.

Milomir Stepic

BALKAN – A MISSING ORIGIN POINT OF A NEO-EUROASIAN VECTOR

Resume

Russian Neo-Euroasianism is a theoretical-conceptional geopolitical basis of creation of Euro-Asian Association. Main objective of the Neo-Euroasianism is transformation of an unipolar world order into multipolar one. This process is envisioned to take place in four phases – starting from ascertainment of the unipolar reality to formation of "great regions" (within four pan-areas) that would be basic subjects of the multipolar world. The establishment of the Euro-Asian Association in 2011 symbolized an entrance into third Neo-Euroasian phase, although second one has not been finished yet. There have not been established "the axes of friendship" from Russia toward key-powers in Euro-Asia, neither there have been established the vectors toward most important regions along the edge of Euro-Asia. Balkan is envisioned to be an origin point of one of these vectors.

In accord to Neo-Euroasian criterions, the only Balkan factor which meets conditions for establishment of the connection with Russia are Serbia and Serb lands. Serbia and the Serb lands in general have a central geographic location, telurocratic geopolitical identity, civilization homogeneity with Russia, pro-Russian mood of the people, negative experience in relations with the USA, significant anti-Antlantic military-political orientation and regional (Balkanian) central capacity. In accord with this, gas pipelines and oil pipelines which the Neo-Euroasians stress as an instrument of accomplishment of their conception of multipolarism, are projected through the Serb lands, but they are vulnerable points as well. Their routes are intercepted by pro-American Balkan "cordon sanitaire". These two opposing efforts – the one of the USA to preserve and strengthen it and the one of Russia to break

through and dismantle it so that geopolitical vectors become linked to geoenergetic vectors – will mark the processes in near future of Balkan.

Key Words: Russian-Serbian "connection", continentalism, Neo-Euroasianism, multipolar order, Serb lands, Balkan

* Овај рад је примљен 20. маја 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.

УДК 327::911.3]:620.9(510:5-191.2)

Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 2/2014.
год. 21. vol. 44.
стр. 133-155

Драгана Д. Митровић
Факултет политичких наука, Универзитет у Београду

Драган Траиловић
Институт за политичке студије, Београд

ГЕОПОЛИТИКА КИНЕСКЕ ЕНЕРГЕТСКЕ СТРАТЕГИЈЕ У ЦЕНТРАЛНОЈ АЗИЈИ*

Сажетак

Аутори анализирају утицај настојања НР Кине да повећа своју енергетску безбедност кроз низ билатералних енергетских аранжмана са државама Централне Азије, али и Русијом, те земљама на ободу Каспијског мора на билатералне односе Кине са овим земљама, њихову мултилатералну сарадњу, и нарочито односе са Русијом. Наиме, аутори полазе од промењене улоге Кине, која као друга економија света, израсла на извозно оријентисаним извозним индустријама, великим потрошачима енергената, постаје рањива због бржег раста потрошње енергије од укупног раста економије, а нарочито раста производње енергије, што је чини све зависнијом од повећаног увоза.

Настојећи да умањи своју енергетску зависност, Кина иницира низ истовремених, мада дугорочних мера, које се састоје од усвајања нове енергетске стратегије и њеног реализовања кроз реформе система домаће енерго индустрије, повећања домаће производње, повећања потрошње обновљиве енергије и штедње, повећање увоза енергената, његова структурна и географска ди-

* Овај текст је настао као део рада у оквиру пројекта „Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту“, бр. 179076, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ферсификација, стварање стратешких резерви нафте, улагање у изворе нафте и гаса у иностранству, улагање у транспортне капацитете и закључивање дугогодишњих уговора о увозу нафте и гаса кроз ову инфраструктуру.

Аутори пореде начине и садржај једновременог кинеског продора на тржишта земаља у именованим географским подручјима, у настојању да уочи стратегију овог наступа и њену садржинску, географску и временску доследност. Аутори потврђују основну претпоставку да реализујући нову енергетску стратегију Кина суштински мења квалитет билатералних односа са овим земљама постајући изузетно битан економски, а тиме и политички партнер свакој од њих. Закључују да остварујући елементе своје нове енергетске стратегије Кина мења глобално тржиште енергентима и истовремено изузетно јача своју геополитичку и геоекономску улогу у Централној Азији, али и глобално.

Кључне речи: Кина, енергетска безбедност, Централна Азија, сарадња, геоекономија

ГЕОПОЛИТИКА КИНЕСКЕ ЕНЕРГЕТСКЕ СТРАТЕГИЈЕ У ЦЕНТРАЛНОЈ АЗИЈИ

1. Кинеска енергетска стратегија и њене глобалне геоекономске последице

Остварујући током тридесет и пет година спровођења политике „реформе и отварања“ непрекидни и рекордно високи економски раст, Народна Република Кина је успела да суштински промени квалитет живота својих милијарду и триста милиона становника[1)], поставши при том и значајан, а често и доминантни актер већине глобалних економских токова, а првенствено индустријских и трговинско-финансијских. Са друге стране овај процес је донео Кини и нову безбедносну претњу – претњу енергетске безбедности. Наиме, стопе раста које су у протеклом реформском периоду износиле готово 10%, током којих је и кинеска потрошња енергије била тек за који проценат нижа[2)], учиниле су Кину веома зависном од увоза енергената, нарочито нафте и гаса. Тиме њена стратешка

1) Детаљније о овом аспекту кинеског развоја у Митровић, Д., „Извори и границе кинеске моћи“, *Политички живот*, бр. 1/2011, ФПН, Београд.

2) О стопама економског раста и раста потрошње енергије највећих привреда, укључујући и кинеску, видети у тексту Тверберг, Гаил, **Is it really possible to decouple GDP Growth from Energy Growth?** доступном на http://ourfiniteworld.com/2011/11/15/is-it-really-possible-to-decouple-gdp-growth-from-energy-growth/ (приступљено 12. октобра 2013.)

самодовољност бива угрожена по други пут у историји Народне Републике, иако су кинески лидери традиционално изједначавали енергетску безбедност са економском самодовољношћу.

Са друге стране, Кина је решавајући овај безбедносни изазов постала веома моћан играч на глобалном тржишту енергената, а нарочито нафте и у новије време гаса. Будући да је принуђена да увози готово 60% укупне количине нафте коју троши, прерађује или складишти као стратешке резерве, њен увоз је у 2012. години чинио 14% укупног светског увоза сирове нафте. Кинеско настојање да планираним резервама сирове нафтне допуни у ту сврху наменски изграђена постројења, снажно је утицало и утиче на тренутну цену како сирове нафте, тако и цену њеног транспорта танкерима. Кина такође увози скоро 30% гаса који троши, иако тек од 2007. године троши више него што сама произведе на годишњем нивоу[3)], нарочито због пораста одређених индустрија које све више користи гас, али и раста гасификације домаћинстава у последњих неколико, по стопи од 14% годишње.

Према анализи *BP*-ја, Кина је 2012. године остала највећи светски потрошач енергената, трошећи 21,9% укупне светске понуде енергената те године[4)]. У исто време Кина производи 18,8% укупних расположивих енергената у свету[5)]. Иако су нафта и гас релативно слабо заступљени у структури кинеске потрошње фосилних горива (видети табелу 1), у апсолутним износима и по свом утицају у глобалним оквирима кинеска енергетска стратегија и њена реализација далеко превазилазе суверени или регионални значај. У новим околностима, већ на почетку новог миленијума, Кина настоји да створи и спроведе одрживу енергетску стратегију и у што већој мери елиминише могуће ризике који проистичу из овакве ситуације. У овом процесу, енергетска сарадња са земљама Централне Азије и Русије добија изузетно важну улогу на спољно политичкој и геоекономској агенди НР Кине.

3) Њена потрошња заправо надмашује домаћу производњу гаса тек у 2007. години, али од тада убрзано расте. Наведено према *U.S. EIA*.

4) Нужно је напоменути да гледано *per-capita* ова ситуација изгледа потпуно другачије, јер према подацима IEA (http://www.iea.org/publications/freepublications/publication/kwes.pdf), мерено по глави становника Кина остаје мали потрошач енергије у поређењу са земљама OECD-а, као и неким земљама Средњег истока.

5) http://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/statistical-review/Country%20reports/BP-Statistical-Review-China.pdf

Графички приказ бр. 1.
Структура кинеске потрошње енергије у 2011. години

Извор: www.thecuttingedgenews.com

Енергетска стратегија Кине је поступно уобличавана и по природи захтева кинеске енергетске безбедности вишестрана. Најпре, Кина од 2001. године настоји да плански уобличи и одлуком Државног савета, од 2001. године спроведе политику стварања стратешких резерви сирове нафте, које би јој, у финалној фази стварања резерви, омогућиле одрживо снабдевање упркос евентуалном прекиду увоза у периоду до сто дана[6]. Додатно, Кина интензивно улаже у налазишта енергената широм планете, као и у капацитете за њихов пренос, док у исто време настоји да интензивира отварање или модернизовање домаћих налазишта, као и да реализује стратегију изградње преносних капацитета са запада на исток земље, који је најнасељенији и у коме је концентрисана индустрија и око 60% производне базе за извоз[7]. Са друге стране, Кина покушава да обезбеди повећани увоз, али тако да диверсификује одредишта са којих увози нафту и гас и нарочито да се преоријен-

6) Према извештају *China Petrochemical Corp*., прва фаза је завршена 2008. године изградњом планирана четири складиштна капацитета, која су 2009. и 2010. године испуњена резервама од 103 милиона барела сирове нафте, 2013. ће бити испуњена друга фаза додавањем још 245 милиона барела, а до 2020. и краја последње, треће фазе, резервама ће бити придодато и последњих 152 милиона, чиме би се испунио план од готово 500 милиона барела стратешких резерви.

7) Mitrović, D.: „The Strategic-Security Position of China After September 11, 2001“, Centre for Civil-Military Relations, Belgrade, (03. June 2005 - Occasional paper No. 12), http://www.ccmr-bg.org/cms/view.php?id=1849.

тише на она географски ближа и сигурнија, са циљем да превлада заоштрену ситуацију у кључном региону Средњег истока, са кога у том моменту увози преко 60% све сирове нафте (видети Графикон бр. 2).

Графички приказ бр. 2:
Кинески увоз сирове нафте по регионима и земљама.

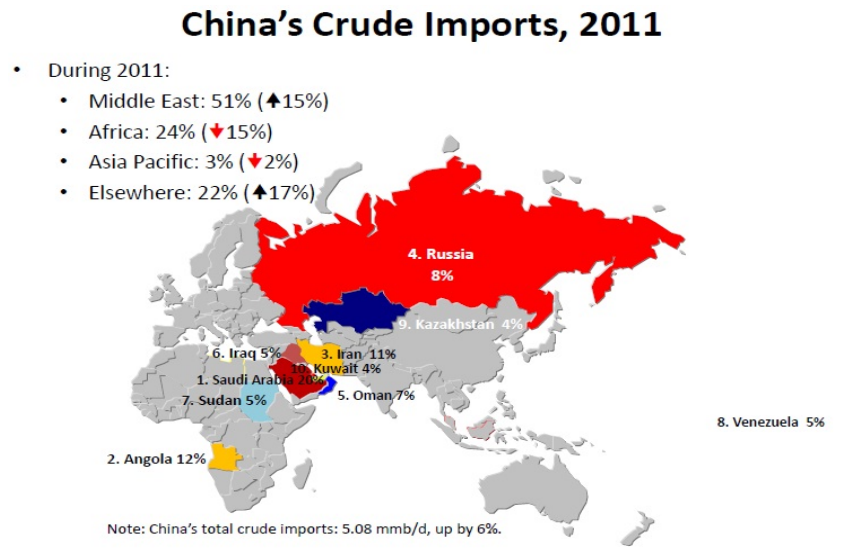

У другој половини 1990-их година, кинеска влада је извршила реорганизацију државних органа који су задужени за овај сектор како би ефикасно спроводила своју енергетску стратегију. Главни владин орган за управљање сектором енергетике је Државна комисија за развој и реформу, која доноси и најважније мере и уредбе које се тичу овог сектора. Међутим, обзиром да су надлежности Комисије огромне и тичу се укупне кинеске економије и реформе у целости, 2008. влада формира и Националну администрацију за енергију, са намером да она постане главни регулатор овог сектора. Она је тако надлежна за одређивање цена на велико енергената, спровођење енергетске политике владе, као и одобравање нових пројеката у сектору енергетике. Међутим, због преклапања надлежности, као и велике фактичке моћи и утицаја директора државних нафтних корпорација које доводе до паралелних нивоа одлучивања у неформалној сфери, влада 2010. оснива и Државну комисију за енергију као кровну институцију, која би требало да координира рад различитих институција под Државним саветом, тј. владом. У другој половини 1990-их година влада вр-

ши обједињавање већине фирми које послују у сектору нафте и гаса у две државне и вертикално повезане фирме: *China National Petroleum Corporation (CNPC)* и *China Petroleum and Chemical Corporation (Sinopec)*, које послују као конгломерати и имају низ ћерки-фирми уз чију помоћ доминирају кинеским тржиштем нафте и гаса. *CNPC* и *PetroChina*, њена ћерка-фирма, производе око 80% кинеске нафте и 60% гаса[8] . *Sinopec* са друге стране се доминантно бави прерадом и продајом, док тек настоји да се више активира у области истраживања и екстракције. Друге, сада већ велике и моћне државне фирме у овој области су формиране у последњих неколико година. *China National Offshore Oil Corporation (CNOOC)*, чији је доминантни посао истраживање нафте на мору, тако да је она постала такмац двема најмоћнијим корпорацијама и у истраживањима и екстракцији у Јужном кинеском мору, али све више и у преради и продајној мрежи готових производа. *Sinochem Corporation* и *CITIC Group* су битни новији учесници на кинеском нафтном тржишту, али далеко мањи од раније поменутих. Страним нафтним корпорацијама је дозвољено да оперишу на кинеском тржишту, али углавном у области *offshore* истраживање и екстракције нафте и неконвенционалних гасних поља, али под условима да оснују заједничко улагање са домаћим фирмама у коме кинеске државне фирме имају доминантни удео у производњи, и које такође постају и оператери пројекта по повраћају трошкова развоја, док стране компаније углавном нуде технологију и друга знања.

Имајући у виду два битна елемента ове стратегије - повећање и диферсификацију увоза нафте и гаса, као и других енергената (угља и електричне енергије), Русија и земље Централне Азије и каспијског региона добијају веома значају улогу у њеној реализацији. Са друге стране, пожељно је смањивати зависност од увоза нафте из безбедносно проблематичног региона Средњег истока[9].

Паралелно са овим процесом и не мање важно, Кина настоји да промени структуру своје енергетске потрошње и повећа енергетску ефикасност, постајући један од глобалних лидера у производњи и примени инсталација за обновљиву енергију ветра и сунца, али и нуклеарну енергију[10]. Додатно, у два последња петогодишња плана развоја Кина је уградила веома високе стандарде уштеде

8) IEA.gov

9) Hayoun, M., "China seeks new oil suppliers amid Mideast turmoil", *Al Jazeera America News*, http://america.aljazeera.com/articles/2013/9/12/china-seeks-new-oilsuppliersamid-mideastturmoil.html

10) »Non-fossil fuels to take up 11.4% of China's energy use«, 2011-03-04, Xinhua http://www.chinadaily.com.cn/bizchina/2011-03/04/content_12117490.htm

енергији по јединици новостворене вредности производа[11]. Њен избор, логичан и тешко заменљив је да напоредо форсира потрошњу и производњу и традиционалних и нових врста енергената.

Позорност глобалних конкурената међу купцима нафте и гаса привукла је нарочито после 1993. године када постаје нето увозник нафте, да би у последње три године (2011-2013) њена тражња за нафтом чинила преко 60% раста укупне светске тражње за нафтом. Кинеска потрошња нафте од око 10,9 милиона барела на дан, подстакнута високим економским растом и вртоглавим порастом куповине аутомобила у 2013. години премашује домаћу производњу за 6,3 милиона барела дневно[12]. Септембра 2013. Кина престиже САД и постаје највећи светски увозник нафте[13] и то упркос томе што тада нафта чини само око 23,1% њене укупне потрошње енергије[14]. Све ово додатно оптерећује њено настојање да повећа своју енергетску безбедност. Иако су кинески лидери настојали да избегну ситуацију из 60-их година XX века у коју Кина запада после кинеско-совјетског сукоба и повлачења совјетских стручњака и последичне обуставе свих пројеката и испорука енергије из СССР-а, од када је за кинеске лидере енергетска безбедност готово изједначена са енергетском самодовољношћу, рекордно високи и континуирани раст њене економије ово чини немогућим.

Геополитичке и безбедносне последице кинеског настојања да обезбеди или повећа енергетску безбедност су имале тектонску јачину у региону Источне Азије, а приметну у региону Централне и Јужне Азије, будући да су се кинеска настојања сударала са сличним или истоветним настојањима глобалне супер силе, САД, као и регионалних сила, попут Јапана, Индије или суседа у Јужном кинеском мору. Јачање кинеске поморске моћи са циљем да се оспособи да контролише комуникацијске линије и руте за транспорт нафте од Персијског залива, преко Индијског океана, све до својих лука и нарочито у свом ширем приобаљу (видети графички приказ

11) У усвојеном 12. петогодишњем плану друштвеног и економског развоја за период 2011-2015., усвојени су циљеви повећање удела нефосилних горива на 11,4% у укупној потрошњи енергије; смањене потрошње воде по јединици новододате вредности индустријског производа за 30%; смањење потрошње енергије по јединици вредности БДП за 16%; смањење емисије CO_2 по јединици ГДП за 17%; повећање пошумљених површина на 21,66% територије.

12) Наведено према U.S. Energy Information Administration: www.eia.gov.

13) Доступно на: http://www.foxnews.com/world/2013/10/10/data-show-china-passing-us-as-biggest-oil-importer-as-economic-growth-car-sales/

14) О тренутном стању и трендовима кинеске енергентске позиције видети интервју са г. Фан Бијем, на http://cornerstonemag.net/chinas-changing-energy-mix-an-interview-with-fan-bi/ (приступљено 12. октобра 2013.)

бр. 3), изазвало је очекивану и мултипликовану реакцију и прилично подозрење Јапана и других америчких савезника у региону, те дало спољни подстицај или оправдање за нови талас трке у наоружању у овом делу света.

2. Улога земаља Каспијског региона, Централне Азије, Русије и ШОС у новој кинеској енерго стратегији

После распада СССР-а подручје Централне Азије, као и Каспијска регија постају поново поприште великог геополитичког и геоекономског надметања, нарочито будући на економско и друштвено урушавање Русије током првих седам година 1990-их и остављање њеног традиционалног „двориштa“ отвореног за нову Игру сенки, овог пута између САД, Јапана, ЕЗ, Турске, Ирана и моћних мултинационалних корпорација из области енергетике. Кина је у то време превасходно заинтересована да се разграничи са новонасталим државама, бившим совјетским републикама, од тада њеним суседима, са којима има границу дугу 3.300 км, као и да се економском сарадњом осигура од етничких тензија на својим западним границама, а тиме и смањи издатке за одржавање сигурних граница, како би своје ресурсе усредсредила на економску реформу.

У време када усваја и креће са реализацијом своје нове енергетске стратегије и свакако имајући и енергетску безбедност у виду, Кина појачава своју активност у региону Централне Азије и учвршћује и интензивира своје добросуседске односе са Русијом кроз свеобухватан споразум о стратешком партнерству, са којом развија блиске и интензивне односе сарадње на свим пољима, а нарочито на спољно-политичком плану. Оснивање Шангајске организације за сарадњу можемо посматрати у контексту кинеског настојања да, заједно са Русијом, а у складу са својом спољнополитичком доктрином о потреби изградње новог међународног политичког и економског поретка, овог пута у свом непосредном суседству, својом активном и прагматском политиком, базираном на прокламованом „принципу обостране користи“ заштити себе од постојећих и потенцијалних претњи, оличених и у циљевима Организације кроз борбу против „три зла“: тероризма, сепаратизма и верског екстремизма.

Развој односа економске међузависности са Казахстаном, Киргистаном и Узбекистаном, након разграничења са прве две државе и регулисања других проблема везаних за границе, од којих је и кренула сарадња у оквиру ШОС, отворио је и могућност де-

лимичне емиграције и знатне пацификације делова ових етничких група на кинеској територији. Ситауција са Ујгурима и њиховим екстремистичким организацијама на платформи тзв. Источног Туркистана, остаје неразрешено питање, мада је управо сарадњом са ове три централноазијске државе и Пакистаном, Кина успела да обесхрабри сваку подршку за организовање са националном ујгурском тематиком, а да се релативно успешно обрачунава са војним крилом четири организације које припадају овом покрету и које оперише у региону.

Од самог оснивања Шангајска организација за сарадњу поред безбедносне сарадње, као друго крило, развија и економску сарадњу. Дугорочни план организације је као стратешки циљ имао и регионални економски развој. Да би се реализовао, постепено су стварани услови и механизми регионалних интеграционих процеса. У првој фази, планирано је јачање трговине и инвестиционе сарадње, затим фокусирање на размену технологије и њен развој, и напокон, успостављање слободног тржишта за робу, капитал и услуге. У садашњој фази, инвестиције, нарочито у сектор инфраструктуре, као и либерализација трговине и њен замах су приметно напредовали на корист свих учесника.

Економски потенцијал Шангајске организације за сарадњу је огроман, нарочито у области енергетике, имајући на уму и потенцијал слободног тржишта од 1,5 милијарде потрошача за робу, услуге и трансфер технологије. Област енергетике је, са формирањем енергетског клуба, тј. радне групе за енергетику, чиме је отворена могућност за стварање енергетског тржишта Организације, оснажена, али никада до пуних могућности реализована, будући да су се све чланице више оријентисале на билатералне облике сарадње.

Оно што је велика компаративна предност кинеских фирми у сарадњи са државама централне Азије је њихова спремност да послују у често веома тешким радним услова, што им уз спремност кинеске државе да локалним владама даје и неповратне зајмове и повољне развојне кредите, те кредите за куповину наоружања, обезбеђује предност. Трговина између Кине и пет централноазијских држава је порасла са 525 милиона US$ 1992. године на 40 милијарди у 2011. Током последњих 20 година, кинеске компаније су непрекидно присутне на овим тржиштима и то у области транспорта, телекомуникација, истраживања и екстракције енергената, производње електричне енергије, пољопривреде, образовања, медицине, културе, спорта и других области. Није нимало необично што је кинески утицај у овом делу света изузетно порастао, прате-

ћи њено економско присуство и чинећи да Кина постане други доминанти фактор у геополитичком простору пет централноазијских држава, одмах иза Русије. Од 1990-их година постепено и опрезно, а у потоње две декаде реформи много интензивније, највеће кинеске нафтне компаније (које данас по вредности асета спадају и у највеће светске) *China National Petroleum Corporation (CNPC), China National Offshore Oil Corporation (CNOOC), China Petroleum and Chemical Corporation (SINOPEC)* и *Petro China* јесу све присутније у овом подручју. Често кроз докапитализацију локалних државних енерго корпорација или комплетна преузимања у Русији, и у већој мери на територији држава Централне Азије, упустиле су се у тржишну утакмицу са глобално доминантним играчима, попут *Chevron, ExxonMobile* и *BP* у трци за проналаском нових нафтних и гасних извора или екстракцијом из постојећих. Осим тога, кинеска глад за енергијом велики је пословни подстицај и за њене мале и средње инвеститоре, да поред државних, улажу у енергетске и друге пословне пројекте у земљама Централне Азије. Са друге стране, сваки вид кинеског присуства на тржишту енергената Централне Азије и Русије, неспоран је део њене енергетско-безбедносне политике и неодвојиви и битан део развојних планова[15)].

Кина је од септембра 2013. године највећи светски увозник сирове нафте, али и пети светски произвођач[16)]. Само 12% од 253,8[17)] милиона тона сирове нафте које је 2011. купила широм света увезла је из партнерских земаља из ШОС, односно Русије и Казахстана, што је испод могућности и кинеских амбиција. Кинеска страна је зато била нарочито агилна у подстицању интензивирања сарадње у области заједничког истраживања нафте и гаса, нудећи своје партнерске предности – савремену технологију, финансијску подршку за истраживање и експлоатацију, ангажовање минимум 90% локалне радне снаге, поштовање домаћих прописа и еколошких стандарда. Један од најуочљивијих плодова ове сарадње је транснационални нафтовод од Алатава у Казахстану до кинеске границе у аутономној области Шинђанг, који је почео са радом у мају 2006. године[18)]. Овај нафтовод, дугачак 962,2 км пројектован је да преноси 20 милиона тона нафте годишње из налазишта Актобе, Кумкол и поља Кашаган са обала Каспијског мора, док је 2006.

15) Слично разумевање овог феномена видети у Bergsager, Henrik, FNI Report 16 /20 12, "China, Russia and Central Asia: The energy dilemma", http://www.fni.no/doc&pdf/FNI-R1612.pdf

16) Према ИАЕ, у 2012. години НР Кина је производила око 4 милиона барела на дан.

17) http://www.china.org.cn/business/2012-01/11/content_24377914.htm

18) Нафтовод је коштао 700 милиона US$, а равноправни инвеститори су две владе.

Кина кроз њега увезла око 4,75 милиона тона сирове нафте из Казахстана[19]. Ово је иначе, само прва фаза планираног нафтовода дужине 3.000 км, вредног око 3 милијарде US$, којим ће се сирова нафта из Каспијског мора превозити на кинески запад од Атирава (*Atyrau*), преко Кенкијака (*Kenkiyak*), до Кумкола, односно Атасуа у Казахстану до Алашанкова у Шинђангу, близу казачко-кинеске границе, а одатле на исток и југоисток Кине (видети графички приказ бр. 3). Нафтовод је у заједничком власништву *KazMunayGas* и кинеске *China National Petroleum Corporation*. У 2005. години Кина је и са Узбекистаном потписала уговор о куповини нафте вредан 600 милиона америчких долара.

Графички приказ бр. 3:
Путеви допремања енергената у Кину
и домаће чворишне тачке пријема.

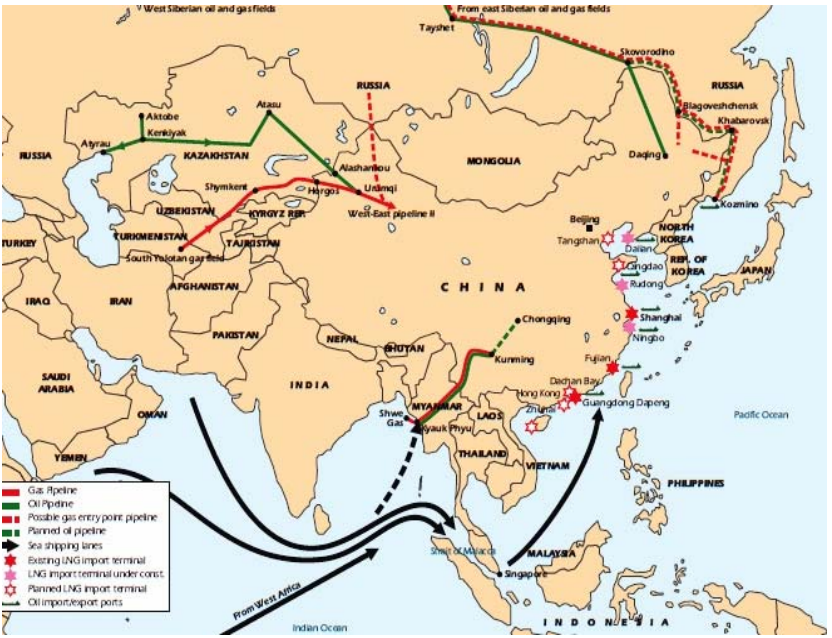

Извор: http://noelmaurer.typepad.com

Током 2005. године кинески највећи произвођач нафте и гаса, *China National Petroleum Corp (CNPC),* је споразумно преузео *Petro Kazakhstan Inc*[20] за 4,18 милијарди US$, што је до

19) За 2007. годину проток сирове нафте повећан је на 8 милиона тона.

20) *Petro Kazakhstan Inc*, са седиштем у Канади, је у 2004. имао производњу од 7 милиона тона сирове нафте годишње.

тада највеће кинеско улагање у иностранству[21]. Са становишта енергетске безбедности ово је огроман успех кинеске компаније и Кине, обзиром да је овај потез део настојања да се умањи зависност од „загушења" Малајског теснаца кроз који пролази најважнији водени пут нафте са Средњег истока за Кину и Јапан[22], као и најкраћа поморска рута која везује ове две азијске силе са трећом - Индијом. Обзиром на апсолутну контролу коју САД и њени савезници имају над морским рутама ка и од Средњег истока, очигледна је корист и предност овог новог канала за увоз нафте за НР Кину.

Интерес Казахстана, који нема излаз на море, а планира да утростручи своју производњу нафте из 2009. током шест година, до 2015. године[23], је сарадња са доказано поузданим партнером кроз уступање дела своје производње и експлоатације, изградњу нових гасовода и нафтовода за безбедну и дугорочну реализацију повећаног извоза, побољшања у технологији експлоатације нафте и гаса, као и боље снабдевање домаћег тржишта. Управо захваљујући повећаном извозу нафте и гаса ова држава је бележила у три узастопне године које су претходиле овој куповини раст БДП од 10%. Казахстан такође има интерес да кроз продор на кинеско тржиште преко њега стигне и до пацифичког. Овај интерес деле и остале земље централне Азије, будући да је ова рута само део будуће мреже гасовода и нафтовода, који би преко Кине и руског Далеког истока ишли на исток Азије ка Пацифику и тамошњим великим потрошачима. Међутим, ова настојања морају да буду подупрта огромним улагањима у истраживања нових и почетак експлоатације регистрованих извора, као и у инфраструктуру нафтовода и гасовода. Приликом посете кинеског председника Ши Ђинпинга Казахстану септембра 2013. године, богатој сарадњи којом дају пуни садржај стратешком партнерству, додају и посао у коме је *China National Petroleum Corp (CNPC)* од казачког *KazMunaiGas* за око 5 милијарди УС$ купила удео од 8,33% пребогатог офшор нафтног поља у Каспијском мору, Кашаган. Приликом посете потписана су још 22 споразума вредна око 30 милијарди УС$, укључујући и уговор о изградњи рафинерије нафте. Додатно, договорено је да *CNPC* финансира другу фазу развоја Кашагана, која ће уследити после 2020. године, у износу до 3 милијарде

21) Пре тога CNPC успева да купи и мало поље Северни Бузачи (*North Buzachi*).

22) Према релевантним подацима, увоз око 60, односно 80% нафте у обе земље пролази овом рутом.

23) У 2013. је годишња производња нафте у Казахстану износила око 1,4 милион барела на дан, према IEA.

УС$. Такође, приликом ове посете су две од четири највеће кинеске банке: *China Development Bank* и *Export-Import Bank of China* одобриле зајам казахстанској државном предузећу за развој индустријских пројеката и иновација у износу од 3, односно 5 милијарди УС$. Неспорно је да је овим пројектима геополитичка тежина Кине у Казахстану, а и Централној Азији у целини постала огромна и упадљива.

Веома велике инвестиције у истраживања и почетак експлоатације, те транспортне капацитете, су оно што је неопходно и за планирани гигантски руски нафтовод Источни Сибир – Тихи океан (*Eastern Siberia-Pacific Ocean – ESPO*), који би требало да руску нафту из Тајшета учини доступном купцима на Пацифику – Јапану, Јужној Кореји, САД и другима, преко нафтовода који би се након 4.000 км завршавао у Нахотки. Капацитет овог нафтовода би требало да буде 80 милиона тона годишње, изнад данашњих могућности производње, које су 30 милиона тона, (потврђен је капацитет резерви од 700 милиона тона у два извора). Прва фаза овог пројекта – од Тајшета до Скороводина, дужине 800 км, започета је 2005. године и завршена крајем 2008. године. Они пумпају сирову нафту паралелно са нафтоводом Омск – Иркутск, да би се спојили у Тајшету. Међутим, руска страна је најавила одлагање изградње друге фазе, и коначно се определила да иде најпре са давно договореним нафтоводом[24] Ангарск – Даћин, којим би се 30 милиона тона сирове нафте годишње преносило до ове кинеске рафинерије на североистоку земље. Са друге стране, активност Русије је уродила потписивањем стратешког споразума између Гаспрома о снабдевању и транзиту са узбечком државном нафтном и гас компанијом, Узбекњефтгас, вредног 1,5 милијарди долара, којим се заправо гарантује руски монопол над гасом и контрола извозом гаса из Узбекистана у периоду 2003-2012. Током овог периода потписивано је више конкретних уговора о куповини гаса. Споразум је продужен по истеку, за период од 2013-2015. године.[25]

Очигледно да овај уговор ниуколико није умањио могућност кинеске сарадње са енергетским сектором Узбекистана, који поседује деветнаесте у свету, а четврте у Евроазији резерве природног гаса, али и да унапређује укупну економску сарадњу

24) Још 2001. године две земље су се на нивоу премијера сагласиле о изградњи 2.400 км дугачког нафтовода.

25) *Azer News*, „Gazprom clinches deal to buy Uzbek gas“, December 25, 2012. Доступно на: http://www.azernews.az/oil_and_gas/47922.html.

од обостране користи.[26] Наиме, неколико десетина водећих кинеских фирми из различитих области пословања, укључујући и кинеске енерго гиганте *CITIC* и *CNPC*, већ увелико раде на све дубљем тржишту Узбекистана, на коме су инвестирале у готово четири стотине заједничких улагања улажући преко 4 милијарде УС$, чиме је Кина постала највећи извор страних инвестиција у овој земљи. Кина је такође постала и трећи по вредности трговине трговински партнер Узбекистана и највећи купац његовог памука, док је Кина изузетно велики продавац опреме за телекомуникације. Најповољнији политички амбијент овог и других видова економске и политичке сарадње јесте однос стратешке сарадње који постоји између две државе и у овом оквиру су њихови односи изузетно напредовали, нарочито током претходне деценије. Како је укупна сарадња јачала, обострано корисна сарадња у области енергетике је добијала све значајније и бројније садржаје. Кинески *CNPC* и *Uzbekneftegaz*, главни носиоци ове сарадње, су 2004. године потписали споразум о енергетској сарадњи, да би две године касније потписали још два споразума о истраживању залиха нафте у пет обалских блокова на Аралском мору, заједно са Лукоилом и неколико страних корпорација. Узбекистанско крило, дуго 1.840 км, које је додато *Central Asia-China* нафтоводу је дало изузетан подстицај овој сарадњи. Узбекистански гас је кренуо ка Кини овим гасоводом августа 2012. године.

Као и суседи, Узбекистан очекује значајне кинеске инвестиције које би имале дугорочни позитиван утицај на развој његове економије. Енергетски сектор се види као полазиште, а обострани приоритет имају кинеске инвестиције у заједничко истраживање нафтних и гасних налазишта, као и природног уранијума, те сарадња у области обновљиве енергије. Заједничка заштита безбедности постојећег гасовода је обострани безбедносни задатак. Следећи корак, како и предвиђа стратегија економског развоја ШОС, би био развој инвестиционе сарадње (нарочито у области саобраћајне инфраструктуре, друмске и железничке) и трговине, који би омогућио да се у следећој етапи успостави слободно тржиште.

26) Према *Oil and Gas Journal*, Узбекистан је 2012. године поседовао потврђене резерве природног гаса које га рангирају на поменути начин.

Графички приказ бр. 4.
Рута гасовода Централна Азија-Кина.

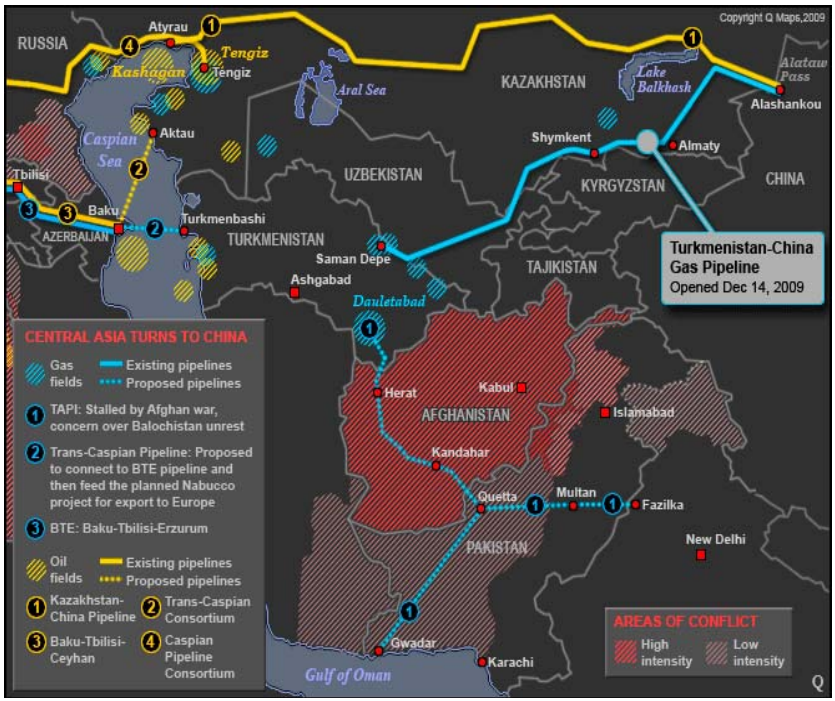

Извор: **www.atimes.com**

2007. године, Русија је са Казахстаном и Туркменистаном потписала уговор о изградњи гасовода, којим се гарантује извоз гаса из ове две земље преко руских гасовода[27]. Русија и Казахстан, који поседују треће, односно друге по величини светске резерве уранијума, су у исто време постигли договор о изградњи центра за производњу обогаћеног уранијума, како би њиме снабдевали треће земље за потребе снабдевања енергијом[28]. У исто време, Кина, односно *CNPC* је са Узбекњефтгасом потписала споразум вредан 600 милиона US$, којим је купила 23 мања нафтна поља у области Бухара (Bukhara).

Парадоксално, али земља која није чланица ШОС је постала највећи кинески снабдевач природног гаса, а она њен највећи трговински партер. Кина и Туркменистан, који је због прокламоване неутралности и помало необичног изолационизма

27) http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/6649469.stm

28) Видети: http://news.xinhuanet.com/english/2007-05/10/content_6082991.htm; Резерве Казахстана су око милион тона, а Русије око 0,8 милиона тона уранијума.

у време председника Нијазова остао изван ШОС, али и других бројних иницијатива и преговора (укључујући и оне о разграничењу на Каспијском мору), упркос томе потписују априла 2006. године споразум о изградњи гасовода Централна Азија – Кина, који би повезао Туркменистан, Узбекистан, Казахстан и Кину, и чија изградња је почела наредне године. Исте, 2007. године у јулу месецу Кина и Туркменистан потписују споразум по коме ће Туркменистан испоручивати Кини годишње 30 милијарди кубних метара (око 10,7 милиона кубних метара долази од *Amu Darya River Gas Co* у власништу *CNPC* у Туркемнистану, а преосталих 19,3 милијарди кубних метара потиче из производње туркменистанског *Natural Gas Konzern*) током наредних 30 година. Испоруке су почеле 14. децембра 2009. године и након 900 дана, према подацима *CNPC*, Туркемнистан је испоручио Кини више од 30 милијарди кубних метара гаса кроз гасовод Централна Азија – Кина. Наводи се да је око 400 милиона потрошача у Кини намирено овим испорукама из Туркменистана. Уједно, Кина је постала највећи купац туркменског гаса. Туркменистан је тако постао најважнији кинески снабдевач гасом, користећи за његов транзит најдужи на свету гасовод од око 8.000 км, чија изградња је коштала 7,3 милијарде УС$ и који пролази и кроз територије Узбекистана и Казахстана (Графички приказ бр. 4). Гасовод Централна Азија – Кина је изузетно значајан за Кину јер треба да обезбеди довољно гаса којим би се снабдевао други постојећи гасовод који води од запада на индустријализовани, а енергијом, и то нарочито чистом, сиромашан, густо насељени исток Кине.

Током посете Кини, новембра 2011. године, председник Бердимухамедов потписује са кинеским председником Ху Ђинтаом споразум који најављује намеру туркменског испоручиоца гаса да количину испоруке Кине на годишњем нивоу повећа на 65 милијарди кубних метара годишње „у скорој будућности“[29]. Укупна економска сарадња између две државе убрзаним темпом напредује из године у годину. Тако је међусобна трговина, која је 2012. године вредела 10,37 милијарди УС$ удвостручена у односу на вредност из 2011. године. Тиме је Кина постала највећи трговински партнер Туркменистана, чему је свакако допринело то што је Кина највеће страно тржиште за гас из Туркменистана, а Туркменистан највећи снабдевач Кине природним гасом.

Кина и Туркменистан су септембра 2013., приликом посете председника Ши Ђинпинга најавили успостављање стратешког

29) Balmforth, Tom, "Turkmenistan: China Export Deal Undercuts Gazprom's Leverage," Eurasianet.org. http://www.eurasianet.org/node/64609.

партнерства између две земље[30]. Заједничка декларација коју су потписала два председника је најавила унапређење међусобне сарадње у области енергетике, тј. завршетак изградње Линије Ц гасовода, као и довршетак Линије Д, како би била спремна за почетак преноса гаса 2016. године. Овај документ такође обавезује потписнице да предузму мере како би осигурали безбедност Линије А и Линије Б постојећег гасовода, као и реализацију пројекта експлоатације гаса на обали реке Аму Дарја. Такође, према документу, циљ о преносу 65 милијарди кубних метара гаса годишње биће остварен.

Сарадња Кине и Туркменистана, а нарочито она у области енергетике, има огроман значај за обе земље. Када је у питању реализовање кинеског циља повећања енергетске безбедности, Туркемнистан игра велику улогу у њеном настојању да диверсификује увоз гаса. Велика додатна корист је да Кина овим путем може да увезе и користи чисту енергију, будући да се овај гас спроводи до источних обала Кина и мегаполиса попут Пекинга, који се очајнички (безуспешно) бори са последицама доминанте употребе угља.

Када је у питању диверсификација структуре коришћених енергената, па и њеног увоза, сарадња у оквиру Шангајске организације за сарадњу, показала је и на овом плану велики потенцијал. Поред настојања да развија систем властитих хидроцентрала, Кина је још увек велико тржиште за увоз електричне енергије, а Русија, Киргистан и Казахстан заинтересовани извозници, што у случају последње две државе укључује и бригу због кинеских мега пројеката скретања и преграђивања водотокова, због којих се угрожава природни прилив вода у ове државе. Киргистан, са завидним потенцијалом извозника електричне енергије и уједно чланица СТО, бележи агресивно присуство кинеског капитала у области енергетике, али и у другим областима привреде, која је далеко од атрактивног амбијента за друге стране инвеститоре. Један од значајних пројеката је заједничка кинеско-казахстанска, 4 милијарде US$ вредна термоелектрана у Екибастусу. У оквиру радне групе за енергетику ШОС, један од најбитнијих пројеката је и координација развоја мреже хидроелектрана у Таџикистану, из којих би се електрична енергија преносила кроз Централну Азију.

30) Lu, Ning, "'Central Asian economic belt' befits the times" , ChinaOrg.Cn. Доступно на: http://www.china.org.cn/opinion/2013-09/21/content_30085060.htm

Један од најамбиционизнијих задатака ове групе је изградња паназијске мреже гасовода.[31)].

3. Геополитички и геоекономски домети кинеског продора

Државе Централне Азије су изузетно богате ресурсима и веома заинтересоване за извоз својих сировина на кинеско тржиште и преко њега даље на исток, до Пацифика. Додатно, оне у Кини виде дугорочног, поузданог и на много начина корисног економског и политичког партнера. Кинески финансијски вишкови и расположивост инвестиционих средстава чине је веома пожељним партнером за земље Централне Азије јер су њима неопходне стране инвестиције и нарочито технологија како би унапредили своје економије у целини, укључујући и енергетски сектор.

Са друге стране, геополитичка атрактивност региона Централне Азије чини га привлачним за све глобалне евроазијске актере, укључујући Русију, чији је утицај традиционално најснажнији и видљивији, али поред Кине и неизбежних Сједињених Америчких Држава, Европске уније, Турске, Индије, Ирана и Јапана. Све ове државе и Унија, као и њихове мултинационалне корпорације, настоје да максимално развијају своју економску присутност у региону, а нарочито у његовом енергетском сектору, како би ојачали властите геополитичке позиције и реализовали своје геоекономске циљеве кроз јачање утицаја на поједине земље региона или на читав регион.

Поменута посета кинеског председника Ши Ђинпинга земљама региона септембра 2013. и садржај његових разговора са домаћинима и постигнутих договора и споразума, показује да је Кина изузетно изузетно заинтересована за сарадњу са њима. Разлог лежи не само у настојању да повећа своју енергетску безбедност, већ и због старог разлога безбедности у класичном смислу њених западних територија кроз развијање безбедносне сарадње са овим државама.

Често се као ограничења и озбиљна препрека успешној реализацији кинеске доктрине о сарадњи која доноси обострану користи и онемогућава остварење пуног потенцијала ШОС износе примедбе да су Русија и Кина непомирљиви конкуренти у настојању да преузму контролу над резервама нафте и гаса из Централне Азије. Међутим, понашање обе државе - изразита стрпљивост, прагматичност и рачунање на дуге стазе, што је било очигледно

31) Matthew Brummer, „The Shanghai Cooperation Organization and Iran: A Power-Full Union“, *Journal of International Affairs;* Spring 2007, vol. 60. no. 2, pg. 188.

и у међусобном пословном „дилу“ у оквиру Источносибирског – пацифичког нафтовода, као и паралелних билатералних аранжмана са Казахстаном – указују на постојање разумевања обе стране да су им изгледи далеко бољи уколико сарађују, уместо да се надмећу.

Можда не само стицајем околности, после обостраног незадовољства условима потписаног споразума о испорукама туркменског гаса Гаспрому (Гаспромекспорту) и нарочито експлозије гаса у Ашкабату априла 2009. године[32)] и вишемесечног прекида испорука гаса од стране Туркменистана након тога, Туркемнистан се више окреће сарадњи са Кином, а поред тога настоји и да се покаже као битан и независтан преговарач у свим комбинацијама везаним за Набуко и његове идејне спонзоре. Ово је нарочито послужило као подлога за читав низ спекулација на тему изигравања Гаспрома, односно Русије од стране Кине и других централноазијских земаља и Туркменистана, а поводом кинеско-руског седмогодишњег преговарања о испорукама руског гаса Кини, где су главна препрека биле цене, односно сагласност око висине цене коју би обе стране прихватиле као повољну.[33)] Наиме, читава лавина спекулација, коментара и других текстова се појавила на тему кинеско-руског неспоразума и руског гаса који је наводно постао непотребан усред обезбеђеног кинеског дугорочног снабдевања из других извора. Међутим, Кина никада није одустала од куповине руског гаса и постизања договора са Москвом. Начелни договор је постигнут о томе да Гасопром испоручује Кини 38 милијарди кубних метара гаса[34)], почев од 2018. године, док се потписивање уговора са утананченом ценом збило крајем 2013 са неколико руских енергетских компанија[35)]. Дуго преговарани и очекивани споразум о дугорочним испорукама гаса и изградњи гасовода збио се приликом посете В. Путин Кини маја 2014[36)].

Неки аутори истичу антикинеске ставове или страховања због снажења кинеског присуства на простору Централне Азије

32) Pannier, Bruce, Radio Free Europe, Pipeline Explosion Raises Tensions Between Turkmenistan, Russia April 14, 2009. Доступно на: http://www.rferl.org/content/Pipeline_Explosion_Stokes_Tensions_Between_Turkmenistan_Russia/1608633.html

33) Balmforth, Tom, "Turkmenistan: China Export Deal Undercuts Gazprom's Leverage**",** November 30, 2011. Доступно на: http://www.eurasianet.org/node/64609.

34) оговор између два председника је потписан 5. септембра 2013. године на маргинама скупа Г-20 у Санкт Петерсбургу.

35) Denis Dyomkin, *Reuters* October 22, 2013, http://business.financialpost.com/2013/10/22/russia-grabs-china-oil-and-gas-export-deals/?__lsa=5117-489d. 12/02/2014.

36) Liang Jun, Gao Yinan, *Xinhua,* China, Russia ink long-awaited gas deal, May 22, 2014, http://english.people.com.cn/n/2014/0522/c90883-8730698.html

из руске штампе, позивају се на ставове одређених личности у кинеском естаблишменту које нису имале довољно разумевања за бројна руска прерачунавања и премишљања када су у питању одређени нереализовани или одлагани пројекти, као потпору својих тврдњи да односи између два азијска џина нису засновани на искрености и подударности интереса, већ су пуни подозрења и прикривеног ривалства. Међутим, не можемо да закључимо да су то и ставови лидера ових земаља и да имају политички значај и утицај на доношење стратешких одлука. Упркос кинеском печату који ШОС носи од саме идеје па до настанка, несумњив је интерес Русије да гради и користи све могућности које ШОС нуди за реализацију очитих руских геополитичких и геоекономских интереса у региону, али и глобално. Мирно и стимулативно окружење можда је и најзначајнији допринос који свака држава у фази опоравка и бурног економског развоја може да добије од непосредних суседа, како би своје ресурсе алоцирала доминантно у складу са потребама своје визије економског и социјалног развоја, а што мање у одржавање мира и безбедности, те ово важи једнако и за Кину, Русију, Казахстан, Киргистан и Узбекистан. Ово поготово важи за државу са најдужом границом на свету. Додатно, након избијања светске економске кризе и кризе евро-зоне, као и америчке „шкриљчане" енергетске револуције, за Русију је постало стратешки кључно да будућу производњу нафте и гаса усмери ка Кини. У поређењу са овим основним стратешким циљем и на њему изграђеном солидарношћу, сви ривалитети и конкурентски изазови међу савезницима и сарадницима имају неупоредиво мањи значај.

Интензивна и све више институционалнизована и садржајна укупна сарадња Кине и поменутих држава из састава ШОС, укључујући и сарадњу са онима из каспијског региона, је такође допринела додатном динамизму геополитичких односа у овом делу света, али и геополитичке стабилизације. У очекиваном напуштању Авганистана 2014. године од стане америчких и других трупа, нови безбедносни изазови стоје пред Кином, Русијом и централноазијским државама како би спречили преливање и ширење утицаја терористичких организација на својим територијама. Досадашња, али и планирана економска и у оквиру ње, енергетска сарадња, даје додатни стимуланс и сигурност у властите геополитичке и геоекономске капацитете.

ЛИТЕРАТУРА

Bergsager, Henrik, *FNI Report 16 /20 12*, "China, Russia and Central Asia: The energy dilemma", http://www.fni.no/doc&pdf/FNI-R1612.pdf 10/11/2013.

Denis Dyomkin, *Reuters* October 22, 2013, http://business.financialpost.com/2013/10/22/russia-grabs-china-oil-and-gas-export-deals/?__lsa=5117-489d. 12/01/2014.

Galyamova Venera, "Central Asian Countries and China: Managing the Transition", in Zhang Yunling (Ed.), *China - Central Asian Countries: Making New Partnership,* Social Science Academic Press, China, 2010.

„Gazprom clinches deal to buy Uzbek gas", *Azer News,* December 25, 2012. Доступно на: http://www.azernews.az/oil_and_gas/47922.html. 11/12/2013.

Kavalski Emilian, "Whom to Follow? Central Asia between the EU and China", *China Report,* Institut of Chinese Studies, SAGE publications, 43:1, 2007.

F. William Engdahl, "China lays down gauntlet in energy war: the geopolitics of oil, Central Asia and the United States," *Asia Times*, December 21. 2005.

Liang Jun, Gao Yinan, *Xinhua,* China, Russia ink long-awaited gas deal, May 22, 2014, http://english.people.com.cn/n/2014/0522/c90883-8730698.html

Lu, Ning, "'Central Asian economic belt' befits the times" , ChinaOrg.Cn. Доступно на: http://www.china.org.cn/opinion/2013-09/21/content_30085060.htm. 10/12/2013.

Matthew Brummer, „The Shanghai Cooperation Organization and Iran: A Power-Full Union", *Journal of International Affairs;* Spring 2007, vol.60. no.2.

Митровић, Д., „Извори и границе кинеске моћи", *Политички живот,* бр. 1/2011, ФПН Београд.

Mitrovic, D,: The Strategic-Security Position of China After September 11, 2001", *Centre for Civil-Military Relations, Belgrade, (03. June 2005 - Occasional paper No. 12*), http://www.ccmr-bg.org/cms/view.php?id=1849. 15/1/2014.

Митровић Драгана, „Шангајска организација за сарадњу-настанак циљеви и домети нове безбедносно-економске структуре (централне) Азије (I)", *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1-2/2007, стр. 219-241.

Митровић Драгана, „Шангајска организација за сарадњу-настанак циљеви и домети нове безбедносно-економске структуре (централне) Азије (II)", *Српска политичка мисао*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 3-4/2007, стр. 113-130.

M. Taylor Fravel, ed. *Strong Borders*, *Secure Nation*: *Cooperation and Conflict in China's Territorial Disputes* (Princeton*:* **Princeton University Press***,* **2008***)*.

Svante E. Cornell, „Regional Politics in Central Asia:the Changing Roles of Iran,Turkey, Pakistan and China", *SAPRA Foundation*, New Delhi, 2003.

Траиловић Драган, „Централна Азија и нова Велика игра - главни геополитички актери*", Национални интерес*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2011, стр. 363-386.

Twerberg, Gail, *Is it really possible to decouple GDP Growth from Energy Growth?* доступном на http://ourfiniteworld.com/2011/11/15/is-it-really-possible-to-decouple-gdp-growth-from-energy-growth/ 12/10/ 2013.

U.S. Energy Information Administration: www.eia.gov.

Xuanli Liao, „Central Asia and China's Energy Security", *China and Eurasia Forum Quarterly*, Volume 4, No. 4 (2006) p. 61-69

Way Lucan, „The Real Causes of the Color Revolutions“, *Journal of Democracy,* National Endowment for Democracy and The Johns Hopkins University Press, Volume 19, Number 3, 2008.

Dragana Mitrovic, Dragan Trailovic

GEOPOLITICS OF CHINA'S ENERGY STRATEGY IN CENTRAL ASIA

Resume

The paper offers an analyses of the consequences that PR China's attempt to increase its energy security creates when making bilateral energy agreements with different Central Asian states, Russia and Caspian littoral states. It questions its impact on bilateral relations of these countries and China, on their multilateral cooperation and especially on their bilateral and "block" relations with Russian Federation.

The authors starts their analyses with the changed position of China, which as the second biggest global economy that rose on export oriented industries – huge consumers of energy - becomes vulnerable because of its mounting energy consumption that grows faster than the economy as a whole. Especially worrisome is that growth and speed of energy demand and consumption outgrows domestic energy production, that makes China ever so dependent on increased import of fossil fuels and at the same time put her on the top position among global importers of the strategic energy goods.

While trying to reduce its energy dependency China has initiated specter of simultaneous, though long-term and strategic measures, starting with adoption of new energy strategy and its realization through reform of national system of energy industries, increasing of domestic production, increasing of renewable energy production and consumption, energy savings, increasing of import of energy – primarily oil and gas – and its structural and geographic diversification, creation of strategic oil reserves, investing in oil and gas sources abroad, investing in transport capacities and concluding long-term oil and gas purchasing deals that should be transported via mentioned infrastructure. Realization of the majority of the mentioned elements of the strategy puts Central Asian states in the orbit of the crucial Chinese strategic interests and open possibilities for multiplex cooperation and interdependency. On the other hand, for many reasons it challenges their relations with the Russian Federation, as well the one between the two pillar states of Eurasia and SCO. For the time being, though, their relations, including cooperation in energy sector, proved to be mutually stimulating and benefitial.

While aiming at exposing the strategy and its contextual, geographic and time continuity, authors compare ways and contents of the simultaneous Chinese grip on the relevant countries' markets. They confirm basic thesis that when realizing its new energy strategy, China at the same time, substantially upgrades quality of its bilateral relations with the relevant countries by becoming extremely important economic, and by that, political partner to each of them. On the other hand, within the multilateral framework, such as SCO's one China's counterbalance capacity relaxes possible tensions coming from the inherited inferior-superior positions among the other participants and also contributes to interdependency.

Authors conclude that by materializing elements of its new energy strategy China changes global energy market, and, at the same time, enormously strengthen its geopolitical and geo-economics' role in Central Asia, but also its global one.

Key words: China, energy security, Central Asia, cooperation, geo-economy

* Овај рад је примљен 23. априла 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.

УДК 338.2:316.63(497.11)

Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 2/2014.
год. 21. vol. 44.
стр. 157-177.

Снежана Грк

Институт друштвених наука, Београд

РАЗГИБАВАЊЕ ЕКОНОМСКЕ СВЕСТИ*

Сажетак

Србија је кренула путем према Европској унији, па као и све потенцијалне чланице мора задовољити прецизне копенхашке критеријуме, којих се земље чланице Европске уније не придржавају увек доследно, али се стриктно траже од оних који приступају Унији. Привреда Србије далеко је од тога да испуни те услове, а најкрупнији проблем са којим се држава суочава јесте макроекономска неодрживост, и карактеристике развоја су такве да су укупни издаци димензионирани далеко изнад могућности бруто домаћег производа. Србија је већ у фази када систем постаје неодржив.

Висок јавни дуг, буџетски дефицит и незапосленост највећа су претња домаћој економији. Пада број запослених, куповна моћ је све мања, стандард грађана пада, иностране инвестиције и дознаке грађана се смањују, док трошкови пословања расту у изузетно неповољној пословној клими за привређивање у којој нарастају сива економија и црно тржиште.

Привреда је за Унију недовољно атрактивна и неприхватљива у тако неодрживој макроекономској ситуацији, да је ургентно њено реструктурирање, отклањање дубоких структурних диспропорција, а за то је потребно више времена, и сам тај процес ће бити праћен са више ризика због стварања нових непредвидивих поремећаја. Србији предстоји велики економски заокрет. На појединцима је да одлуче желе ли прихватити оно што економисти и

* Овај рад је део истраживања на пројекту *Моделирање развоја и интеграције Србије у светске токове у светлу економских, друштвених и политичких гибања*, евиденциони број 179038, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

политичари нуде у економији и друштву или људи морају разгибавати сопствену свест ради своје будућности.

Кључне речи: разгибавање економске свести, неодржив економски систем, предаторске реформе, стратешке грешке економске политике, изгубљене генерације, кредитни рејтинг, дефинисање приоритета, сидро за економску и монетарну политику Србије.

АНАЛИЗА НАЈЗНАЧАЈНИЈИХ МАКРОЕКОНОМСКИХ ПАРАМЕТАРА

У најновијем извештају Европске комисије (*EC*)[1)] наводи се да је Србија имала раст бруто друштвеног производа (БДП) у 2013. години[2)] од око 2,5 одсто. На то је утицао извоз који је у тој години порастао 25,6 процената. Извоз је растао захваљујући развоју аутомобилске индустрије и веома добрим резултатима у пољопривреди, која је регистровала раст од 20,2 процента у 2013. години. Висока основица пољопривредне производње утицала је на корекцију раста БДП за 2014. годину и то наниже, на око један одсто, а у 2015. години раст би требао да буде око два процента. Тренд раста извоза наставио се и у прва два месеца 2014. године достижући годишњи ниво од 15,7 одсто, док је увоз порастао свега 1,3 процента.[3)] Узрок томе је слаба домаћа тражња. Због тога је трговински дефицит у прва два месеца 2014. износио 596 милиона еура.

Светски економски форум (*WEF*) је у свом извештају навео да се Србија по критеријуму слободне трговине налази на 89. месту од 138 земаља, што је пад у односу на пре годину дана када је земља заузимала 71. позицију. Узроци који су довели до пада су компликоване процедуре, царине, стандарди и технички захтеви, као и корупција на граници, криминал и отежани приступи финансијама.

Међутим, према процени Европске банке за обнову и развој (*EBRD*), раст БДП Србије у 2013. години био је 2,2 одсто. Према оцени ове међународне финансијске институције, Србија ће у

1) Европска комисија наводи да је у току 2013. године раст бруто друштвеног производа био већи од очекиваног у свим државама које су у процесу приступања ЕУ, осим у Албанији.

2) У 2013. години раст бруто друштвеног производа је био 2,4 одсто. (Републички завод за статистику, 21/02/2014).

3) Извештај *EC,* 08/04/2014.

2014. години имати раст БДП-а од 1,3 одсто[4], што је најнижа стопа раста у југоисточној Европи. Европска банка за обнову и развој у извештају "*Regionalni ekonomski izgledi*" наводи да је прогнозирана стопа раста БДП-а Србије нижа за 0,4 процентна поена него у октобарском извештају ове институције. Извоз у 2014. години би требао бити главни покретач економског раста Србије, али ће потрошња остати ниска, углавном због ниске кредитне активности и очекиване фискалне штедње. То је разлог што ће раст бити слабији него у 2013. години.

И Међународни монетарни фонд (*IMF*) је у новом извештају[5] извршио корекцију своје прогнозе из октобарског извештаја тако што је преполовио прогнозу бруто домаћег производа Србије. Према прогнозама *IMF*[6] у 2014. години Србија ће забележити привредни раст од један, а следеће од 1,5 одсто, после раста од 2,5 процената у 2013. години.

Значајни негативни параметар у Србији јесте дефицит буџета. Буџетски дефицит у 2013. години достигао је пет одсто БДП-а, што значи да је потрошено 1,6 милијарди еура више него што је зарађено. Премда је направљена уштеда од око 20 милијарди динара у 2013. години, односно дефицит буџета на консолидованом нивоу био је 4,8 одсто бруто домаћег производа[7] уместо планираних 5,3 одсто – последњи квартал 2013. године није наговестио добру 2014. годину.

Индустријска производња у целој 2013. години повећана је за 5,5 одсто, али је у последњем кварталу почела да опада.[8] Да земља не би дошла у тежу ситуацију неопходно је да раст извоза и отпочињање инвестиционог циклуса убрзају привредну активност. Али, највећа кочница привредног развоја је огроман дефицит у државном буџету. Због прецењених прихода у овој години, биће неизбежан ребаланс буџета, као и додатне уштеде.

4) *ЕБРД: Раст БДП-а у 2014. години 1,3 одсто*, http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/5/Економија/1500527/ЕБРД%3А+Раст+БДП-а+у+2014.+години+1%2С3+одсто.html, 02/02/2014.

5) Извештај је објављен пред пролећну скупштину *IMF* и *World Bank* 11-13 априла 2014. године у Вашингтону.

6) International Monetary Fund, *World Economic Outlook*, April 2014, http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2014/01/pdf/text.pdf, 12/04/2014, p. 54.

7) Министарство финансија Републике Србије, 28/01/2014.

8) Производња прерађивачке индустрије, којој се највише дугује прошлогодишњи привредни раст од 2,4 одсто, у децембру 2013. године била је за 1,9 одсто мања него у истом месецу 2012. године. (Републички завод за статистику, 12/02/2014).

Неопходно је да Влада Србије уштеди 400 милиона еура како би се дефицит у државном буџету за 2014. годину свео на планираних 7,1 одсто БДП. Ако до наведене уштеде не дође, дефицит буџета ће износити око осам одсто. Тај дефицит би могао бити највећи у Европи. До тако великог раста дефицита довешће огромни губици јавних предузећа.

Такође, јавни дуг је велики проблем. Законом о буџетском систему учешће јавног дуга у БДП[9] је ограничено на 45 одсто. Па ипак, јавни дуг Србије на крају 2013. године био је 20,09 милијарди еура, што је 61,2 одсто бруто домаћег производа.[10] На крају 2012. године јавни дуг износио је 17,67 милијарди еура, односно 59,3 одсто БДП. То значи да је током 2013. године јавни дуг повећан за око 2,42 милијарде еура, док је у децембру повећан за око 590 милиона еура. Укупне директне обавезе Србије на крају децембра 2013. године износиле су око 17,28 милијарди еура, при чему је унутрашњи дуг био око 7,03 милијарде еура, а спољни дуг 10,25 милијарди. Укупне индиректне обавезе на крају 2013. године биле су 2,81 милијарда еура.[11] Од укупног јавног дуга Србије 75 одсто је по фиксним, а 25 одсто по променљивим каматним стопама.

Од почетка 2014. године јавни дуг Србије увећан је 257 милиона еура, па је достигао 20,9 милијарди еура. То је 64,2 одсто процењеног бруто домаћег производа, односно свега што се произведе, у 2014. години.

Следећих година Србију очекује висока отплата спољних дугова[12] и камата. У 2014. години за камате на спољни дуг треба да се издвоји четири милијарде еура. То ће бити разлог за ново задуживање државе. Уствари, држава ће имати потребу да спољним изворима финансира отплату доспелих главница и камате на узете кредите, као и да спољним изворима финансира буџетски дефицит.

У таквим околностима јако је битна стабилизација курса. Уколико се земља настави задуживати у иностранству, а хоће, камате би могле да буду релативно високе. То значи да ће страни

9) Јавни дуг је на крају 2000. године био 14,167 милијарди еура, што је износило 169,3 одсто БДП. Најнижи износ јавног дуга је био 2008. године, када је износио 8,781 милијарду еура, односно 29,2 одсто БДП. (Министарство финансија Републике Србије, 28/01/2014).

10) Управа за јавни дуг, *Месечни извештаји Управе за јавни дуг*, http://www.javnidug.gov.rs/lat/default.asp?P=27, 14/02/2014.

11) *Ibid*.

12) По методологији Светске банке земља је високо задужена ако доспели годишњи ануитети за отплату дуга прелазе пет процената БДП или ако је износ годишње рате дуга према БДП већи од стопе његовог раста.

дуг бити још већи терет, што је кредиторима добро познато. Раст обавезе државе према страним кредиторима, односно јавни дуг (у 2017. години се очекује годишња рата са каматом од око 3,7 милијарди еура), уз недостатак страних инвестиција већих од пет процената БДП, истопиће девизне резерве. Пошто се девизне резерве већ смањују и 2014. година ће бити изузетно тешка. Наиме, девизне резерве Србије су у фебруару биле 11,59 милијарди еура[13], а на крају марта су износиле 10,42 милијарде еура.[14]

Већи прилив девиза у току марта ове године на домаћем тржишту остварен је продајом државних обвезница у еурима у износу од 116,9 милиона еура. Али до већих одлива девизних резерви дошло је због измиривања обавеза према иностраним кредиторима у износу од 141,8 милиона еура, због исплате доспелих еурообвезница у износу од 101,4 милиона еура, затим повлачења девизне обавезне резерве банака у нето износу од 70,1 милион еура и отплате дуга *IMF*-у у износу од 64,5 милиона еура. Нето девизне резерве, умањене за девизна средства банака по основу обавезне резерве, као и за средства повучена од *IMF*-а, износиле су на крају марта 7,047 милијарди еура.[15]

НИСКА ИНФЛАЦИЈА ИЛИ УВОД У НОВУ РЕЦЕСИЈУ

Према званичној државној статистици, потрошачке цене су у протеклој години увећане за 2,2 процента.[16] Представници власти су овај статистички податак о ниској инфлацији у току 2013. године приписали сопственој заслузи – уз образложење да "овако ниска инфлација (раст цена) није евидентирана чак у последњих четрдесетак година". Разуме се, овај податак о инфлацији може се објаснити као резултат интеракције два фактора. Први фактор су добри климатски услови, а други фактор су повећани приноси пољопривредних култура. Интеракција ових фактора деловала је на цене хране.

Поред два горе поменута фактора на ниску инфлацију у претходној години утицала је и слаба куповна моћ и недостатак новца

13) Народна банка Србије, 11/02/2014.

14) *Ibid*.

15) *Ibid*.

16) Министарство спољне и унутрашње трговине и телекомуникација, *Информација о оствареном расту потрошачких цена у периоду јануар-децембар 2013. године*, http://mtt.gov.rs/download/rast-potrosackih-cena/Informacija%20za%20I-XII%202013.pdf, 07/02/2014, стр. 1.

код становништва, нарочито код незапослених и пензионера. Само у 2013. години плате и пензије су забележиле пад између два и три процента, па је дошло до пада потрошње од 7,8 одсто.[17] Стога је логично да промет опада.

На пример, за покриће просечне потрошачке корпе[18] у Србији у децембру 2013. године било је потребно 1,28 просечних зарада или 65.025 динара.[19] Чак и овако скромну потрошачку корпу не покрива просечна зарада[20] ни у једном граду у Србији. Просечна корпа у Србији се од јануара 2011. године обрачунава по званичној методологији *Eurostata* (статистичког завода Европске уније).[21]

У таквим условима трговци не смеју да ризикују и да подижу цене. Чак су многи трговци, због пада промета, прешли на пословање у сивој зони. Трошкови пословања трговаца у сивој зони су нижи, па они држе ниске цене. Због нелојалне конкуренције између трговаца у сивој зони и трговаца који послују легално, они који послују легално су у страху односно не усуђују се да подижу цене у својим продавницама или трговинским ланцима.

Дакле, прави разлог због чега није погурана инфлација у 2013. години налази се у чињеници да је тражња мала, због све скупље потрошачке корпе, па трговци немају простора за већа поскупљења. Међутим, у јануару 2014. године, цене потрошачке робе и услуга су у просеку порасле за 1,4 одсто у односу на децембар.[22] Тај раст је резултат једнократног утицаја повећања акциза и посебне стопе пореза на додату вредност (ПДВ). Другим речима, ово

17) *Ibid*, стр. 4.

18) У званичној потрошачкој корпи у Србији за месец дана налази се пола килограма бурека, 200 грама меда, 200 грама чоколаде, 200 грама шунке, пола килограма сланине, а од рибе ослић и сардина. За гардеробу за једно трочлано домаћинство за месец дана предвиђено је нешто више од 3.000 динара, а за излазак у ресторан око 700 динара.

19) Министарство спољне и унутрашње трговине и телекомуникација, *Куповна моћ становништва. Потрошачка корпа*, http://mtt.gov.rs/download/potrosacka-korpa/KUPOVNA%20MOC%20-%20DECEMBAR%202013.pdf, 20/02/2014, стр. 1.

20) У прва два месеца 2014. године дошло је до реалног пада зарада запослених у администрацији, транспорту, некретнинама и трговини, док је значајнији раст плата забележен у информативним и телекомуникационим делатностима.

21) У новој методологији просечно домаћинство дефинисано је као трочлано уместо као четворочлано, јер према последњим подацима просечна породица у Србији има 3,1 члана. У потрошачку корпу убачени су поједини производи којих до тада није било, попут неколико врста хлеба и пецива, бурека, кукурузног брашна, конзервисаног поврћа, сувих шљива, чајне кобасице, сланине, виршли, шунке, али свакако у недовољним количинама.

22) Републички завод за статистику, 22/02/2014.

је потврда да су трговински ланци ипак раст ПДВ-а пребацили на рачун потрошача, јер су цене у просеку скочиле 1,46 одсто.[23)]

У последњем кварталу прошле године инфлација је била испод доње границе инфлационог циља. Скоро све време била је нижа од 2,5 одсто.[24)] У прва два месеца 2014. године инфлација је износила 1,5 одсто.[25)] Међугодишња инфлација у марту 2014. године, у односу на март претходне године, износила је 2,3 процента. Од почетка текуће године до краја марта забележен је раст од 1,2 одсто, а на месечном нивоу раст малопродајних цена у марту био је нижи за 0,3 одсто у поређењу са претходним месецом. Ако такав темпо остане, година 2014. би се могла завршити са инфлацијом од 2,6 одсто.[26)]

Према најновијим прогнозама *IMF*[27)] раст потрошачких цена у Србији 2014. и 2015. године износиће четири процента после 7,7 одсто у 2013. години.

Па ипак, веома је значајно каква ће бити пољопривредна сезона, будући да храна има високо учешће у индексу потрошачких цена. Због даљег сиромашења становништва треба очекивати још већи пад куповне моћи грађана. Ако се пад тражње настави у овој и наредним годинама тада би власт у овој земљи требала озбиљно да се забрине – пошто би то био наговештај и увод у нову рецесију.

Међутим, дефлација прети и Европи. Стога је *Mario Draghi*, председник Европске централне банке (*ECB*), најавио почетком априла ове године супротстављање врло ниској стопи инфлације, тако што ће банка размотрити могућности примене такозваних квантитативних олакшица. Оне се своде на куповину вредносних

23) Истраживање је радило Удружење за заштиту потрошача "Чист рачун" у шест трговинских ланаца у Београду. На сајту *www.cenoteka.rs* објављене су цене за 260 производа. После повећања ПДВ-а уочљив је њихов скок – иако су трговци тврдили да до поскупљења неће доћи. Највише је поскупело брашно за 11,13 одсто, а затим следе млеко 2,97 одсто, јогурт 1,69 и свеже месо 0,46 одсто. Појефтинили су смрзнуто воће и поврће 1,07 одсто, шећер 1,41 и уље 2,06 одсто. Ти производи би били скупљи да трговински ланци из групе "*Delez*" ("Tempo" и "*Maksi*") нису задржали отприлике исте цене. Они напомињу да промена ПДВ-а није утицала на однос повољности између маркета. Цене у објектима "*Dis*", "*Roda keš & keri*" и "*Tempo*" и даље су испод просечних цена, док су цене у објектима "*Idea Super*", "*Maksi*" и "*Univereksport*" неповољније. (Извор: *Политика*, 23/01/2014).

24) У септембру 2013. године инфлација је била 2,5 одсто; октобру 2,6 одсто; новембру 2,0 одсто; децембру 2,2 одсто. (Републички завод за статистику, 07/04/2014).

25) У јануару 2014. године инфлација је износила 1,4 одсто, а у фебруару 1,5 одсто. (Републички завод за статистику, 07/04/2014).

26) Заправо, само 0,1 процентни поен ће се вратити на доњу границу коридора који прописује НБС, односно четири процента плус минус 1,5 процентних поена.

27) International Monetary Fund, *World Economic Outlook*, *op. cit*.

папира од банака са циљем да се повећа количина новца у оптицају када постоји ризик од дефлације.

Уколико се инфлација у наредном раздобљу не повећа *ECB* би могла референтну каматну стопу да снизи. За сада је она на ниском нивоу од 0,25 одсто.

У Европи инфлација је испод један одсто, а то је исувише ниско. У еурозони инфлација је 0,5 одсто што је знатно испод циља *ECB* од два одсто. Али, ни у Америци она није много већа. У Европи и у САД званични инфлациони циљ јесте да инфлација буде два одсто.

У Србији у којој је двовалутни систем ниска инфлација лако може да се претвори у високу ако уследи нагла једнократна промена курса.[28)] О свему треба размишљати, јер је увод у нову рецесију скоро известан.

НЕЗАПОСЛЕНОСТ И РАСТ РИЗИКА ЗА УРАВНОТЕЖЕНИ РАЗВОЈ

У следећој деценији незапослена млада генерација представља један од високих ризика за стабилан развој земље и друштва. Млади који данас имају између 15 и 24 године живота, а немају посао и без шансе су да га пронађу у догледно време, немају никакву будућност. А проблем се кумулира јер ће их сутра бити много више без радне и животне перспективе.

Слика у земљи постаје још мрачнија ако се незапосленим младима придодају и остали незапослени из друге старосне доби. Србију карактерише јако велика незапосленост особа старијих од 40 година, као и особа млађих од 24 године.[29)] Стопа незапослености, односно учешће незапослених у укупном броју активних становника, у 2013. години, износила је 22,1 одсто. На евиденцији Националне службе за запошљавање (НСЗ) у марту ове године је регистровано 790.501 особа, што је у односу на фебруар смањење

28) У марту је динар слабио у односу на еуро и то номинално за 0,5 одсто, а НБС је на међубанкарском девизном тржишту интервенисала продајом 210 милиона еура и куповином 20 милиона, како би смањила прекомерне краткорочне осцилације курса.

29) Извор: *World Bank*, *Unemployment in Europe and Central Asia (ECA)*, 2013. У овом Извештају *World Bank* наглашава да је главна карактеристика у Србији рано пензионисање и искључивање старијих са тржишта рада. Извештај је показао да је стопа незапослености у Србији највећа код особа између 35 и 39 година, док у осталим земљама тај врхунац достиже од 45 до 49 године и остаје на високом нивоу и у старијој доби. Стопа запослености у Србији за жене старости од 55 до 59 година је 30 одсто. (*World Bank*, 19/02/2014).

за 0,39 одсто.[30] Учешће младих старости до 30 година у регистрованој незапослености последњих година креће се око 27 одсто, а крајем децембра прошле године на евиденцији НСЗ регистровано је око 209.000.[31]

У протеклим годинама, не рачунајући прошлу, за "активне мере запошљавања"[32] у Србији се издваја око 0,13 до 0,17 одсто БДП. У развијеним земљама за ту намену се издваја десет пута више.

У свом новом извештају *IMF* прогнозира да ће овогодишња стопа незапослености у Србији бити 21,6 одсто, а у 2015. години предвиђа 22,0 одсто. Мора се признати да је ова стопа незапослености иако висока прилично нереална.

Једно је сигурно – до раста броја радних места не може се доћи ако стопа раста БДП не премаши пет одсто. До краја ове деценије Србија неће достићи ту стопу економског раста, а тиме и повећану стопу запослености.

Проблем незапослености у Србији поприма много шире димензије. Уствари, проблем се пребацује на другу раван, а то је да, у Србији у којој је стопа незапослених висока, озбиљно прети опасност да се број радно способних приближи броју пензионера. На то указују и последњи статистички подаци Фонда ПИО. Према њима је у земљи крајем прошле године било 1,8 милиона активних осигураника, оних који уплаћују доприносе, у односу на 1,7 милиона пензионера, а тај однос је један према 1,12.

Правећи компарацију података од 2000. године до данас, статистика показује, да су тада пензије учествовале у зарадама са 82 одсто, да би данас пале на 54,7 процената, са тенденцијом даљег пада.[33]

Генерално посматрајући, прву и другу раван проблема односно хроничну незапосленост и неодржив пензиони систем, расте ризик за уравнотежени развој који би могао да измакне контроли. Ова кошмарна предсказања због генерација високог ризика воде у најцрњи сценарио.

30) Национална служба за запошљавање, 16/04/2014.

31) Национална служба за запошљавање, 10/04/2014.

32) У државном буџету за спровођење "активних мера запошљавања" у 2014. години предвиђено је 2,6 милијарди динара. Део од наведене суме намењен је младима. У 2013. години за "активне мере запошљавања" НСЗ је имала на располагању 3,4 милијарде динара, али је ребалансом буџета та сума сведена на 1,18 милијарди динара. (Извор: Национална служба за запошљавање, *Политика*, 16/02/2014, стр. 11).

33) Предвиђено је да се 2014. и 2015. године пензије усклађују са зарадама само са по један одсто.

ОПАДА УГЛЕД ЗЕМЉЕ У СВЕТУ

Системски проблеми у Србији су толико изражени да попримају забрињавајуће размере, јер међународне економске и финансијске институције и агенције обарају кредитни рејтинг земље. Тиме је Србија доведена у веома лошу позицију. Углед земље у свету опада, па се због тога далеко теже може поправити економска ситуација. Наиме, кредитни рејтинг је мерило угледа земље. Лошији кредитни рејтинг по правилу значи и веће ризике улагања.

Напред поменуте негативне економске одреднице – велики дефицит, висок јавни дуг и изостанак реформи – утицале су да агенција *Fitch Ratings* донесе одлуку да снизи кредитни рејтинг Србије са *BB-* на *B+* са стабилним изгледима.[34)] Као кључне разлоге за своју одлуку, *Fitch Ratings* наводи раст дефицита у 2014. години по основу претходно преузетих обавеза, као и опште стање јавног дуга у односу на висину бруто домаћег производа, али и изостанак спровођења најављених структурних реформи у претходном раздобљу.

Лошу оцену пре *Fitch Ratings*-а дали су Светски економски форум и Светска банка, на основу процене да је дошло до погоршања услова привређивања у Србији. Бонитетна агенција *Standard & Poor's* потврдила је кредитни рејтинг Србије за дугорочно задуживање у домаћој и страној валути на нивоу *BB-* са негативним изгледима.

Ове четири негативне оцене шаљу лош сигнал потенцијалним инвеститорима. На рејтинг су утицали ризици који долазе од високог фискалног и спољног дефицита, умерен БДП по глави становника и ограничена флексибилност монетарне политике због високе еуризације економије.

Снижавање кредитног рејтинга је веома лоша информација за домаћу привреду, јер негативно утиче на позицију коју Србија има на међународном тржишту капитала, односно на услове под којима се земља може задуживати. Другим речима, овај пад кредитног рејтинга ће имплицирати погоршане услове задуживања државе. Будући да је задуженост државе прилично висока, негативне оцене кредитних агенција шаљу лош сигнал инвеститорима

34) Кредитни рејтинг земаља по *Fitch Ratings* је: Грчка *B- Стабилан*; Кипар *BB- Негативан*; СРБИЈА *B+ Стабилан*; Мађарска *BB+ Негативан*; Македонија *BB+ Стабилан*; Хрватска *BBB Стабилан*; Бугарска *BBB- Позитиван*; Румунија *BBB- Стабилан*; Турска *BBB- Стабилан*; Русија *BBB Стабилан*; Шпанија *BBB Негативан*; Италија *BBB+ Негативан*; Словенија *BBB+ Негативан*; Чешка *A+ Позитиван*; Словачка *A+ Стабилан*; Велика Британија *AA+ Стабилан*; Аустрија *AAA Стабилан*; САД *AAA Негативан*. (*Fitch Ratings*, доступно 18/01/2014).

који ће бити мање спремни да купују државне дужничке папире. Дакле, ово ће негативно утицати на *image* који Србија има међу страним инвеститорима.

Сада ће Србија знатно теже долазити до нових кредита за измиривање доспелих дугова и покривање буџетског дефицита у 2014. години. Пошто лош кредитни рејтинг земље значи веће ризике улагања, сасвим је реално очекивати да ће на дуг Србије издат у страним валутама порасти каматне стопе.

Економија Србије улази у доста турбулентно раздобље. Нова власт се не сме понашати као претходна. Мора се радити веома брзо на томе да земља крене путем корените реформе економије, од фискалне и буџетске стабилизације, преко реформе јавног сектора, реформе пензионог система до стварања знатно повољнијег амбијента за инвеститоре. Као доказ да се у Србији заиста спроводе реални реформски процеси и конзистентна економска политика, најбоља гаранција би било склапање новог споразума са Међународним монетарним фондом.

АРАНЖМАНИ И НОВА СТРАТЕГИЈА - СИДРО ЗА ЕКОНОМСКУ И МОНЕТАРНУ ПОЛИТИКУ

Долазак делегације *IMF*-а у Србију, а пре него што је формирана нова Влада, може се фигуративно представити као пружање руке спаса Србији. Другим речима, представници Фонда самим чином доласка у Србију, да разговарају са члановима Владе у оставци, ишли су са намером да купе извесно време овдашњим властима и да пошаљу бољи сигнал проматрачима у свету, а такође, и да смире финансијско тржиште које је уздрмано погоршањем кредитног рејтинга земље. Делегација *IMF*-а, након сагледавања стања у земљи, није дала никакво саопштење народу, како не би узнемирила јавност о тешком економском стању у Србији.

Преговори са *IMF*-ом о новом трогодишњем аранжману могли би започети тек у другом делу године, када се конституише нова Влада. Склапање новог аранжмана из предострожности представљало би сидро за економску и монетарну политику Србије.

Мисија *IMF*-а ће домаћим економским експертима дати савете који су врло непопуларни и добро познати – а односе се превенствено на смањење трошкова. Без аранжмана са *IMF*-ом држава не би могла да заустави раст буџетског дефицита.[35)] Како би се

35) Чак и кредит од Руске Федерације, који је већ уговорен за буџет, условљен је новим аранжманом са Међународним монетарним фондом.

предупредило ширење буџетског дефицита, *IMF* ће тражити да се стегне каиш за додатних 400 милиона еура. Захтев *IMF*-а посредно води ка ребалансу буџета. Фискална консолидација коју ће Фонд тражити претпоставља: смањење броја запослених у јавном сектору и решавање питања јавних и државних предузећа која више не смеју да праве губитке и оптерећују буџет, али ће тражити и реформу пензионог система.

Без аранжмана са *IMF*-ом централна банка би тешко могла да одржи стабилан динар.[36] Стабилност курса је прошле године плаћена управо задуживањем државе. Прилив девиза је слаб и то се рефлектује на курс, а недостатак девиза на тржишту се надокнађује из девизних резерви. Дакле, аранжман са Фондом је добар за очување динара. Пад вредности домаће валуте[37] према еуру последица је одсуства реформи, пада кредитног рејтинга земље, и смањеног прилива страног капитала. Нема прилива здравих кредита, већ се локалне филијале страних банака убрзано раздужују матицама - што прави притисак на динар.

Услов *IMF*-а биће и измена закона о раду, стечају, приватизацији. Ако свега тога не буде, државу чека мањи прилив инвестиција, минималан привредни раст без повећања запослености. Овај црни сценарио могао би се донекле избећи захваљујући *IMF*. Уствари, уз помоћ Фонда треба очекивати репрограм или рефинансирање дуга. Аранжман са *IMF* је и претпоставка побољшања рејтинга земље и прилива инвестиционих кредита. Србија - којој предстоји корпоративизација пословања јавних предузећа, затим стварање ефикасније администрације и сређивање фискалног, здравственог, образовног и пензионог система – мора тражити и помоћ из других извора, будући да поменуте области нису у домену уже експертизе *IMF*-а. Стога би земљи добро дошла помоћ Светске банке, ЕУ и Европске банке за обнову и развој.

Европска банка за обнову и развој уложила је у 2013. години у Србију 424 милиона еура.[38] Ова банка је усвојила у априлу 2014. године нову стратегију[39] за Србију, на четири године од

36) У децембру 2013. године један еуро је вредео око 114,70 динара. (Народна банка Србије, 05/02/2014).

37) Народна банка Србије је за прва два месеца и један дан у марту 2014. године продала 660 милиона еура девизних резерви како би подмирила тражњу и одржала стабилност домаће валуте. (Народна банка Србије, 05/03/2014. године).

38) Уложена средства у 2013. години за 50 одсто су већа него у 2012. години, и то кроз 24 пројекта, од чега три у јавном сектору. (European Bank for Reconstruction and Development, *Strategy for Serbia*, http://www.ebrd.com/downloads/country/strategy/serbia.pdf, 10/04/2014).

39) Европска банка за обнову и развој усвојила је нову стратегију 08.04.2014. године.

2014-2018., која се заснива на "три стуба". *Први*. Унапређење конкурентности привредног сектора. *Други*. Развој финансијског сектора. *Трећи*. Развој инфраструктурног сектора.

У стратегији су презентирани циљеви и приоритети *EBRD* као кредитора, који ће се фокусирати на даље јачање приватног сектора повећањем његове улоге и конкурентности, јачање финансијског сектора и развој одрживих и ефикасних јавних предузећа.

Да би се јачала конкурентност приватног сектора у Србији Европска банка за обнову и развој ће радити на повећању финансирања тог сектора, нарочито малих и средњих предузећа. Такође ће радити на убрзавању процеса приватизације, док ће у фокусу њене пажње бити структурна унапређења у агробизнису.

Европска банка за обнову и развој је спремна за дугорочно финансирање у Србију како би се учврстило финансијско посредовање и како би се поправило стање у банкарском сектору. Од почетка аранжмана односно у раздобљу од 2001. године *EBRD* је кумулативно уложила у Србију више од 3,5 милијарди еура у 176 пројеката. Улагања ове банке иду у финансијски сектор, индустрију, трговину, агробизнис, енергетику и инфраструктуру.

ПРИВРЕДА СРБИЈЕ У ЗАЧАРАНОМ КРУГУ

Да је привреда Србије у доста тешком стању, можда најтежем у последњих пет година, говоре подаци о немогућности враћања узетих кредита. Према званичним подацима 25 одсто узетих зајмова привреда није у стању да враћа. Но, упитно је колико је поменути званични податак веродостојан. Процењује се да је он далеко већи, и да иде од 30 до 50 одсто.

Привреда Србије је позајмила од домаћих банака и од банака у иностранству 19 милијарди еура.[40)] Када се на овај износ дода дуг правних лица и предузетника једних према другима, као и дуг према држави, који износи око 4,6 милијарди еура, постаје јасно да висок ниво задужености привреду држи у зачараном кругу из кога она не може изаћи. На пример, према извештају Агенције за привредне регистре (*APR*) за 2012. годину чак 32 одсто фирми забележило је губитак већи од укупног капитала. Ситуација ће бити још неизвеснија јер ће се активирати 36 милијарди еура различитих хипотека у земљи.[41)] Привреда Србије се налази пред тешким

40) Податак се односи на децембар 2013. године. (Народна банка Србије, 20/03/2014).

41) Агенција за привредне регистре, *Годишњи извештај о раду Агенције за привредне регистре за 2012. годину*, http://www.apr.gov.rs/Portals/0/interna%20dokumenta/Godisnji%20izvestaj%20o%20radu%202012.pdf, 05/04/2014.

искушењима, јер је њен дуг забрињавајући, као што је забрињавајућа чињеница да је позајмица жив новац који није отишао у инвестиције, већ је отишао у потрошњу.

Главни кривац за неликвидност привреде јесте држава, која није плаћала своје обавезе. Спрега појединих банака, које се не придржавају професионалне праксе, и моћних појединаца утицала је да лоши зајмови расту. Превише је лоших зајмова и њихова процена се креће од 3,5 до пет милијарди еура. Управо због лоших зајмова су морале четири банке (три државне и једна приватна) да пропадну. У њима је удео лоших зајмова[42)] досегнуо 70 и 80 одсто свих пласмана. Да нема репрограма кредита удео лоших зајмова био би још већи.

Клијенти ових пропалих банака узимали су инвестиционе зајмове, али их нису наменски употребљавали – а за то су директно одговорне банке, јер су кредите давале неким појединцима унапред знајући да их они неће вратити банци. То је био испробани рецепт за додатно увећање приватног капитала најбогатијих појединаца у земљи, док са друге стране огроман број фирми грца у дуговима. Више десетина хиљада фирми је у блокади. Тачније, у блокади је око 46.000 предузећа и предузетника који нису у стању да банкама врате зајмове. У блокаду повремено улази додатних 30.000 фирми. У таквим околностима привреда малаксава и постаје све презадуженија. Пошто је прилично висока цена капитала, а ниска тражња, привреда није у могућности да створи профит и прави константно губитке на пословној страни. И док привреда грца у губицима дотле неки моћници и држава остварују свој интерес.

За стање у привреди крива је држава. До неиздржљивог стања довело је велико присуство државе у привреди, превелика државна помоћ и превише субвенција губиташима, слабо управљање јавним предузећима, велика буџетска потрошња.

ГРЕШКЕ ЕКОНОМСКЕ ПОЛИТИКЕ И ДЕФИНИСАЊЕ ПРИОРИТЕТА

За ситуацију у овом друштву крива је владајућа елита која је водила погрешну економску политику, као и за честе промене закона, што је појачало страх код пословних људи за њихове инвестиције. Влада Србије често није способна проводити законе, док политички лобији одлучују ко ће се појавити на домаћем тржишту. Исто тако, погрешна је идеја о јефтиној радној снази као и теза ка-

42) Европски просек за лоше зајмове је осам до девет одсто.

ко ће Србија са малим платама привући стране инвеститоре. Ако страни инвеститори хоће јефтине раднике пре ће отићи у државе са већим тржиштем, где лакше могу добити жељени профил радне снаге.

Челни људи у Србији се понашају веома комотно. Стиче се утисак да је дефинисање приоритета и њихова реализација у економској сфери потиснута у односу на неке друге ствари. Праве се невероватне стратешке грешке. А због погрешних стратегија испашта народ. Србија је уништила индустрију. Индустрија је у 80-тим била претежно извозно оријентисана, али се због пљачкашке приватизације индустрија у међувремену уништила. Крајње је време да се људи који воде ову земљу уразуме и почну размишљати на прави начин.

Држава мора израдити стратегију развоја, доследно је спроводити, а онда се и позиционирати у Европи и свету. Први и основни задатак треба бити улагање у образовање јер је то покретач развоја. У образовање Србија улаже далеко мање од суседних држава. Раскорак између потреба урушене привреде и образовног система – који производи кадрове по квоти из неких бољих времена – огроман је. Овдашњи факултети производе неквалификоване стручњаке, који као такви нису потребни привреди. Видљиво је да је у питању погрешна стратегија пошто се на берзи рада налази огроман број младих људи са дипломама. А присутна је и хиперпродукција људи са докторским дисертацијама. За такво стање крива је држава, јер није на време израдила стратегију образовања и ускладила је са потребама привреде.

Више од две деценије власти у Србији нису у стању да израде одрживу стратегију развоја. Србија заостаје и у технолошком развоју у односу на свет. У свету су се у последње две деценије технологије развијале невероватном брзином. Србија мора да се окрене новим технологијама које у кратком року доносе зараду, а предност је што у земљи постоје одлични млади стручњаци у *IT*-сектору и нанотехнологији. У паметнијим земљама размишљају како створити производ који могу продати у иностранству и на том добро зарадити. У Србији се о томе не размишља, само је важно што боље се позиционирати у хијерархијској пирамиди моћи и власти. Србији је потребна озбиљна дугорочна политика развоја каква се води у скандинавским и средњоевропским земљама. Шта то значи?

Прво. Поред индустрије Србија се мора окренути пољопривреди. Може се производити здрава храна (али не треба умишљати да је она житница Европе).

Друго. Србији је потребна производња и стварање нових вредности које у крајњем исходу доносе новац, али на темељу нових технологија, а не производа који се обрађују застарелим технологијама.

Треће. Бирократију треба одмах смањити. Она постаје све неефикаснија. Друштво се не може развијати све док на једног производног радника постоје тројица у бирократији, од јавних служби до неефикасне локалне самоуправе. Настави ли власт и даље водити погрешну политику, штитећи огроман бирократски апарат, држава ће морати да се додатно задужује, а то води у катастрофу.

Четврто. Дугорочном политиком запошљавања треба зауставити одлив мозгова из земље. Младим људима треба пружити могућност да се искажу у стваралачким слободама. Младе треба охрабрити, и указати на примере земаља у којима је очај довео до обнове. У кризи људи постају креативни. Креативност може да постане део националног бића. Добар пример за то је Летонија. У Србији се може применити њихов модел запошљавања младих креативних људи. Они могу да подижу културу и индиректно развијају туризам. Ради се о томе да укључивањем људи у уметност и давањем могућности да се креативно изражавају њихов рад буде прихваћен. Осим тога, уз помоћ европских фондова, поједини градови могу постати градови културе. Дакле, и без великог расипања новца може се развијати култура и креативна индустрија. Јер кроз пројекте које финансира Европска унија може се затворити финансијска конструкција у креативној индустрији.

Идеје и патенти могу променити живот десетинама хиљада младих незапослених људи у Србији. Креативни људи и уметници могу од свог бизниса добро зарађивати, нарочито ако се успеју пробити на европска тржишта. Предности креативних радионица у креативним градовима су вишеструке. Поред запошљавања младих развија се и туризам. Култура развија туризам.[43] Другим речима, тамо где је уметност и култура развија се туризам. За ово се могу прикупити средства из европских фондова, само треба паметно осмислити пројекте.

43) Најбољи пример за ову тврдњу је Рига. Летонци су се окренули култури и уметности – и успели су. Рига је постала град културе. Ове године поред Риге културни је град Европе и шведска Умеа – добијају милион и по еура за развој културних пројеката, а досадашња искуства и статистике градова културе показала су да је 13 посто више туриста и посетитеља у граду него у временима кад "службено" културе нема. Осим тога, средства се могу прикупити преко европских фондова. Због тога не чуди што влада велики интерес за титулу европске престонице културе.

ЗАКЉУЧАК

Структурне реформе у јавном сектору нису ишле очекиваном динамиком. Такође, није извршена довољна рационализација запослених, подбацило се и када је у питању пензиона реформа, и "жртвоване" су јавне инвестиције због других трошкова.

Србија без страних инвестиција и донација не може да се економски развија, јер са њима долазе и савремене технологије – којих земља нема. Тачну информацију о томе колико је новца ушло у Србију од 2000. године није могуће рећи, али се процењује да је тај износ око 16 милијарди еура. Највише су инвестирале у Србију земље чланице Европске уније. Углавном су то Немачка, Аустрија, Италија и Словенија.

Године 2013. наговестили су се добри односи са Уједињеним Арапским Емиратима. Најављивале су се инвестиције у пољопривреду. Нажалост, од тога није било ништа. Затим је дошла на ред "*Air Serbia*". Али и то је остало прекривено велом тајни због тајности уговора.

Ситуација је мало јаснија када је у питању финансијски сектор односно кредитирање. Наиме, Емирати су дали Србији кредит од милијарду долара. Према подацима Народне банке Србије током прошле године инвестиције из Уједињених Арапских Емирата износиле су 31,7 милиона еура. Овде се вероватно ради о куповини некретнина или о неким финансијским трансакцијама.

Када се ради о донацијама ситуација је следећа. У Србију је од 2000. године па до краја 2013. ушло 800 милиона долара донација у готовом новцу.[44)] У поменутом раздобљу највећи донатор је била Немачка са око 173 милиона еура. Затим, следи Белгија са нешто више од 100 милиона долара донација, док су Сједињене Америчке Државе, на трећем месту по донацијама, са 85 милиона долара. Донације су отишле јавним предузећима, институцијама, невладиним и хуманитарним организацијама. Проблем је што донације и инвестиције нису отишле у привреду.

Уз постојећи животни стандард грађана и општи економски амбијент у привреди тешко је очекивати оживљавање кредитне активности у овој години, осим ако се не остваре инвестиције које су најављене. Било би пожељно да у овој години Србија привуче бар 1,7 милијарди еура – а то се највероватније неће догодити.[45)]

44) Народна банка Србије, 15/04/2014.

45) Прошле године стране директне инвестиције у Србији износиле су 770 милиона еура. (Народна банка Србије, 21/02/2014).

Одсуство инвестиција ће одложити повећање запослености и убрзање привредног раста. За 2014. годину предвиђен је раст од један одсто, а сада се то чини оптимистичким. Из свега што је напред у раду речено може се извући порука.

Главни покретач привредног развоја Србије треба да буде приватни сектор. Стога је потребно побољшати пословни амбијент, односно увођење јасних власничких права и правила конкуренције. Банкарски сектор не може бити изолован од догађања у реалној економији, која је забрињавајуће слаба. Субвенционисане кредите, који су веома скупи за буџет, потребно је укинути.

Србији су потребне дубинске реформе. Реформе као што су здравство и образовање, реформа пензионог система, затим реструктурирање државне управе, јавних служби и правосудног система. Треба реформисати радно законодавство, наставити реструктурирање државних и јавних предузећа, рационализацију државних агенција и управљање државном имовином. Без тога, економски систем Србије остаће далеко од услова које захтева ЕУ. А то значи да ће Србија још увек бити далеко од прикључења Европској унији.

ЛИТЕРАТУРА

Агенција за привредне регистре, *Годишњи извештај о раду Агенције за привредне регистре за 2012. годину*, http://www.apr.gov.rs/Portals/0/interna%20dokumenta/Godisnji%20izvestaj%20o%20radu%202012.pdf, 05/04/2014

ЕБРД: Раст БДП-а у 2014. години 1,3 одсто, http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/5/Економија/1500527/ЕБРД%3A+Раст+БДП-а+у+2014.+години+1%2C3+одсто.html, 02/02/2014

European Bank for Reconstruction and Development, *Strategy for Serbia*, http://www.ebrd.com/downloads/country/strategy/serbia.pdf, 10/04/2014

Извештај *ЕС,* 08/04/2014

International Monetary Fund, *World Economic Outlook*, April 2014, http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2014/01/pdf/text.pdf, 12/04/2014

Министарство спољне и унутрашње трговине и телекомуникација, *Информација о оствареном расту потрошачких цена у периоду јануар-децембар 2013. године*, http://mtt.gov.rs/download/rast-potrosackih-cena/Informacija%20za%20I-XII%202013.pdf, 07/02/2014

Министарство спољне и унутрашње трговине и телекомуникација, *Куповна моћ становништва. Потрошачка корпа*, http://mtt.gov.rs/download/potrosacka-korpa/KUPOVNA%20MOC%20-%20DECEMBAR%202013.pdf, 20/02/2014

Министарство финансија Републике Србије, доступно 28/01/2014

Народна банка Србије, 05/02/2014

Народна банка Србије, 11/02/2014

Народна банка Србије, 21/02/2014
Народна банка Србије, 05/03/2014
Народна банка Србије, 20/03/2014
Народна банка Србије, 15/04/2014
Национална служба за запошљавање, *Политика*, 16/02/2014
Национална служба за запошљавање, 10/04/2014
Национална служба за запошљавање, 16/04/2014
Политика, 23/01/2014
Републички завод за статистику, 12/02/2014
Републички завод за статистику, 21/02/2014
Републички завод за статистику, 22/02/2014
Републички завод за статистику, 07/04/2014
Управа за јавни дуг, *Месечни извештаји Управе за јавни дуг*, http://www.javni-dug.gov.rs/lat/default.asp?P=27, 14/02/2014
Fitch Ratings, 18/01/2014
World Bank, *Unemployment in Europe and Central Asia (ECA)*, 2013, 19/02/2014
http://www.cenoteka.rs

Snezana Grk

FLEXING THE ECONOMIC CONSCIOUSNESS

Resume

The society we are living in is in a deep crisis. The knowing part of the population has long lost any illusions about a better life. Few are the ones who believe deep down that the economic measures of the Government of Serbia will bring about economic recovery. The economy is becoming worn out and increasingly over indebted. As the price of capital is pretty high, whereas the demand is low, the economy is incapable of generating profit and is constantly making debts on the business side. The economy is in problems up to its ears. The situation in the real and external sectors does not point out to any better days to come. The economic and social situation in Serbia is extremely hard. Unemployment is on the rise, debts are increasing, and the budgetary revenues decreasing – so they have to be replenished by means of a solidarity tax imposed on all incomes exceeding 60,000 dinars. The foreign debt instalment payment is soon due, but there is no money. The state will need external sources in order to finance the due payment of the capital sum and interests on the loans taken, as well as finance the budget deficit with external sources. In other words, in order to pay off the instalment on the loan, the state will have to reach out for foreign money and the money of its citizens. Most probably the one found in

the pension and retirement funds currently. The pensions will be spent. At the same time the state extravagantly spends money on a cumbersome bureaucracy. A massive presence in the economy, huge state aids, too many subsidies to money-losing companies, poor management of public corporations, high budgetary spending- all of these can be held against the state. These are all the sins of the state.

The year 2014 is a year lost reform-wise. The elections have postponed the reforms much longed for – but longed for only in a predatory way. The restructuring of more than one hundred enterprises and the privatisation of several hundred still unprivatised firms have not been completed yet. In some of them the state is the biggest creditor, so it is possible that this be postponed for better times by means of some political decision.

A dubious privatisation, plunder, and the mantra called reforms are the determinants of the home economy. All the stories and promises on how fast the reforms are under away are wearing out the public, as they have been told over and over again for more than 15 years. Incompetent economists and politicians, along with the world economic experts, have brought the economically worn-out Serbia into such a position that in early 2014 the debates have started as to who is hindering and who is speeding up the reforms. It is an interesting fact that it was these foreign economic experts that had been brought in with the idea to start something and do something in the economic arena – and what have they done? Maybe they were not motivated enough, as they did not receive appropriate finances, and we all know that nothing comes for free, so therefore the results of their advice and efforts amounted to zero. Now, all eyes in Serbia are fixed on the Arabs. Are they the ones to bring welfare to the people? The answer is simple – not very likely. Why? The answer is such because it is not known (at least not in the public) what kind of contracts have been concluded with the Arabs. Wherever there is some secrecy, something is wrong.

The economists and the politicians are duping the public, namely the less intellectual part of the population, with their insincere promises of a better life once foreign investors have come. Yet, as a rule, they do not say what the saviours of Serbia will get in return.

Morality asks for reconsideration– how much have certain individuals contributed to the situation in which we are now? Individual opinions matter as it is the sum of all individual opinions that makes up the consciousness of a community. The collective consciousness is the one upon which the economic and political fate of the country depends on.

And what is the current state of political consciousness and spirit of the nation? Stories exploiting great hype prevail, with lots of false

effects, all presuming the turning off of the brain. Everything has been served and said to the people, so there is no need to flex the brainwaves.

On the opposite pole there is sense, i.e. rational thinking. Yet, common sense is not something that is common to everyone. Unfortunately, decisions on what is right and what is wrong depend on the society we live in. The way things look like now, it seems that there is no domestic sense on the economic scene.

A particularly significant question is that of morality. Are individuals acting up in accordance with morality? The moral principle of the modern times has brought about the negation of morality as such. It is sad and immoral, to tacitly agree to the fact that we have no right to voice out our own opinions. It is on the individuals to decide whether they want to accept what the economists and politicians are offering in the economy and society, or do people need to flex their own consciousness for their future's sake.

Key words: flexing the economic consciousness, unsustainable economic system, predatory reforms, strategic mistakes of the economic policy, lost generations, credit rating, priority definition, anchor for the economic and monetary policies of Serbia

* Овај рад је примљен 10. априла 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.

УДК 338.2(497.11)“2014“

Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 2/2014.
год. 21. vol. 44.
стр. 179-194.

Владан Станковић

Институт за политичке студије, Београд

ИЗБОРИ 2014 – ПОЛИТИКА СПРЕЧЕНОГ РАЗВОЈА

Сажетак

Овај научни рад позабавиће се основним политичким смерницама економске политике која се спроводи у Србији. *Временско-просторно ограничење* захватиће тзв. постпетооктобарско раздобље, а посебно период непосредно пре и након избора одржаних марта месеца 2014. године. *Предмет* истраживања биће смернице економске политике на релацији: стабилизација-развој. *Значај* истраживања огледаће се у анализи стања савремене српске економске политике. *Циљ* истраживања је да понуди на увид научној и стручној јавности погубне последице политике стабилизационог фундаментализма по друштво Србије. *Научни допринос* огледаће се у: попуни сазнајних шупљина из области економске политике, указивању на последице политичког приступа који се води, давању предлога мера за окретање политичког брода ка политици развојне економије. *Методи* који ће у истраживању бити спроведени су: метод опажаја и посматрања (телевизијски и радио програми), метод идеалних типова, анализа садржаја (текстова, чланака, изјава, докумената), упоредни метод, развојни приступ...

Кључне речи: стабилизација, спречени развој, политика, економија, институције

Куцнуо је последњи час да се нешто предузме по питању покретања привреде, и осмишљеног, масовног запошљавања читавих генерација које у налетима напуштају земљу у потрази за послом, платом и свим оним што подразумева нормалност живљења у средњем друштвеном слоју. Привредна катастрофа и демографска ерозија (пад наталитета, исељавања, скраћење животног века и сл) озбиљно прете да овај простор учине празним, или подесним

за насељавање становништва чији вековни корени нису на просторима Србије. Стога је истраживање нехатних или умишљајних струмпутица веома важно сведочанство за нека будућа времена, али и покушај давању доприноса да се проблему приђе из здраве и једино могуће перспективе. Изградња и учвршћење институција у директној су зависности од питања хоће ли уопште бити развоја, хоће ли друштво стати на своје ноге, или ће и даље бити зависник од иностраних фондова, инвестиција и планова.

ДЕФИНИСАЊЕ ПРЕДМЕТА ИСТРАЖИВАЊА

Најпре ћемо у истраживачком поступку поставити радне инструменте ради дефинисања истраживачког поља. Да бисмо објаснили феномен спреченог развоја пођи ћемо од основних појмова који га дефинишу, а то су: а) стабилизација; б) фундаментализам; в) економска политика; г) развој; д) стабилизациони фундаментализам;

1. СТАБИЛИЗАЦИЈА потиче од израза *стабилност*. Стабилност се дефинише као: «степен вероватноће да нека дата вредност није само резултат случајности (...) да ће вредност остати иста...»[1)] Стога стабилизација означава: ограничавање негативних трендова, опадања или, напросто, "лимитирање флуктуације на доле".[2)] Њу можемо дефинисати и као: "минимум утјецаја интервенирајућих варијабли",[3)] или напросто: ограничавање флуктуација како би се стање одржало у равнотежном положају.

2. ФУНДАМЕНТАЛИЗАМ означава тежњу повратку првобитним основама.[4)] Фундаментализам је облик остваривања базичних учења; он је начин или усмерење остваривања базичних учења.[5)] Овде се ради о својеврсној "борби за чистоту убеђења".[6)] Из наведеног можемо извести закључак да фундаментализам пред-

1) Grupa autora: *Obuhvatni rečnik psiholoških i psihoanalitičkih pojmova*, Savremena administracija, Beograd, 1972, str. 517.

2) "*Stabilisation* (...) de baisse à un niveau donné. Limitation... de fluctuation... à la baisse.» (ed. D. Morvan, *Dictionnaire culturel en langue française*, Sejer, Paris, 2005, p. 991)

3) M. Bosanac, O. Mandić, S. Petković: *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, Informator, Zagreb, 1977, str. 615: «... stabilizacija inkludira... pravilnost u promjeni,..»

4) И. Клајн, М. Шипка: *Велики речник страних речи и израза*, Прометеј, Нови Сад, 2007, стр. 1357.

5) В. Станковић: "Основи фундаментализма", *Политичка ревија*, 4/2010: 109-126, Институт за политичке студије, Београд, 2010, стр. 111.

6) M. Ruthven: *Fundamentalism – the Serach of Meaning*, Oxford University Press, 2004, p. 12.

ставља: правце недвосмислених спознаја, повратак суштини спознатог, политичку неумољивост, борбу за суштину онога-у-што-се-верује, захтев за реализацију према нацртима спознаје, праксу и стремљења према парадигматичном узору, идеологизацију друштва на темељима свобухватајућег тоталитета...

3. ЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА је у епохи просвећеног апсолутизма XVII и XVIII века: "уметност управљања" или "управљање богатством државе".[7)] Тако је однос привреде и државе у самом средишту истраживања економске политике.[8)] Данас се она дефинише као: "наука о систему економских мјера и конкретних привредних акција, што их подузимају носиоци економске политике у привреди неке земље кроз одређено раздобље".[9)] То је данас наука која за предмет има "сазнања о феноменима производње, преноса и потрошње материјалних добара, онога што је понајбоље за једно друштво".[10)] Економска политика, дакле, подразумева укупност: политичких, економских и правних мера како би се економија и привреда једне земље усмериле у одређеном смеру, за опште добро свих.

4. РАЗВОЈ: дефинишемо као "низ промјена у постојању неког система које укључују умножавање, раст и самоорганизацију функција у систему».[11)] Идеја развоја изворно подразумева *одмотавање нечега* што је већ постојало у увијеном, неразвијеном, облику или стању. Нешто је уже значење појма друштвени развој. У основи појма друштвени развој лежи гледиште линеарног напретка.[12)] Како год било развој би представљао процес умножавања, раста, увећања, усложњавања друштвених установа и привредних субјеката једног друштва у циљу увећања материјалног богатства и раста животног стандарда становништва.

5. СТАБИЛИЗАЦИОНИ ФУНДАМЕНТАЛИЗАМ: на основу горе изнетих дефиниција нуди нам се свеукупно одређење ста-

7) ed. D. Morvan, *Dictionnaire culturel en langue française*, Sejer, Paris, 2005, p. 285.

8) "Ekonomska politika je dio državne politike koji se bavi odnosom države i gospodarstva.» (*http://sh.wikipedia.org/wiki/Ekonomska_politika*)

9) M. Bosanac, O. Mandić, S. Petković: *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, Informator, Zagreb, 1977, str. 153.

10) ed. D. Morvan, *Dictionnaire culturel en langue française*, Sejer, Paris, 2005, p. 285.

11) M. Bosanac, O. Mandić, S. Petković: *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, Informator, Zagreb, 1977, str. 532.

12) «L'opposition développement, sous développement ou pays développés / pays en voie de développement suggère un processus évolutionniste linéaire.» (R. Boudon, F. Bourricaud: «Développement», *Dictionnaire critique de la sociologie*: 168-175, Presses Universitaires de France, Paris, 1982, p. 168)

билизационог фундаментализма као усмерења или економске политике. Стабилизациони фундаментализам била би примена оних инструмената економске политике који би неумољиво водили стању одржања монетарне равнотеже понуде и тражње новца на једном тржишту по сваку цену. Овде се примат даје макроекономској стабилности: цена, камата (кредитних стопа), девизног курса и слично, дакле одржању *staus-a quo*, а не расту и развоју.

ТЕОРИЈСКЕ ПОСТАВКЕ: СТАБИЛИЗАЦИОНИ ФУНДАМЕНТАЛИЗАМ VS. ПОЛИТИКЕ РАЗВОЈНЕ ЕКОНОМИЈЕ

Стабилизациона политика настоји да проблему приђе монетаристички. Циљ стабилизационе политике је, како је већ речено, монетарна стабилност (цена, курса и каматних стопа), па је стабилизациона политика оријентисана радуктивно – искључиво на сегмент монетарне политике (што је само по себи легитимно). Отуда и назив монетаризам. Ван монетарне политике ништа се не контролише, и све се препушта *laissez faire laissez passer*.[13] Стабилизациона политика често захтева монетарну дисциплину, и док се дисциплина креће у сегменту монетарне политике то може да буде и пожељно. Међутим, стабилизациони фундаментализам превазилази дисциплиновање монетарне политике и настоји да дисциплинује и друге сегменте јавних расхода. Тај свеобухватни, ригидни интервенционизам државе зарад одрживости јавног дуга називамо политиком штедње. Тако се стабилизациона политика монетарне равнотеже замењује политиком одрживости отплате јавног дуга.[14] Долази до редукције јавних расхода до мере: смањивања плата, от-

13) Овога мишљења је и професор Економског факултета у Београду Миомир Јакшић који износи тезу да је (нео)либерализам: политика стабилизационог и тржишног фундаментализма "која почива на раздвојености стабилности и раста у традицији монетаризма." (M. Jakšić: "Svetski sistem i globalizacija", *http://www.ekof.bg.ac.rs/nastava/osnovi_makro_ekonomije/radovi/m-jak/JAK-59.pdf*, стр. 1)

За овакво вођење политике стигле су и прве оцене. Тако нпр. у коментару на књигу Милице Увалић: "Транзиција у Србији, ка бољој будућности" Иван Теодоровић, угледни хрватски економиста, закључује: "Isključivo oslanjanje na politiku *laissez fair*-a i na monetaristički pristup pokazao se u provedbi ekonomske politike promašenim i sa katastrofalnim posljedicama, čemu upravo svjedočimo." (I. Teodorović: "Milica Uvalić – Tranzicija u Srbiji, ka boljoj budućnosti, *Ekonomski pregled*, 1/2004: 105-109, Hrvatsko društvo ekonomista, Zagreb, 2014, str. 106)

14) "Zbog korišćenja kredita koji dospevaju na naplatu (uključujući i otplate glavnice MMF-u) zaključno sa 2014, stopa servisiranja duga ostaje u zoni iznad 40%. Ispod 30% se spušta tek u 2017. godini, a na magičnu granicu od 25% se spušta u 2019." (S. Stamenković, M. Kovačević, J. Bajec i dr: *Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020*, Ekonomski fakultet, USAID, Beograd, 2010, str. 61)

пуштања радника и укидања социјалних давања за читаве слојеве становништва.[15] Потом на удар долазе јавне службе, најпре кроз приватно-јавна партнерства, а касније се приватизују и читаве гране јавних делатности: школство, здравство, култура... Држава се кроз радикалну политику штедње своди на чист репресивни апарат: полицију, слабу војску и преоптерећено правосуђе. Чак се и у судству, због уштеда у буџету, казне све чешће селе са пеналних мера на алтернативне облике издржавања санкција (кућни притвор, добровољни рад, накнада штете).

Оно што је очигледно јесте да мере штедње не прати и обнова производње, јер је дошло до пада агрератне тражње становништва.[16] Спроводећи економску политику стабилизационог фундаментализма, до најрадикалнијих мера штедње, власти спроводе приватизацију свега и свачега, а слабећи јавне функције и стратешке потенцијале једне земље доприносе факторима глобализације (обарању царинских стопа, либерализацији увоза, куповини некретнина без ограничења и сл). Истовремено привредну структуру у том случају диктирају искључиво (страни) послодавци. То је економија малих обима, у којој због укрупњавања производних ланаца, долази до форсирања политике страних директних инвестиција (SDI) која није у могућности да значајније покрене домаћу

15) Ž. Ristić, R. Domuzin: *Fiskalna politika, stabilizacija i rast*, EtnoStil, Beograd, 2009, str. 199: «(...) socijalna politika je na meti stabilizacione strategije...»

16) B. Dimitrijević: *Inflacija i nezaposlenost*, Educons University, Sremska Kamenica/Novi Sad, 2009, str. 110: «Pad novčanih nadnica neće voditi rastu zaposlenosti, jer će to činiti svi privredni subjekti, što će za posledicu imati deflaciju i pad agregatne tražnje.»

производњу.[17] Производња је у приватним рукама странаца, који диктирају њен обим, па уштеде додатно умањују потрошњу. Тако се потрошња све више и више умањује до момента економске беде. Првобитна политика потрошње комбинована са неограниченим увозом иностраних производа доводи до презадужености,[18] а затим се мерама ригидне штедње обара стандард најширег друштвеног слоја.[19] Они најбогатији кризу неће осетити, али зато средњи слоја нестаје, и јавља се масовна незапосленост услед смањене тражње. Пошто се према монетаристичком гледишту равнотежа на тржишту постиже у просеку кривом понуде и тражње рада "када се оне изједначавају и формирају равнотежну надницу",[20] то овде постоји тзв. *природна* или *толерантна незапосленост*. Циљ престаје бити запосленост и једнакост шанси за све. Сада је то равнотежа понуде и тражње, борба за посао,[21] и профит не само најадаптивнијих на тржишту рада, већ профит, и чак искључиво очување, капитала поседника.

Насупрот стабилизационој политици стоји политика развојне економије. Она полази од политике пуне запослености као основе развоја једног друштва. Њу не интересује понуда и потражња послова на тржишту рада, још мање тзв. "толерантна незапосленост" као равнотежа понуде и тражње. За разлику од стабилизационе политике која је пасивна до мере да је интервенишућа ка смањењу потрошње и стандарда становништва (као у случају

17) Разлог овоме лежи и у не постојању довољног нивоа акумулације како у привреди тако и у буџету. (О томе у: D. Đuričin, B. Dimitrijević, D. Đurić, B. Grujić, G. Perčević, T. Spasojević: *Nacrt strategije reindustrijalizacije Srbije*, SANU, Beograd, 2013, str. 5: «Prostor za investicije u realnu ekonomiju je potpuno sužen pošto ne samo što ne postoji dovoljan nivo akumulacije u privredi, već i ne postoji dovoljan fiskalni prostor u državi za primenu neokenzijanskih instrumenata deficitarnog finansiranja /kreditna ekspanzija, socijalna davanja za nezaposlene, javne nabavke i sl./ koji se, inače, koriste u recesiji za stimulisanje ponude.»)

18) Данијел Цвјетићанин: "Грађанима само дугови", *Вечерње новости*, 3. фебруар 2013: "Povećanjem domaće potrošnje, jačamo tuđu privredu i ekonomiju, a stanovništvu Srbije tovare se na leđa samo novi dugovi." (*http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.239.html%3A418054-Cvjeticanin-Gradjanima-samo-dugovi*)

19) S. Komazec: *Neoliberalizam, privatizacija i finansijski kapital*, Čigoja štampa, Beograd, 2004, str. 462-463.

20) B. Dimitrijević: *Inflacija i nezaposlenost*, Educons University, Sremska Kamenica/Novi Sad, 2009, str. 126.

21) Ово је постао образац понашања у свим пост-југословенским републикама. Тако нпр. Лаура Кларић речито износи запажање: "Svi dosadašnji ekonomski potezi vladajućih koji idu prema smanjivanju radnih i socijalnih prava govore da im je borba protiv nezaposlenosti među zadnjim stvarima na pameti jer je prijetnja nezaposlenošću i osiromašenjem najbolji i najučinkovitiji mehanizam za kontrolu građana i njihovo disciplineranje, što je poznato još od konzervatizma Rondalda Reagana i Margaret Thatcher koji se danas pokušava uhvatiti za kožu cijele kontinentalne Europe..." (L. Klarić: "Zašto vladajućima nije u interesu puna zaposlenost", *Forum*, 8. novembar 2013, *http://www.forum.tm/vijesti/zasto-vladajucima-nije-u-interesu-puna-zaposlenost-1126*)

стабилизационог фундаментализма) политика развојне економије је проактивна и креативна. Она полази од тога да се непрестано морају изналазити начини стварања нових послова. То је средиште њеног учења. Иза тога иде стварање производних ланаца, обезбеђивање нових тржишта за пласман роба, (ре)индустријализација, експанзивна стамбена и демографска политика, јачање јавних служби и сл. Политика развојне економије тако на најсвеобухватнији начин доприноси јачању институција, њиховој демократизацији и свеобухватном друштвеном развоју. Ствара се један нови, развојни, систем власти који све животне и политичке токове подређује само једноме – развоју. Увезана са Централном банком, *Развојна банка* је финансијско средиште таквог развоја, *Институт за развој* је «мозак развоја», *Факултет за развој* регрутује будуће кадрове у *Банку кадрова* (планере, менаџере и сл) и оне најелитније у већ поменути Развојни институт, а *Дирекција за борбу против корупције и привредног криминала* омогућава искорењење свега што је стихија необузданог тржишта и дерегулације донела са собом. Други слој би сачињавали: *Завод за праћење токова новца* и *пословне банке*, а трећи *привредни субјекти* (и *становништво*).

Ова два, могло би се рећи идеалнотипска модела, оштро су супротстављена. Стабилизациона политика настоји да стабилизује потрошњу, да дисциплинује, да редукује, да заведе ред. Она је у својој суштини пасивна, репресивна и опресивна. За разлику од ње политика развојне економије је проактивна и прокреативна. Стабилизациона политика подржава стихијско економисање, па отуда сву своју немоћ исказује кроз стихијски развој, који не само да не може да контролише, него на развој не може ни да утиче.[22] Отуда мантра о страним директним инвестицијама, малим и средњим предузећима, пројектима масовног самозапошљавања (поставља се само питање где?).[23] За разлику од ње, политика развојне економије покреће јаке полуге које поседује монетарни систем једне земље како би се планирао развој, поставиле стратешке гране привреде, подигао развојни потенцијал на ноге.[24] (Нео)либерални,

22) Да је за стабилизациону политику (нео)либералног, стихијског економисања политика запошљавања од другоразредног значаја указује и прослављени италијански монетариста, и нобеловац, Франко Модиљани: "... mladi ljudi su isključeni iz zaposlenosti uprkos advekvatnom obrazovanju... Poslodavci slabo zapošljavaju nove radnike." (F. Modigliani: *Rasprave o stabilizacionoj politici*, CeKaDe, Zagreb, 1991, str. 43)

23) "Tržišni faktori i konjuktura na svetskom tržištu, odnosno korišćenje inostranog kapitala, mogu ubrzati i pomoći tempo ekonomskog rasta, ali nisu osnovni faktori trajnog dugoročnog rasta i ne mogu održati taj rast stalnim." (S. Komazec, Ž. Ristić: *Ekonomija kapitala i finansiranje razvoja*, Viša poslovna škola, Beograd, 2000, str. 126)

24) "Насупрот кумулативном приступу малих прираста у политици стихијског развоја базиранаог на (нео)либералним начелима: приватизација, дерегулација, деетатизација, тр-

стихијски облик економисања оличен у стабилизационој политици, монетаризму и политици штедње (као завршни израз стабилизационог фундаментализма) није у стању да реши проблем, јер сем голе репресије и заштите имовине не нуди ништа. Оно што за нас постаје занимљиво јесте питање: како су политичке странке готово све до једне, листом, некритички прихватиле (нео)либерални модел стабилизације, и ко им диктира политику развоја у којој развој не постоји? Због чега се спречава покретање пуне упослености младих, а нуди као потпуно нормална појава милионска незапосленост (као резултат понуде и тражње на тржишту рада) и све своди за заштиту поретка богатих и њиховог иметка?

ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈА

Из теоријских поставки сада, укратко можемо извести два идеалнотипска модела:

1. СТАБИЛИЗАЦИОНА ПОЛИТИКА: примат даје стабилизацији и консолидацији. Она је монетаристичка, а у развојном смислу (нео)либерална. Развоју приступа пасивно и стихијски. Развој је овде пунктуалан (тачкаст). То су мали инвестициони *ин-пути*, а дејство је распрскавајуће. Неолиберални концепт настоји да развој поправи политиком малих и средњих предузећа, пројектним самозапошљавањем и привлачењем страних директних инвестиција (SDI). Стабилизациона политика непоколебљиво верује да је незапосленост нормална последица понуде и тражње на тржишту рада, а незапосленост служи дисциплиновању оних који су у радном процесу. Максимално се фаворизује капитал и власништво над радом и знањем.

2. РАЗВОЈНА ПОЛИТИКА предност даје подизању капацитета нације. Води се политиком пуне запослености. Тржишна привреда тек равноправно саучествује са политиком осмишљеног планског развоја, која подразумева: Развојну банку, Факултет за развој, Банку кадрова, Институт за развој, Дирекцију за борбу против корупције и привредног криминала, Службу за контролу платног промета, пословне банке и друго. Развојна политика подразумева озбиљан програм реиндустријализације земље (од аграра,

жишни фундаментализам.., јавља се политика убрзаног и фокусираног везаног развоја која се испољава кроз политику развојне економије, где су сви политички, економски и правни капацитети једне земље усмерени само и искључиво ка једном циљу – убрзаном економском расту и пуном друштвеном развоју." (В. Станковић: "Избори 2012. и политика развојне економије", *Политичка ревија*, 2/2012, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 347-348)

преко прерађивачке, прехрамбене и лаке индустрије, до машинске, наменске и тешке). Развојна политика подразумевала би, дакле, подизање свих најважнијих капацитета једне земље, а не само уклапање у међународну поделу рада и послова.

АНАЛИЗА САДРЖАЈА СТРАНАЧКИХ ПРОГРАМА ЕКОНОМСКЕ И РАЗВОЈНЕ ПОЛИТИКЕ ДРУШТВА

Када имамо у виду идеалнотипске моделе, онда је једноставно препознати развојне детерминанте у примењеној политици, и то најпре у програмима релевантних политичких странака у Србији.

Српска напредна странка (СНС)

За свој предизборни мото СНС је за изборе 2014. године истакла једну реч: РЕФОРМЕ! Међутим, током изборне кампање није јасно исказано о каквим се реформама ради. Тек нешто мало дубљом анализом долазимо до закључка да ће реч бити пре свега о реформи јавне сфере живота, кроз реформу (друго име за смањење) јавне управе, и свођења управе са овлашћења на јавни сервис. Напредњаци тим поступком желе да осигурају: «макроекономску стабилност, социјалну сигурност и социјалну заштиту грађанима, заштиту од монопола, заштиту животне средине, прерасподелу доходака и да преузму улогу тржишта у областима у којима оно није ефикасно, као што су наука, култура, образовање, здравство и др.»[25)]

Када дефинише циљеве развојне политике СНС исправно дефинише приоритете: 1) значајан пораст запослености; 2) смањење сиромаштва и постепени раст благостања становништва. СНС развојну политику смешта искључиво у контекст неолиберале економије малих развојних инпута који су праћени: политиком штедње (догма о стабилизационом или монетаристичком фундаментализму), динамичнијем привлачењу страних директних инвестиција, поједностављеној процедури за отварање нових радних места и сл. Речи нема о техникама и механизмима једне развојне економске политике... Да је темељ програма економске политике СНС стабилизациони фундаментализам указује и исказана програмска намера да се обезбеди монетарна политика Народне банке Србије кроз стабилност цена (као примарни циљ) и да ово настојање буде "у функцији привредног раста и зацртаних циљева економске по-

25) *http://www.skockajtebudzet.rs/rs/clanak/ekonomski-programi-stranaka*

литике". Кључни елемент за развој српске економије напредњаци виде у стварању повољног амбијента за привлачење инвестиција у секторе производње и извоза, и подизање конкурентности приоритетних сектора. Напредњаци се држе неолибералног програма и када у складу са неомонетаризмом школе рационалног избора пропагирају обавезу државе и друштва "да створи стабилан пословни амбијент који у исто време мора бити стимулативан за све економске учеснике." (Овај интервенционистички минимализам већ је виђен у програмској опредељености негдашње Демократске странке Бориса Тадића.) СНС исказује непоколебљиву веру да ће "домаће и стране инвестиције имати једнак третман и директно ће утицати на отварање нових радних места и раст стопе привредног развоја, уз истовремено смањење задужености земље. На тај начин могуће је јачање укупне конкурентности земље."

Социјалистичка партија Србије (СПС):

Социјалисти у свом програму већ озбиљније третирају развојну политику. Програм декларативно исказује тежњу ка остварењу «пуне запослености у условима економске стабилности. Највећи значај за остварење пуне запослености на коме ће инсистирати социјалисти имају: директне стране инвестиције, подстицај домаће штедње, развој малих и средњих предузећа, организовање јавних радова, политика равномерног регионалног развоја, подстицај развоју села, пољопривреде и инфраструктуре.»[26] Из овога се види да социјалисти развојну економску политику не сагледавају даље од *new deal*-овског интервенционизма и учења Фабијанског круга. На то указује и опредељеност за тржишну економију у којој ће бити омогућена равноправна конкуренција, слободан проток робе и капитала и кретање радне снаге и знања. Социјалисти у држави виде пре незаменљивог коректор тржишне привреде, него подстрекача и креатора осмишљене развојне политике. На то указује и пасивна улога коју социјалисти додељују држави у "спречавању и ублажавању негативних цикличних тенденција, у очувању макроекономске стабилности, у спречавању монопола, у обезбеђењу јавних добара, у редистрибуцији дохотка ради очувања социјалне сигурности, у отклањању великих разлика у регионалном развоју и у бризи о благостању целокупног становништва."[27] И на крају социјалисти констатују у складу са либералном парадигмом корек-

26) *http://sps.org.rs/documents/PROGRAM%20SPS.pdf*, стр. 28.

27) Ibidem, стр. 30.

тивног економског интервенционизма кејнзијанског типа: "Противимо се централизацији и етатизацији привреде".[28)]

Демократска странка (ДС)

Демократска странка читаву своју економску политику смешта у либералну парадигму индивидуалног утилитаризма Бентама и Смита. Она у иницијативи појединца види главни мотор успешне привреде. ДС износи "трајно залагање за све видове подстицања малих и средњих предузећа, породичног бизниса и локалне привреде."[29)] Нигде нема речи о развојним стратегијама, јавним радовима и сл. Развојна политика је пунктуално постављена – у оним сегментима привреде који би пренапрегли профит. Према програму ДС-а: Србија мора постати динамично друштво брзих реакција на промене глобалних прилика. Развој се посматра сегментарно: "Јачање индустрија у којима већ данас имамо стручну радну снагу и добар привредни резултат - прехрамбене индустрије, пољопривреде и IT- сектора."[30)] На доста места истиче се самозапошљавање као начин решавања нагомиланих социјалних проблема. "Ради инвестирања у самозапошљавање и развој породичних фирми (до 10 запослених) у стратешки важним областима за земљу, потребно је да се у првих 5 година ослободе свих намета."[31)] Износи се ничим подкрепљена калвинистичка максима о постојању здравог предузетничког духа у Србији (?)[32)]

Нова демократска странка (НДС):

Програм тренутно најслабије парламентарне странке НДС по питању економске и развојне политике је тек фрагментаран. У њему постоје извесни социјални елементи, али је и тај програм у основи (нео)либералан. НДС велику пажњу посвећује решавању проблема незапослености: подстицањем волонтирања «уз накнаду за образоване људе без посла уз увођење обавезе државних предузећа и јавних служби да примају волонтере; кроз систем јавних радова, социјалног предузетништва и обавезне праксе уз накнаду омогућити стицање радног искуства младим образованим људима; стимулисати приватна предузећа која желе да запосле младе

28) Ibidem

29) *http://www.ds.org.rs/dokumenti/ds-program.pdf*, стр. 17.

30) *http://www.ds.org.rs/dokumenti/Plan-DS-za-izlazak-Srbije-iz-krize.pdf*, str. 6.

31) *Ibidem*, стр. 9.

32) "У Србији постоји здрав предузетнички дух..." (Ibidem)

приправнике; уместо отпремнине понудити безкаматне кредите за покретање сопственог бизниса.»[33] И овде је самозапошљавање и предузетнички атомизам оквир у коме се крећу социјални корективи.

Демократска странка Србије (ДСС)

Најзначајнија ванпарламентарна странка – ДСС иако баштини темељне вредности либерализма и представничке демократије, настоји у свом програму да створи простор за једну умерену политику развоја реиндустријализацијом као нужним предусловом планског осмишљавања развојне политике. Међу начелима ДСС-а стоји: «Обезбеђење посла за све. (...) Развој Србије у будућности зависи од нове индустријализације вођене циљевима који се могу постићи на извозним тржиштима у којој ће стране инвестиције имати важну, али не и пресудну улогу у повећању индустријске производње.»[34] ДСС у наставку разрађује једну нову индустријску стратегију коју чак исправно (и амбициозно) назива: «индустрijском политиком»: «Подршка индустријске политике мора бити најпре усмерена ка конкретним делатностима, сегментима, чак и производима, који ће у најкраћем времену озбиљније повећати производњу, запосленост и извоз, односно ка оним гранама ко је располажу одређеним капацитетима и технолошким нивоом који већ сада обезбеђује конкурентску предност на постојећим тржиштима. Ту пре свега мислимо на пољопривредно-прехрамбени сектор, хемијски и петро-хемијски сектор, текстилну и обућарску производњу.»[35] Гледиште ДСС-а је да је стварање производних ланаца неопходан услов изласка земље из дубоке рецесије и пут у производњу, економски раст, социјални бољитак и свеобухватни друштвени развој (економски, културни, духовни)...

ПРИМЕЊЕНА ЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА У КАМПАЊИ И НАКОН ИЗБОРА 2014.

У предизборној кампањи за опште изборе 2014, као и након њих, преовладава утисак да не постоји консензус како остварити економски раст и свеопшти друштвени развој. Мишљења су дијаметрално супротстављена. Једне странке

33) *http://blog.b92.net/text/23843/Nova-demokratska-stranka---zaista-nova-ili-jos-jedna-u-nizu/*

34) *http://www.skockajtebudzet.rs/rs/clanak/ekonomski-programi-stranaka*

35) Ibidem

следе (нео)либерални приступ кумулације инпута малих и средњих предузећа уношењем страног капитала и остваривањем политике страних директних инвестиција (SDI). Вера да ће мала и средња предузећа иностраног капитала уз одржавање стабилизационих искушења и политике штедње уродити плодом видљиве су из изјава новог премијера Александра Вучића (СНС): «Нама је за младе људе важно да можемо да им кажемо да тражимо начин и да почну бизнис и не размишљају да се запосле само у државном органу, већ да идеје и способности развију у приватном бизнису».[36] Он даље наставља: "...следе драматичне уштеде у јавном сектору и агресивно јачање приватног сектора..." Такође и износи очекивања: «Очекујемо велико повећање запослених у приватном сектору и суштина је да део запослених из јавног пребацимо у приватни сектор, јер он плаћа јавни, а не обрнуто», навео је Вучић. Премијер наводи инвестиције у: пољопривреду, IT-сектор и повољно кредитирање приватног предузетништва, и најављује предузетнички подстицајни, али социјално ригидни сет-закона: "То подразумева, како је додао, да до краја јуна буду донети сви најважнији реформски закони, попут закона о раду, стечају, приватизацији, осигурању, планирању и градњи, канцеларији за брзе одговоре, као и 13 закона из области правосуђа."[37]

Потпуно другог мишљења је мањи коалициони партнер СНС-а у влади – Социјалистичка партија Србије. Тако је Душан Бајатовић рекао да ММФ никад ништа није реиндустријализовао: "Са мерама ММФ-а нигде није дошло до озбиљног раста".[38] Бајатовић је истакао да се залаже за интервенцију државе када је реч о покретању производње и привреде уопште за коју је оценио да у Србији не постоји. **Овом исказу се успротивио «независни стручњак» Саша Радуловић, јер је по њему: посао државе да створи добро пословно окружење, а не да отвара радна места, јер је то посао привреде.**

Нешто радикалнији став од СПС-а спрам (нео)либералних реформи, које СНС и Александар Вучић намеравају да спроведу, износе Двери. Оне сматрају да се данашња привреда Србије заснива на (нео)либерализму у коме профит имају искључиво западне компаније, где се задовољавају само западни интереси и

36) *http://www.tanjug.rs/novosti/117433/vucic--za-razvoj-ekonomije-21-zakon.htm*

37) Ibidem

38) "Potpredsednik SPS-a Dušan Bajatović je na skupu: "Ekonomski pravac Srbije-izbori 2014" rekao da je strastveni protivnik mera MMF-a, jer ne doprinose privrednom rastu bilo koje zemlje, pa ni Srbije." (*http://www.tanjug.rs/novosti/120872/politicari-za-i-protiv-mera-mmf-a.htm*)

интереси домаћих тајкуна и партијашко-страначких паразита због чега имамо највећу стопу незапослености у Европи, најниже просечне плате у региону, распродате природне ресурсе и убијену производњу. Двери упозоравају и да Србија тоне у дужничко ропство. Као решење Двери нуде повратак економског суверенитета, раскидање "фаталног" пута у Европску Унију и окретање евроазијском тржишту где би Србија имала "већу и поштенију" рачуницу.[39)]

ЗАКЉУЧАК

На основу снимљеног стања из програма политичких странака, и активности и изјава страначких првака долазимо до закључка да је сада, у односу на неколико година раније, приметно видније посвећивање пажње развојној политици, нарочито у страначким програмима и политичким манифестима. Ипак, стабилизациона политика је код свих парламентарних странака претпостављена развојној, а дефанзивна политика штедње офанзивној политици развоја. Развој се за сада, нажалост, сагледава искључиво стихијски, у складу са основним тезама (нео)либералне економије. Процена је да се оваквим приступом напредак неће померити са мртве тачке, а да ће жртве бити велике и узалудно потрошене.

ЛИТЕРАТУРА

Bosanac Milan, Mandić Oleg, Petković Stanko: *Rječnik sociologije i socijalne psihologije*, Informator, Zagreb, 1977.

Bourricaud Francois, Boudon Raymond: «Développement», *Dictionnaire critique de la sociologie*: 168-175, Presses Universitaires de France, Paris, 1982.

Dimitrijević, Bojan: *Inflacija i nezaposlenost*, Educons University, Sremska Kamenica/Novi Sad, 2009.

Grupa autora: *Obuhvatni rečnik psiholoških i psihoanalitičkih pojmova*, Savremena administracija, Beograd, 1972.

Đuričin Dragan, Dimitrijević Bojan, Đurić Draginja, Grujić Branislav, Perčević Goran, Spasojević Toplica: *Nacrt strategije reindustrijalizacije Srbije*, SANU, Beograd, 2013.

Клајн Иван, Шипка Милан: *Велики речник страних речи и израза*, Прометеј, Нови Сад, 2007.

Klarić, Laura: «Zašto vladajućima nije u interesu puna zaposlenost», *Forum*, 8. novembar 2013, *http://www.forum.tm/vijesti/zasto-vladajucima-nije-u-interesu-puna-zaposlenost-1126*

39) *http://www.bizlife.rs/vesti/67569-dveri-povratiti-ekonomski-suverenitet*

Komazec Slobodan, Ristić Žarko: *Ekonomija kapitala i finansiranje razvoja*, Viša poslovna škola, Beograd, 2000.

Komazec, Slobodan: *Neoliberalizam, privatizacija i finansijski kapital*, Čigoja štampa, Beograd, 2004.

Modigliani, Franco: *Rasprave o stabilizacionoj politici*, CeKaDe, Zagreb, 1991.

Morvan, Danièle (ed): *Dictionnaire culturel en langue française*, Sejer, Paris, 2005.

Ristić Žarko, Domuzin Radomir: *Fiskalna politika, stabilizacija i rast*, EtnoStil, Beograd, 2009.

Ruthven, Malise: *Fundamentalism – the Serach of Meaning*, Oxford University Press, 2004.

Станковић, Владан: "Избори 2012. и политика развојне економије", *Политичка ревија*, 2/2012, Институт за политичке студије, Београд, 2012.

Станковић, Владан: "Основи фундаментализма", *Политичка ревија*, 4/2010: 109-126, Институт за политичке студије, Београд, 2010.

Stamenković Stojan, Kovačević Miladin, Bajec Jurij i dr: *Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020*, Ekonomski fakultet, USAID, Beograd, 2010.

Teodorović, Ivan: "Milica Uvalić – Tranzicija u Srbiji, ka boljoj budućnosti", *Ekonomski pregled*, 1/2004: 105-109, Hrvatsko društvo ekonomista, Zagreb, 2014.

Цвјетићанин Данијел: "Грађанима само дугови", *Вечерње новости*, 3. фебруар 2013, *http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.239.html%3A418054-Cvjeticanin-Gradjanima-samo-dugovi*

http://www.ekof.bg.ac.rs/nastava/osnovi_makro_ekonomije/radovi/m-jak/JAK-59.pdf; Jakšić, Miomir: "Svetski sistem i globalizacija"

http://sh.wikipedia.org/wiki/Ekonomska_politika

http://www.bizlife.rs/vesti/67569-dveri-povratiti-ekonomski-suverenitet

http://www.tanjug.rs/novosti/120872/politicari-za-i-protiv-mera-mmf-a.htm

http://www.tanjug.rs/novosti/117433/vucic--za-razvoj-ekonomije-21-zakon.htm

http://www.skockajtebudzet.rs/rs/clanak/ekonomski-programi-stranaka

http://blog.b92.net/text/23843/Nova-demokratska-stranka---zaista-nova-ili-jos-jedna-u-nizu/

http://www.ds.org.rs/dokumenti/Plan-DS-za-izlazak-Srbije-iz-krize.pdf

http://www.ds.org.rs/dokumenti/ds-program.pdf

http://sps.org.rs/documents/PROGRAM%20SPS.pdf

Vladan Stankovic

ELECTION 2014 – POLICY OF RESTRAINED DEVELOPMENT

Resume

Based on the state of affairs in the programs of political parties, and the actions and statements of party leaders come to the conclusion that it is now compared to a few years ago, visibly noticeable attention to development policy, especially in political party programs and mani-

festos. However, stabilization policy in all parliamentary parties to set development, a defensive policy of austerity offensive policy development. The development is for now, unfortunately, seen only randomly, in accordance with the basic theses of (neo)liberal economy. It is estimated that this approach will not progress to move from a standstill, and that the victims would be great and misspent.

Key words: stabilization, prevented development, economy, institutions

* Овај рад је примљен 27. април 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.

ПРАВО И ПОЛИТИКА

УДК 343(497.11)“20“

Оригинални научни рад

Српска политичка мисао
број 2/2014.
год. 21. vol. 44.
стр. 195-217.

Наташа Делић

Правни факултет, Универзитет у Београду

РЕФОРМА ПОСЕБНОГ ДЕЛА КРИВИЧНОГ ЗАКОНОДАВСТВА СРБИЈЕ: ПРОГРЕСИВНА ИЛИ РЕГРЕСИВНА РЕШЕЊА

Сажетак

Аутор у раду износи критички осврт на реформу посебног дела кривичног законодавства Србије. У првом делу рада, пажња је посвећена изменама и допунама које су извршене током 2009. године. У датом контексту разматрања, констатовано је да у овој фази реформу посебног дела кривичног права примарно дефинише неколико негативних карактеристика: прописивање тежих казни за велики број кривичних дела; наглашена криминализација тј. прописивање нових кривичних дела; одсуство како делимичне – сужавање и прецизирање криминалне зоне, тако и потпуне декриминализације и нарушавање јединства између одредаба општег и посебног дела кривичног права. У другом делу рада, аутор настоји да на теоријском плану конципира стратешки оквир за наставак изградње кривичног законодавства које би било утемељено на доследном поштовању основних принципа кривичног права, пре свега принципа законитости, и које би, у сваком погледу, могло да одговори потребама ефикасне кривичноправне заштите.

Кључне речи: Кривични законик Републике Србије, Посебни део Кривичног законика Републике Србије, реформа кривичног законодавства Србије.

Доношењем Кривичног законика из 2006. године[1] почела је нова епоха у развоју српског кривичног законодавства тако што је наша земља добила модеран и савремен кривични законик који је настао као резултат свеобухватног критичког преиспитивања и анализе важећег нормативног система са аспекта начела законитости.

Међутим, даљи наставак изградње кривичног законодавства није ишао путем који је био трасиран решењима садржаним у овом законику, која су настала уважавањем правне традиције и тековина савремене доктрине, као и прихватањем одређених компатибилних решења из појединих страних законика, пре свега, немачког.

Измене и допуне кривичног законодавства које су извршене током 2009. године (септембар и децембар),[2] у целини посматрано, у великој мери су деформисале постојећи систем кривичног права и довеле до његовог назадовања како у садржинском, тако и у легислативно-техничком смислу.

I

Када је реч о Посебном делу Кривичног законика, реформу из 2009. године суштински дефинише неколико карактеристика.

Прва и најтранспарентнија карактеристика јесте пооштравање прописаних казни за велик број кривичних дела, прецизније речено, за једну трећину кривичних дела.[3] То значи да готово нема главе кривичних дела у којој није било интервенције ове врсте. Изузетак су само кривична дела против правног саобраћаја и кривична дела против безбедности рачунарских података. Најдрастичнији пример свакако су кривична дела против полне слободе код којих је измењено готово двеста казнених распона. Иако у овој глави има и кривичних дела код којих је пооштравање прописане казне извршено само повећањем посебног минимума или само повећањем посебног максимума или (правно необјашњивим) кумулирањем казне затвора и новчане казне, у највећем броју случајева дошло

1) *Службени гласник РС*, бр. 85/05, 88/08 – испр. 107/05 испр.

2) *Службени гласник РС*, бр. 72/09 и *Службени гласник РС*, бр. 11/09.

3) Како се истиче, реч је о заоштравању репресије која је у толикој мери изражена да се може говорити о томе да је направљен заокрет ка тоталитаризму и остваривању ко зна којих циљева, а не о сузбијању криминалитета и настојању да се, евентуално, судска пракса усмери на изрицање строжих санкција. З. Стојановић, „Казнена политика у Србији: сукоб законодавца и судске праксе“, у: *Казнена реакција у Србији, Други део,* Београд, 2012, 11.

је до истовременог повећања посебног минимума и посебног максимума. Када је реч о кривичним делима из других глава, у целини посматрано, највише корекција прописаних казни остварено је повећањем посебног максимума, а потом, у значајном броју, следи повећање и посебног минимума и посебног максимума.[4)]

Овакво парцијално повећање казнених оквира у директној је супротности са начелом законитости које, поред осталог, захтева и да предвиђена казна буде прилагођена апстрактном степену друштвене опасности сваког кривичног дела и да представља резултанту његових различитих облика. Прописани веома велики распони између посебних минимума и посебних максимума указују на арбитрарност и правну неутемељеност у њиховом одређивању и стварају проблеме у судској пракси. Све ово јесте последица „заблуде" законодавца да се пораст одређене врсте криминалитета или криминалитета уопште, може спречити првенствено јачањем репресије. Истина је, међутим, да ефикасно кривично право подразумева рационално постављене границе кривичноправне принуде и успостављање баланса између нормативног система и његове практичне примене. Такође, истина је да ефикасно кривично право претпоставља и ефикасно деловање надлежних државних органа у смислу откривања кривичних дела и санкционисања учинилаца.

Прихваћене казнене оквире у нашем законодавству, осим великих распона, карактерише и њихов велик број, што такође одражава непостојање реалних критеријума приликом њиховог прописивања. И овде је у питању очигледно кршење начела законитости које се у сфери кривичних санкција изражава, са једне стране, у конципирању система кривичних санкција као и система казни, а, са друге стране, у њиховом прописивању за поједина кривична дела.

Квалитетно разрађен и реално постављен систем прописаних казни за поједина кривична дела претпоставља мањи број законских оквира са великом дисперзијом кривичних дела унутар постојећих оквира јер се само на тај начин може успоставити склад између прописаних казни на свим нивоима: на нивоу конкретног кривичног дела – између казни које су прописане за његове поједине облике, затим, на нивоу казни прописаних за поједина кривична дела унутар једне главе кривичних дела и, најзад, на нивоу посебног дела кривичног законодавства у односу на казне прописане за кривична дела систематизована у различитим главама, а која имају

4) Детаљне статистичке податке вид. Д. Миладиновић-Стефановић, *Редовно одмеравање казне у кривичном праву,* Докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2013, 327–337.

једнак или приближно једнак степен апстрактне друштвене опасности.[5)]

Друга карактеристика јесте наглашена криминализација, тј. прописивање нових кривичних дела. С тим у вези, може се запазити да се нова кривична дела прописују углавном у оним областима где кривично право показује своју неефикасност и где не долази до примене постојећих инкриминација или где се настоји да се у потпуности и некритички испуне обавезе преузете потписивањем одређених међународних конвенција.[6)]

Истину говорећи, повећање броја инкриминација у кривичном законодавству не мора увек да представља ширење обима кривичноправне принуде, јер тај обим не зависи једино од броја кривичних дела у закону, већ од садржине обухваћене предвиђеним инкриминацијама. Наиме, и мањим бројем инкриминација може се обухватити веома обимна садржина уколико су законски описи кривичних дела непрецизни и превише уопштени.

У том смислу, наш законодавац је приликом уношења нових кривичних дела следио две негативне тенденције и на тај начин је, како у квантитативном, тако и у квалитативном смислу, интензивирао неоправдано ширење кривичноправне принуде.

Прва негативна тенденција обухвата прописивање непотребних кривичних дела, прописивање кривичних дела чији су законски описи већ обухваћени постојећим кривичним делима и прописивање кривичних дела код којих би се, с обзиром на степен њихове друштвене опасности или природу добра које се штити, потребна заштита могла обезбедити и на други начин, осим кривичноправном интервенцијом.[7)]

Друга негативна тенденција обухвата уношење законских решења која су нејасна и у немалом броју случајева недоречена.

---

5) Како се истиче, у овако постављеном систему прописивања и одмеравања казни нужно је да суд има одређену слободу која претпоставља релативно широка законска овлашћења. Међутим, при томе се не сме губити из вида да је, независно од тога колико су овлашћења суда законом широко постављена, одмеравање казне увек акт примене права, решавање једног правног питања, правно везана оцена која подлеже и контроли суда више инстанце. Сходно томе, акт судске оцене није, нити може бити акт апсолутно слободне и дискреционе оцене, већ примарно акт правно везане оцене. Н. Делић, „Забрана (искључење) ублажавања казне у одређеним случајевима“, у: *Стање криминалитета у Србији и правна средства реаговања, Четврти део,* Београд, 2010, 192. Вид. З. Стојановић, *Политика сузбијања криминалитета*, Нови Сад, 1991, 74–75. и Љ. Радуловић, *Криминална политика, Политика сузбијања криминалитета*, Београд, 1999, 133–140.

6) З. Стојановић, „Кривичноправни експанзионизам и законодавство Србије“, у: *Стање криминалитета у Србији и правна средства реаговања, Четврти део,* Београд, 2010, 35.

7) О легитимности, усмерености и границама кривичноправне заштите вид. З. Стојановић, *Кривично право, Општи део*, Београд, 2013, 71–77.

Илустративан пример за прописивање кривичног дела чије постојање нема своје криминално-политичко утемељење јесте кривично дело недозвољено коментарисање судских поступака (члан 336а КЗ) које је декриминализовао Закон о изменама и допунама Кривичног законика из 2012. године (ЗИД КЗ/2012).[8)]

Пример прописивања кривичног дела чији је законски опис садржан у неком постојећем кривичном делу и чија егзистенција нема функционално оправдање јесте кривично дело превара у осигурању (члан 208а КЗ) које је у потпуности обухваћено кривичним делом преваре (члан 208. КЗ) и уместо којег је, рецимо, по узору на немачко законодавство, требало прописати кривично дело осигураничке преваре (злоупотребе осигурања).

Према одредби параграфа 265. немачког законика кривично дело осигураничке преваре (Versicherrungsmilßbrauch) постоји у случају уништења, оштећења, сакривања или предаје другом осигуране ствари у намери да се за себе или другог наплати осигурана сума. Радња извршења је уништење, оштећење, сакривање или предаја другом осигуране ствари. У питању је кривично дело које за последицу има апстрактну опасност и довршено је окончањем радње извршења уз постојање одговарајуће намере. Објект радње јесте осигурана ствар. Сматра се да је ствар осигурана када је закључен правно ваљан уговор о осигурању. Субјективна обележја бића кривичног дела јесу умишљај и намера. Умишљај учиниоца, поред осталог, треба да обухвати и свест о радњи извршења као и свест о томе да се радња извршења предузима у односу на осигурану ствар, тј. свест о својству објекта радње. Релевантан је само директни умишљај, што произлази из „субјективно постављеног циља у вези са предузимањем радње извршења“. При томе, како се наглашава, за постављање циља није довољна само антиципација повреде правног добра, потребно је више од тога – да је радња извршења предузета у циљу прибављања користи из те повреде. Намера да се за себе или другог наплати осигурана сума не мора да постоји приликом закључења уговора о осигурању, већ само приликом предузимања радње извршења. У теорији има мишљења да је законодавац код овог кривичног дела, и поред тога што је кримиинална зона доста широко постављена, неоправдано пропустио да, као и код других, сличних кривичних дела, пропише институт стварног кајања, који би овде, свакако, имао своје криминално-политичко оправдање. У вези са саизвршилаштвом код овог кривич-

8) *Службени гласник РС*, бр. 121/12. Вид. Н. Делић, „Кривична дела против правосуђа у светлу измена и допуна из 2009. године“, у: *Годишњак Правног факултета у Источном Сарајеву, Источно Сарајево*, 1/2010, 92–94.

ног дела, сматра се да у случају сакривања осигуране ствари код неког другог лица, то лице има својство саизвршиоца једино уколико је и код њега, као и код извршиоца, постојала „иницијална намера", тј. ако су се претходно о томе договорили. Уколико претходни договор у том смислу није постојао, како се наводи, лице код кога је сакривена осигурана ствар одговараће у својству помагача за кривично дело преваре које је извршено у односу на осигуравајуће друштво. Сходно законској одредби, кажњив је и покушај овог кривичног дела јер се сматра да је, с обзиром на његову природу, оправдано проширење зоне кажњивости и на раније стадијуме. Будући да је у питању кривично дело апстрактне опасности, у обзир долази једино несвршени покушај кривичног дела.[9)]

У контексту прве поменуте негативне тенденције, пример непотребног ширења кривичноправне принуде у квантитативном смислу јесте, у номотехничком и криминално-политичком погледу, „контроверзно" кривично дело неовлашћено држање опојних дрога (члан 246а КЗ) које је као самостално кривично дело у наше законодавство унето је доношењем Закона о изменама и допунама Кривичног законика из септембра месеца 2009. године (ЗИД КЗ/2009/септембар). Од 2003. године до 2009. године неовлашћено држање опојних дрога било је предвиђено као посебан облик кривичног дела неовлашћене производње, држања и стављања у промет опојних дрога (члан 246, став 3).[10)] Има мишљења да је увођење овог облика кривичног дела било резултат повлађивања законодавца ставовима који у односу на ову област постоје у нашој јавности. У питању је посредно кажњавање наркоманије и отуда дата инкриминација нема за циљ заштиту основних права човека и општих добара која су у функцији остваривања тих права. Другим речима, реч је о нелегитимној инкриминацији која је неспојива са схватањем права одраслог грађанина у демократском друштву на избор сопственог начина живота.[11)] У том смислу, треба рећи да Оквирна одлука Савета Европске уније 2004/757/ЈНА из 2004. године предвиђа да државе саме одлучују о томе да ли ће и на који начин регулисати и кажњавати – прекршајно или кривичноправно, држање опојних дрога за сопствену употребу. Може се приметити да је у државама Европске уније по том питању изражен

9) Schönke, Schröder, *Strafgesetzbuch, Kommentar*, München, 2001, 2149–2153.

10) Вид. Н. Делић, „Злоупотреба опојних дрога у светлу реформе кривичног законодавства", у: *Нова решења у казненом законодавству Србије и њихова практична примена,* Златибор, 2013, 350–356.

11) З. Стојановић, „Правно-филозофске концепције у Предлогу Кривичног законика Србије и Кривичном законику Црне Горе", у: *Казнено законодавство: прогресивна или регресивна решења,* Будва, 2005, 12.

тренд декриминализације. Уколико се кажњавање и предвиђа, онда је то, по правилу, у прекршајној сфери. У мањем броју земаља које предвиђају ово кривично дело, одредбама процесног права за органе гоњења предвиђена су широка овлашћења за непокретање кривичног поступка у случају држања мање количине дроге. Општеприхваћен је став да овакав приступ првенствено доводи до знатног растерећења судске праксе, а тиме и до уштеде средстава која би се, уместо на репресивно, могла усмерити на превентивно деловање.

Према претходно реченом, друга негативна тенденција огледа се у прописивању кривичних дела чији су законски описи сувише уопштено постављени тако што су су приликом одређивања појединих обележја њихових бића (објективних или субјективних) коришћени неодређени и правно непрецизни појмови или су коришћени термини из свакодневног говора или из других области као што су техничке науке и сл., као и термини који су етимолошки или граматички неадекватни.[12)]

Као што је познато, начело законитости значи не само да кривична дела треба да буду унапред прописана законом већ и да њихови законски описи треба да буду „у највећој могућој мери“ прецизно одређени. Поменута „највећа могућа мера“ прецизности јесте баланс између апстракција и генерализација, са једне стране, и нужне казуистике, са друге стране. Да би се овај захтев испунио, тј. да би се приликом формулисања кривичних дела постигао степен прецизности и потпуности који обезбеђује стабилну основу за практичну примену законских решења, неопходно је да се законодавац користи појмовима и терминима који су логички, граматички и правно прецизни и, сходно томе, садржински јасни.

Када су у питању кривична дела чије законске формулације, у целини посматрано, представљају очигледан пример кршења захтева начела законитости у одређивању кажњивих понашања, ту на првом месту треба издвојити кривична дела навођење малолетног лица на присуствовање полним радњама (члан 185а КЗ) и искоришћавање рачунарске мреже или комуникације другим техничким средствима за извршење кривичних дела против полне слободе према малолетном лицу (члан 185б КЗ). Наиме, код ових кривичних дела је услед лоших законских формулација, утврђивање постојања обележја бића, како објективних тако и субјективних, у пракси готово немогуће.

Надаље, када је реч о кривичним делима код којих није постигнут потребан степен прецизности приликом одређивања поје-

12) Нпр., „четристопедесет хиљада“ и „четристо педесет хиљада“.

диних обележја њихових бића, међу њима најпре има кривичних дела код којих су редефинисањем радње извршења додатно проширене већ недовољно јасно постављане границе њихових законских описа тако што је у алтернацији са постојећим могућим радњама предвиђена и радња чији је садржај тешко разграничити у односу на друге прописане радње, нпр., кривично дело убијање и злостављање животиња (члан 269. КЗ) код којег је предвиђено да радња извршења, поред повређивања, убијања и мучења, обухвата и „злостављање животиња на други начин". Непрецизност законског описа овог кривичног дела огледа се такође и у непримереном коришћењу термина из свакодневног говора и, у том смислу, предвиђено је да својство извршиоца новог тежег облика кривичног дела, поред осталих, може имати и „домаћин борбе" између животиња (став 3). Код извесног броја кривичних дела на непрецизан начин одређена су нека друга обележја бића. Тако је, рецимо, код кривичног дела угрожавање сигурности (члан 138. КЗ) предвиђено да се последица основног облика састоји у „угрожавању сигурности", а да тежи облик постоји када је дело изазвало „узнемиреност грађана". Тумачење ових крајње неодређених обележја бића додатно компликује и „значајније угрожавање спокојства грађана" које се јавља као једна од две алтернативно предвиђене последице код кривичног дела насилничког понашања (члан 344. КЗ). Исто је и са кривичним делом трговина утицајем (члан 366. КЗ) код којег је једно од основних обележја његовог бића дефинисано као „друштвени положај или стварни или претпостављени утицај" извршиоца.

У датом контексту разматрања, треба указати и на неадекватно коришћење појединих термина као што је, примера ради, термин „односно", који се јавља у законским описима великог броја кривичних дела као и у самом називу кривичног дела фалсификовање знакова, односно државних жигова за обележавање робе, мерила и предмета од драгоцених метала (члан 245. КЗ). Такође, треба указати и на непотребно коришћење синонима приликом одређивања истог обележја бића код различитих кривичних дела. Пример за то јесте намера која се код извесног броја кривичних дела јавља као субјективно обележје бића, основно или допунско, и која се код неких кривичних дела, нпр., кривичног дела трговине људима (члан 388. КЗ) описно одређује тако што се наводи да се радња извршења предузима „у (одређеном) циљу", док се код других кривичних дела, нпр., кривичног дела прављење, набављање и давање другом средстава за извршење кривичних дела против безбедности рачунарских података (члан 304а КЗ) наводи да се радња извршења предузима „ради" вршења одређених кривичних дела из

главе кривичних дела против безбедности рачунарских података. Треба навести и непрецизно одређену формулацију код кривичних дела квалификованих тежом последицом где законодавац, у већини случајева, тежу последицу прописује користећи формулацију „тешке последице“, нпр., код кривичног дела угрожавање сигурности (члан 138. КЗ), док се само код три кривична дела, међу којима је и кривично дело омогућавање уживања опојних дрога (члан 247. КЗ), користи формулација „нарочито тешке последице“. Будући да се у теорији углавном сматра да би у оба случаја дати појам требало екстензивно тумачити, као и да не постоје јасно дефинисани критеријуми на основу којих би се вршило разликовање „тешких“ од „нарочито тешких“ последица, оправдано би било спровести језичко уједначавање и у свим случајевима користити формулацију „тешке последице“. Најзад, има и бланкетних диспозиција код којих је неопходно извршити потребно терминолошко усклађивање, нпр., кривично дело уништење, оштећење, изношење у иностранство и уношење у Србију заштићеног природног добра (члан 265. КЗ) код којег је објект радње основног облика кривичног дела дефинисан као „посебно“ заштићено природно добро иако Закон о заштити природе[13)] приликом одређивања датог појма користи квалификатив „строго“.

За разлику од наглашене криминализације, декриминализација као значајан инструмент за обликовање кривичног права и дефинисање његовог односа са другим облицима друштвене реакције на друштвено опасна понашања, потпуно је маргинализована и сведена на укидање неколико кривичних дела, упркос томе што у каталогу прописаних кривичних дела постоји велик број кривичних дела код којих је неопходно сужавање и прецизирање криминалне зоне (делимична декриминализација), као и известан број кривичних дела која би требало укинути (потпуна декриминализација).

Када је реч о кривичним делима код којих је неопходна потпуна декриминализација, ту пре свега треба имати на уму кривична дела која су услед измењених друштвених прилика изгубила карактер друштвено опасних понашања и која се стога у пракси готово и не појављују. На првом месту, то су одређена кривична дела из групе кривичних дела против Војске Србије. Наиме, у протеклом периоду извршена је реорганизација Војске Србије и дошло је до битних промена у систему одбране. Сходно томе, већи број кривичних дела из ове групе постао је сувишан, а одређени број кривичних дела захтева критичко преиспитивање и суштинско ре-

13) *Службени гласник РС*, бр. 36/09, 88/10 и 91/10 – испр.

дефинисање. Примера ради, након доношења Закона о војној, радној и материјалној обавези из 2009. године[14] (ЗВРМО) и Одлуке о обустави служења војног рока, коју је Народна скупштина донела 15. децембра 2010. године, тј. након увођења професионализације Војске Србије и служења војног рока по принципу добровољности, прописивања обавезе увођења у војну евиденцију и служења у резервном саставу за лица која не желе да служе војни рок у Војсци Србије (члан 135, став 5. ЗВРМО), као и прекршајне одговорности за регрута или лице у резервном саставу које се без оправданог разлога не одазове одговарајућем позиву надлежног органа (члан 126. ЗВРМО), доводи се у питање оправданост постојања кривичног дела избегавање војне обавезе (члан 394. КЗ) као и још неких кривичних дела из ове главе.

Осим тога, потпуна декриминализација је потребна и код кривичних дела приликом чијег је прописивања законодавац погрешно проценио друштвену опасност неког понашања и занемарио чињеницу да би у датом случају, уместо кривичним правом, адекватније било реаговати неким другим средством, рецимо, прекршајним правом. Ту најпре у обзир долазе поједина кривична дела из групе кривичних дела против радних односа.

Треба рећи да је потпуно занемаривање декриминализације и афирмисање криминализације такође последица „заблуде“ законодавца да декриминализација, по природи ствари, увек води слабљењу протективне функције кривичног права што, наравно, није тачно будући да исто тако може водити и интензивнијој кривичноправној репресији у односу на тежа кривична дела.

Трећа карактеристика реформе посебног дела кривичног права исто тако везана је за прописивање нових кривичних дела и огледа се у нарушавању кохезије и функционалног јединства између одредаба општег и посебног дела, што би у наредној фази реформе свакако требало исправити. Наиме, у неким случајевима приликом прописивања основних или квалификованих облика кривичних дела у законски опис непотребно су инкорпорирани поједини општи институти кривичног права или су инкорпорирани на начин који није у складу са одговарајућим општим правилима. Тако је, рецимо, код кривичних дела прање новца (члан 231. КЗ) и трговина људима (члан 388. КЗ) као субјективно обележје њиховог бића прописан умишљај иако је у питању редовни облик кривице, и при томе је дат његов непотпуни законски појам. Код ових кривичних дела, као и код кривичног дела прикривања (члан 221. КЗ), такође је неадекватно дефинисан и нехат. Код кривичног дела

14) *Службени гласник РС*, бр. 88/09.

спречавање и ометање доказивања (члан 336. КЗ) било је предвиђено да се кривично дело, осим применом силе или претње, може извршити и применом „другог облика принуде“ који, сходно општим правилима, не постоји. Исто тако, и код кривичног дела противправно усељење (члан 219. КЗ), супротно општој норми, било је предвиђено облигаторно одређивање одговарајуће обавезе приликом изрицања условне осуде.

II

Позитиван заокрет у реформи кривичног законодавства представља доношење ЗИД КЗ/2012 као и Закона о изменама и допуна Кривичног законика из 2013. године,[15] који је, поред осталог, имао за циљ да исправи техничке и суштинске омашке направљене претходним законима. Међутим, законом из 2012. године нису отклоњене неусклађености до којих је дошло пооштравањем казни за велик број кривичних дела и није извршена декриминализација кривичних дела у оним случајевима у којима кривичноправна интервенција није нужна и није оправдана. Ипак, значајан напредак у квалитативном смислу свакако представља увођење нових кривичних дела, посебно кривичног дела договарање исхода такмичења (члан 208б КЗ), кривичног дела злоупотреба положаја одговорног лица (члан 234. КЗ), кривичног дела злоупотреба у вези са јавном набавком (члан 234а КЗ) као и кривичних дела тероризма (чл. 391а, 391б, 391в, 391г и 393а КЗ).[16]

Треба очекивати да ће наставак законодавне реформе ићи у правцу даље успешне изградње кривичног права које ће имати потенцијал да, у највећој могућој мери, одговори потребама ефикасне кривичноправне заштите, тј. потребама кривичноправне заштите која је прилагођена обиму, динамици и формама савременог криминалитета.

У односу на посебни део кривичног права, постизање датих циљева, осим заустављања негативног тренда кривичноправног експанзионизма[17] претпоставља и усвајање једне комплексне стратегије која би на одговарајући начин укључила већи број различитих мера, међу којима се по свом значају издваја неколико.

---

15) *Службени гласник РС*, бр. 104/13.

16) Вид. Н. Делић, *Нова решења у Посебном делу КЗ Србије*, Београд, 2014, 65–66, 76–78, 82–83 и 219–228.

17) З. Стојановић (2010), 45.

а) Преиспитивање постојања потребе за увођењем нових инкриминација, као што је примера ради, претходно поменуто кривично дело осигураничке преваре. Такође треба размотрити и могућност увођења кривичног дела срамоћења као и кривичног дела незаконитог богаћења.

Наиме, у складу са одредбом члана 14. ЗИД КЗ/2012, декриминализовано је кривично дело клевете (члан 171. КЗ). До брисања кривичног дела клевете дошло је првенствено под притиском јавности (пре свега новинарских удружења) међу којима влада мишљење да се овим кривичним делом ограничава слобода медија. Како се наводи, овако радикалном захвату допринела је и наша судска пракса која је неадекватно тумачила поједина обележја бића овог кривичног дела. Треба прихватити став да је решење требало тражити не у укидању овог кривичног дела, већ у одговарајућим изменама и допунама његовог законског описа. Једна могућност била је да се пропише основ искључења кривичног дела који би постојао у случају да је новинар или одговорни уредник поступао у складу са обавезом новинарске пажње која је ближе регулисана одредбом члана 3. Закона о јавном информисању.[18] То би значило да се новинар или одговорни уредник који поступа с обавезном новинарском пажњом не може сматрати извршиоцем кривичног дела клевете ни онда када је у средствима јавног информисања, обављајући своју професију, за другог износио или проносио нешто што је неистинито, а што може шкодити части или угледу тог лица. Друга могућност била је да се у законски опис кривичног дела унесе услов да је учинилац знао да је оно што износи или проноси неистинито.[19]

Уколико би се апстраховао значај ванправних аргумената за укидање кривичног дела клевете и ако би се прихватило да је једини рационални разлог потреба за растерећењем кривичног правосуђа, и даље остаје нејасно зашто је законодавац укинуо само клевету која је теже кривично дело, а оставио увреду.

Међутим, овде се могло размишљати и у другом, „европском" правцу, а не у правцу прихватања англосаксонског модела према коме се заштита части обезбеђује искључиво путем грађанског права[20] и у том смислу, по узору на решење из немачког пра-

18) *Службени гласник РС*, бр. 43/03, 61/05, 71/09, 89/10 – одлука УС и 41/11 – одлука УС.

19) З. Стојановић, „Да ли је Србији потребна реформа кривичног законодавства?", *Crimen*, Београд, 2013/2, 127. и З. Стојановић, Д. Коларић, „Нова решења у Кривичном законику Републике Србије", *Безбедност*, Београд, 3/2012, 22–23.

20) О бројним аргументима против укидања кривичног дела клевете (и увреде) вид. Б. Ристивојевић, „Негативна криминално-политичка кретања у материјалном кривичном

ва, поред постојећег кривичног дела клевете, које подразумева да се износи или проноси нешто што је неистинито, предвидети и још једну врсту клевете која би у садржинском смислу обухватала кривично дело „срамоћења“ (тзв. дифамација) које је предвиђено у параг. 186. КЗ Немачке.[21] Сходно законском тексту, кривично дело „Üble Nachrede“ постоји када се о неком лицу износи или проноси тврдња која је подобна да у односу на то лице изазове презир или да га јавно понизи, под условом да тврдња није таква да се може доказати њена истинитост. Тежи облик кривичног дела постоји ако је основни облик извршен јавно или растурањем списа. Радња извршења је изношење или проношење тврдње, под којом треба разумети изјаву којом се износи или проноси чињеница која се према сопственом убеђењу учиниоца представља као истинита. Та чињеница може бити сазната и посредно, од другог лица. Суштина кривичног дела садржана је у томе што се за неко лице износе или проносе одређене неповољне чињенице и, при томе, у тренутку предузимања радње извршења учинилац не зна поуздано да ли је та чињеница истинита или није. Треба сматрати да у контексту овог кривичног дела немогућност доказивања истинитости чињенице која се износи или проноси представља (негативан) објективни услов инкриминације. Сходно томе, кривично дело неће постојати уколико учинилац докаже истинитост чињенице коју је износио или проносио. Сматра се да је истинитост чињенице доказана ако је тачна „сржˮ дате тврдње. Мишљење је да је на овај начин, поред заштите од срамоћења, обезбеђена и заштита права на слободу изражавања која је прокламована одредбом члана 10. Европске конвенције о заштити људских права и основних слобода из 1950. године.[22]

Када је у питању кривично дело незаконитог богаћења, које је садржано у одредби члана 20. Конвенције Уједињених нација против корупције из 1999. године, за које је предвиђено да државе потписнице имају обавезу да размотре могућност његовог увођења у национална законодавства полазећи од својих устава и основних начела правног система, треба рећи да у кривичноправној теорији постоје разлози *pro et contra* увођења овог кривичног дела. Разлози који иду у прилог увођењу инкриминације незаконитог богаћења јесу следећи: претпоставка (засада непотврђена) да би

законодавству Србије од доношења КЗ: темељно опредељење законодавца или инцидент“, *Crimen*, Београд, 2/2012, 182–183.

21) Овакво решење је, примера ради, прихваћено и у швајцарском, аустријском, словеначком и хрватском законодавству.

22) Lackner, Kühl, *Strafgesetzbuch Kommentar*, München, 2007, 830–833.

дата инкриминација првенствени значај имала у сузбијању тзв. системске корупције и корупције коју врше представници политичке власти и, с обзиром на начин на који је инкриминација дефинисана у Конвенцији, доказивање овог кривичног дела у пракси не би требало да представља проблем будући да је за његово постојање довољно да се утврди знатна разлика између вредности имовине коју је јавни функционер имао у моменту ступања на функцију и у неком каснијем моменту, у току или после престанка функције, под условом да не може да докаже да је имовину стекао на законит начин. Разлози против увођења инкриминације незаконитог богаћења јесу следећи: иако нема довољно аргумената да се тврди да би инкриминација била противуставна и да крши право својине, она би фактички, ипак, водила извесном ограничењу права својине будући да би свако (истина, мањи број појединаца) ко прихвати политичку или другу функцију био подвргнут контроли и преиспитивању имовине а, такође, изложен ризику да буде осуђен иако није вршио коруптивна кривична дела; спорно је да ли би се и у којој мери ова инкриминација у пракси примењивала у односу на јавне функционере; дефиниција овог кривичног дела која је дата у члану 20. Конвенције врло је уопштена и тешко да се може прилагодити номотехничким стандардима нашег кривичног права; из разлога што је терет доказивања на окривљеном који мора да докаже да је имовину стекао на законит начин, доводи се у питање поштовање претпоставке невиности; с тим у вези, доводи се у питање и право окривљеног на одбрану које, поред осталог, подразумева и право на ћутање – у ком случају би окривљени неминовно био осуђен; такође, нејасно је шта је основ одговорности код овог кривичног дела – да ли је предузета радња извршења или поседовање одређене имовине; негативно је то што ово кривично дело по својој природи и дејствима, у великој мери, подсећа на раније постојећи и компромитовани институт порекла имовине и, најзад, уколико би се законодавац одлучио да уведе ово кривично дело, врло озбиљан проблем може бити на који начин дефинисати поједина обележја његовог бића јер је једино неспорно да би објект била имовина која није у складу са законитим приходима, тј. имовина која је знатно изнад тога, док би приликом прописивања свих осталих обележја претходно требало разрешити немали број дилема – у вези са радњом извршења спорно је да ли треба да обухвати пропуштање да се пријави стечена имовина, поседовање имовине која је знатно изнад законитих прихода или стицање дате имовине; у односу на круг извршилаца, спорно је да ли то могу бити сви функционери, само неки функционери или сви грађани; такође, спорно је и

да ли треба посебно прописати обавезно одузимање имовине која прелази закониту зараду; затим, да ли предвидети посебан основ искључења противправности у случају да учинилац учини вероватним да је имовина стечена на законит начин и, најзад, спорно је како решити питање стицаја овог кривичног дела и кривичног дела прикривања (да ли прописивањем посебног облика кривичног дела незаконитог богаћења код којег би извршилац било лице на које је имовина пренета) као и питање његовог односа са другим сличним кривичним делима.[23)]

б) Разматрање могућности проширења постојећих законских описа појединих кривичних дела. Примера ради, код кривичног дела приказивање, прибављање и поседовање порнографског материјала и искоришћавање малолетног лица за порнографију (члан 185. КЗ) радњом извршења требало би обухватити и поседовање или ширење порнографије, тј. предмета порнографске садржине који представљају реално приказивање непостојећих малолетних лица као и приказивање лица која су пунолетна, али по својим физичким карактеристикама изгледају као да су малолетна.

в) Преиспитивање постојања потребе за структуралним и садржинским унапређењем појединих глава кривичних дела и њихово конципирање тако да представљају логичну и хомогену целину. У том смислу би се кривична дела против привреде можда могла, по узору на већину европских законодавстава, конципирати тако да појам одговорног лица постане сувишан.

г) Аналитичко разматрање постојећих квалификованих и привилегованих облика ради прецизнијег одређивања кривичних дела. Тако би рецимо, код кривичног дела тешког убиства (члан 114. КЗ) требало размотрити могућност сажимања појединих квалификаторних околности.

Ово пре свега из разлога што је у складу са одредбом члана 26. ЗИД КЗ/2009/септембар, законодавац код кривичног дела тешког убиства проширио круг квалификаторних околности које су везане за посебна својства пасивног субјекта и тичу се дужности или послова које пасивни субјект обавља. Први нови облик тешког убиства из члана 114, тачка 7. КЗ обухвата лишење живота судије, јавног тужиоца или његовог заменика и полицијског службеника. Осим одговарајућег својства пасивног субјекта, за овај облик тешког убиства потребно је да је убиство извршено „у вези са“ вршењем службене дужности. Будући да се постојећим обликом тешког убиства који је предвиђен у члану 114, тачка 6. КЗ, датим пасив-

23) З. Стојановић, „Кривично дело незаконитог богаћења – разлози за и против увођења“, у: *Актуелна питања кривичног законодавства,* Златибор, 2012, 343–349.

ним субјектима пружа заштита у случајевима када је до убиства дошло „при“ вршењу службене дужности, увођењем овог облика додатно се проширује постојећа кривичноправна заштита. Иако је са криминално-политичког аспекта неспорно да лица према којима се врши овај облик тешког убиства треба да уживају „посебну“ кривичноправну заштиту јер су због природе својих послова објективно изложени „посебној“ врсти опасности, питање које се поставља јесте да ли је у датом контексту оправдано правити разлику између ситуације када су судија, јавни тужилац, његов заменик или полицијски службеник лишени живота „при“ вршењу своје службене дужности и „у вези“ са њом. Други нови облик тешког убиства из члана 114, тачка 8. КЗ обухвата лишење живота лица које обавља послове од јавног значаја. Појам посла од јавног значаја такође је уведен доношењем ЗИД КЗ/2009/септембар и претпоставља обављање професије или дужности која има повећан ризик за безбедност лица које га обавља, а односи се на занимања која су од значаја за јавно информисање, здравље људи, образовање, јавни превоз, правну и стручну помоћ пред судским и другим државним органима (члан 112, став 32. КЗ). Као и код претходног облика тешког убиства, и овде је потребно испуњење два услова: да постоји одговарајуће својство пасивног субјекта и да је убиство извршено „у вези са“ пословима које пасивни субјект обавља, тј. пословима од јавног значаја. Код овог облика тешког убиства суштинско питање јесте на који начин треба тумачити појам „посао од јавног значаја“. Са гледишта наведене законске одредбе, овај појам обухвата две претпоставке: да је реч о професији или дужности чије је обављање повезано са повећаним ризиком за безбедност лица које их обавља и да је реч о одређеним областима за које су те професије или дужности од значаја. У вези са првом претпоставком, спорно је „само“ једно – на основу којих се критеријума утврђује да ли одређена професија или дужност има повећани ризик за безбедност лица које их обавља. У вези са другом претпоставком, спорно је много тога – на основу којих се параметара утврђује значај који одређена професија или дужност има за одговарајућу област; на који начин треба извршити степеновање тог значаја; који степен значаја је релевантан за постојање кривичног дела; да ли треба или не треба применити претпоставку да сви који су запослени у наведеним областима, по природи ствари, обављају послове од значаја за те делатности и да ли кривичноправну заштиту уживају и лица која нису запослена у наведеним областима, али се баве занимањима која имају значај за те области. Из разлога што језичко тумачење не може да понуди одговоре на постављена питања, сматра се да решење треба потражити у примени телеолошког тумачења и повећани ризик за безбедност везати за вршење одређених кри-

вичних дела према датим лицима, што значи да је за постојање овог облика тешког убиства потребно да постоји повећани ризик да према тим лицима буде извршено одређено кривично дело приликом вршења њихове дужности или професије.[24)]

Када се све узме у обзир, јасно је да уношење два нова облика тешког убиства представља (велик) корак у правцу даљег ширења законског описа кривичног дела тешког убиства, што за последицу има да тешка убиства, уместо изузетка, постају чешћи облици убиства од обичних убистава. Осим тога, у легислативном погледу овако бројна набрајања, уместо добро формулисаних уопштенијих облика, несумњиво представљају пример претеране казуистике у правним прописима.[25)] Најзад, овде треба имати на уму и то да би лишење живота до којег је дошло у вези са вршењем службене дужности, односно у вези са пословима које пасивни субјект обавља у највећем броју случајева могло бити обухваћено лишењем живота „из других ниских побуда" (члан 114, тачка 5. КЗ).

д) Преиспитивање казнених распона и њихово међусобно усаглашавање – првенствено код кривичних дела против полне слободе.

ђ) Редефинисање номотехнички лоше обликованих кривичних дела, тј. кривичних дела код којих су обележја бића прешироко или непрецизно постављена, што доводи до дилема приликом њиховог тумачења и омогућује злоупотребу. Тако примера ради, нема оправдања што законодавац у глави кривичних дела против брака и породице интервенише само на плану кажњавања, и то пооштравањем прописаних казни, а пропушта да критички преиспита и садржајно унапреди поједине инкриминације. У том смислу, треба рећи да постоји потреба да се побољша прилично широка и неодређена дефиниција кривичног дела насиља у породици (члан 194. КЗ)[26)] као и да се јаснијим дефинисањем реше дилеме које постоје у вези са тумачењем појединих обележја бића кривичних дела недавање издржавања (члан 195. КЗ)[27)] и кршење породичних обавеза (члан 196. КЗ).[28)]

---

24) З. Стојановић, *Коментар Кривичног законика*, Београд, 2012, 385.

25) Ђ. Ђорђевић, „Облици убистава у савременом кривичном законодавству", *Правни живот*, Београд, 9/2010, 9–10.

26) Вид. Н. Делић, „Кривичноправни аспект насиља у породици", у: *Насиље у породици*, Београд, 2012, 108–124.

27) Вид. Н. Делић, „Основне карактеристике кривичног дела недавање издржавања (члан 195. КЗ)", у: *Казнена реакција у Србији, Други део*, Београд, 2012, 141–144.

28) Вид. Н. Делић, „Кривичноправна заштита непунолетних лица", *Правни живот*, Београд, 10/2013, 133–135.

е) Редакцијско дотеривање законских описа кривичних дела која су преузета из међународних докумената без претходне номотехничке адаптације. По природи ствари, то су првенствено кривична дела из главе кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом. Реч је о инкриминацијама које, поред знатних одступања од правила прихваћене законодавне технике, карактерише како наглашена казуистика, тако и коришћење генералних клаузула, што у великој мери отежава њихово тумачење и може да доведе до неуједначене судске праксе. Осим тога, законским описима једног броја кривичних дела из ове главе упућује се на примену правила међународног права, што овим делима даје бланкетни карактер. Дате бланкетне диспозиције, које се по правилу, изражавају формулацијом „Ко кршећи правила међународног права...“, са једне стране, омогућавају да се без измене закона уважава изражена динамика релевантних међународних правила и на тај начин обезбеди континуирана усаглашеност националног законодавства, али, са друге стране, додатно отежавају тумачење.

ж) Терминолошко уједначавање, језичко усклађивање и граматичко кориговање норми посебног дела и њихово усаглашавање са нормама општег дела закона.

з) Критичку анализу кривичних дела код којих је кажњива зона екстензивно постављена тако да обухвата и одређене раније стадијуме, као што је кажњавање припремних радњи и посебно предвиђено кажњавање за покушај кривичног дела, те разматрање могућности да се код кривичних дела код којих то није учињено криминална зона на дати начин прошири, уколико се утврди да би, с обзиром на значај објекта заштите, то имало своје криминалнополитичко оправдање.

и) Усклађивање система инкриминација са одговарајућим међународним документима. Примера ради, даље усклађивање појединих кривичних дела из главе кривичних дела против полне слободе са Конвенцијом Савета Европе о заштити деце од сексуалног искоришћавања и сексуалног злостављања из 2006. године и Оквирном одлуком Савета Европске уније 2004/68/ЈНА о спречавању сексуалног искоришћавања деце и дечје порнографије из 2003. године, затим даље усклађивање кривичних дела везаних за злоупотребу опојне дроге са Лисабонским уговором из 2009. године и Оквирном одлуком Савета Европске уније 2004/757/ЈНА о трговини дрогом из 2004. године, као и даље усклађивање коруптивних кривичних дела са Конвенцијом Уједињених нација против корупције из 1999. године.

ј) Усклађивање кривичног и прекршајног законодавства у смислу отклањања двоструких инкриминација или прецизнијег разграничења између прекршаја и кривичних дела. Овде, пре свега, треба имати на уму два кривична дела из главе кривичних дела против јавног реда и мира: кривично дело недозвољена производња, држање, ношење и промет оружја и експлозивних материја (члан 348 КЗ) и кривично дело насилничко понашање на спортској приредби или јавном скупу (члан 344а КЗ).

к) Критичко преиспитивање извршених декриминализација – на првом месту кривичног дела клевете.

л) Преко потребну потпуну декриминализацију извесног броја кривичних дела.

III

Све наведено говори у прилог закључку да би наставак актуелне реформе, како општег, тако и посебног дела кривичног законодавства, требало да се одвија у више прогресивних фаза, током којих би поједини функционално повезани и садржински условљени сегменти овог сложеног нормативног система најпре били детаљно критички анализирани. Тек по окончању овог изузетно захтевног задатка, требало би приступити формулисању законских решења која би, за разлику од извесног броја досадашњих решења, у потпуности морала да буду заснована искључиво на научним сазнањима и искуствима судске праксе.[29)]

ЛИТЕРАТУРА

Делић Н., „Кривична дела против правосуђа у светлу измена и допуна из 2009. године“, у: *Годишњак Правног факултета у Источном Сарајеву, Источно Сарајево*, 1/2010, 77–103.

Делић Н, „Забрана (искључење) ублажавања казне у одређеним случајевима“, у: *Стање криминалитета у Србији и правна средства реаговања, Четврти део*, Београд, 2010, 177–195.

Делић Н., „Кривичноправни аспект насиља у породици“, у: *Насиље у породици*, Београд, 2012, 107–127.

Делић Н., „Основне карактеристике кривичног дела недавање издржавања (члан 195. КЗ)“, у: *Казнена реакција у Србији, Други део*, Београд, 2012, 131–155.

29) Вид. З. Стојановић, „Стратегија остваривања сврхе кривичног права“, *Архив за правне и друштвене науке,* Београд, 3–4/2008, 163–174 и З. Стојановић, „Процес стварања кривичног законодавства и сузбијање криминалитета“, у: *Стање криминалитета у Србији и правна средства реаговања, Трећи део,* Београд, 2009, 13–30.

Делић Н., „Кривичноправна заштита непунолетних лица“, *Правни живот*, Београд, 10/2013, 107–138.

Делић Н., „Злоупотреба опојних дрога у светлу реформе кривичног законодавства“, у: *Нова решења у казненом законодавству Србије и њихова практична примена,* Златибор, 2013, 339–365.

Делић Н., *Нова решења у Посебном делу КЗ Србије*, Београд, 2014.

Ђорђевић Ђ., „Облици убистава у савременом кривичном законодавству“, *Правни живот*, Београд, 9/2010, 8–21.

Lackner, Kühl, *Strafgesetzbuch Kommentar*, München, 2007.

Миладиновић-Стефановић Д., *Редовно одмеравање казне у кривичном праву,* Докторска дисертација, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2013.

Радуловић, Љ., *Криминална политика, Политика сузбијања криминалитета*, Београд, 1999.

Ристивојевић Б., „Негативна криминално-политичка кретања у материјалном кривичном законодавству Србије од доношења КЗ: темељно опредељење законодавца или инцидент“, *Crimen*, Београд, 2/2012, 170–190.

Стојановић З., *Политика сузбијања криминалитета*, Нови Сад, 1991.

Стојановић З., „Правно-филозофске концепције у Предлогу кривичног законика Србије и Кривичном законику Црне Горе“, у: *Казнено законодавство: прогресивна или регресивна решења,* Будва, 2005, 9–25.

Стојановић З., „Стратегија остваривања сврхе кривичног права“, *Архив за правне и друштвене науке,* Београд, 3–4/2008, 163–192.

Стојановић З., „Процес стварања кривичног законодавства и сузбијање криминалитета“, у: *Стање криминалитета у Србији и правна средства реаговања, Трећи део,* Београд, 2009, 13–31.

Стојановић З., „Кривичноправни експанзионизам и законодавство Србије“, у: *Стање криминалитета у Србији и правна средства реаговања, Четврти део,* Београд, 2010, 32–47.

Стојановић З., „Кривично дело незаконитог богаћења – разлози за и против увођења“, у: *Актуелна питања кривичног законодавства,* Златибор, 2012, 343–349.

Стојановић З., *Коментар Кривичног законика*, Београд, 2012.

Стојановић З., „Казнена политика у Србији: сукоб законодавца и судске праксе“, у: *Казнена реакција у Србији, Други део,* Београд, 2012, 1–17.

Стојановић З., „Да ли је Србији потребна реформа кривичног законодавства?“, *Crimen*, Београд, 2/2013, 119–143.

Стојановић З., *Кривично право, Општи део*, Београд, 2013.

Стојановић З., Коларић Д., „Нова решења у Кривичном законику Републике Србије“, *Безбедност*, Београд, 3/2012, 7–31.

Schönke, Schröder, *Strafgesetzbuch, Kommentar*, München, 2001.

Natasa Delic

REFORM OF THE SPECIAL PART OF SERBIAN CRIMINAL LEGISLATION: PROGRESSIVE OR REGRESSIVE SOLUTIONS

Resume

The enactment of the Criminal Code in 2006 marked the beginning of the new era in the development of Serbian criminal legislation, as our country was then provided with a modern and state-of-the-art criminal code which was the result of an in-depth critical re-evaluation and analysis of the current normative system from the perspective of the principle of legality.

The enactment of the new Law was immediately followed by the legislation reform which has so far included the enactment of four laws: The Law on Amendments to the Criminal Code from September 2009; The Law on Amendments to the Criminal Code from December 2009; The Law on Amendments to the Criminal Code from 2012 (LACC/2012) and The Law on Amendments to the Criminal Code from 2013 (LACC/2013). The interventions made by the enactment of these laws included the introduction of a number of new solutions both in the General and Special Part of the Criminal Code.

However, further attempts at developing Serbian criminal legislation have failed to follow the course set out in the legal solutions prescribed in the Code of 2006 and which took into account both our legal tradition and the accomplishments of the modern doctrine, and which were, to an extent, drawing upon compatible solutions set out in some foreign criminal codes, particularly German.

The amendments to the criminal legislation from 2009 (September and December) have generally deformed the existing criminal law system and brought about its detorioration both in terms of its content and its legislative-technical aspects.

The first, and the most transparent, characteristic is the imposition of more severe penalties for a large number of criminal offences, or more precisely – one-third of all criminal offences. This means that this kind of intervention was made in almost all chapters of the Code, except for the criminal offences against legal instruments and criminal offences against the security of computer data. The chapter on sexual criminal offences, with nearly two hundred sentence terms modified, is definitely the most striking example.

The second characteristic is the increased criminalisation – stipulation of new criminal offences. It should be noted that the legislators followed two negative tendencies here:

The first negative tendency is the stipulation of unnecessary criminal offences, criminal offences the legal descriptions of which have already been provided in the existing criminal offences, as well as the stipulation of criminal offences which, given the level of social threat inferred in them or the nature of protected asset, could have been sanctioned in some other manner, and not by the criminal justice intervention.

The second negative tendency is reflected in the stipulation of criminal offences with legal descriptions set too broadly. The terminology used to define specific elements of their essence (objective or subjective elements) was either unclear or imprecise in legal terms, or too colloquial, or even taken from the jargon of technical sciences. Some terminology was also etimologically or gramatically inadequate.

In contrast with the over-emphasised criminalisation, decriminalisation, on the other hand, as an important instrument for shaping criminal law and defining its relationship with other forms of social response to socially dangerous behaviour, was completely marginalised and reduced to abolition of only a few criminal offences, despite the fact that the catalogue of criminal offences contains a number of offences which require the narrowing of and more precisely defined criminal zone (partial decriminalisation) as well as a number of criminal offences that should be abolished (total decriminalisation).

The third characteristic of the reform of the Special Part of the Criminal Code is also related to the stipulation of new criminal offences and is reflected in the lack of cohesion and functional unity between the provisions of the Special and General Part respectively. Namely, in some cases, general criminal law institutes were incorporated in the legal description of basic or qualified forms of criminal offences, or their incorporation was not in compliance with appropriate general rules.

The enactment of the LACC/2012 (as well as LACC/2013) represents a positive turn in the criminal legislation reform. Apart from its other purposes, the objective of this Law was to correct the technical and material errors made in the previously enacted laws. However, this Law failed to eliminate the incongruities created by the imposition of more severe penalties for a large number of criminal offences. In addition, the cases where criminal law intervention is not required or justified were not decriminalized. Nonetheless, a "step forward" in terms of quality is definitely the stipulation of new criminal offences, particu-

larly the following: agreeing the outcome of competition (Article 208b, CC); abuse of position by responsible person (Article 234, CC); misfeasance in public procurement (Article 234a, CC); and criminal offences related to terrorism (Art. 391a, 391b, 391c, 391d and 393a, CC).

It should be expected that further legislation reform will result in an improved criminal law that will be able to address the need for an efficient criminal law protection which will match the scope, dynamics and forms of modern crime.

This goal can be reached if the reform of both the Special and General Parts is continued in several successive phases. The specific segments of this complex normative system that are inter-connected in terms of their function and content should be analysed in detail in each phase. Only after the completion of this highly demanding task should the legal solutions be formulated. These solutions, unlike certain previous ones, should be entirely based on scientific knowledge and case law experience.

Key words: Criminal Code of Republic of Serbia, Special part of the Criminal Code of Republic of Serbia, the reform of criminal legislation of Serbia.

* Овај рад је примљен 24. априла 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.

УДК 342.534.2(497.11)

Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 2/2014.
год. 21. vol. 44.
стр. 219-229.

Владан Петров

Правни факултет, Универзитет у Београду

"СЛУЧАЈ ТОМИЋ": ПРЕИСПИТИВАЊЕ ПОСЛАНИЧКОГ ИМУНИТЕТА НЕПОВРЕДИВОСТИ

Сажетак

У овом раду, аутор, подстакнут последњим случајем примене имунитета у нашој уставној пракси, поставља две хипотезе. Прва је да посланичке имунитете у Републици Србији треба преиспитати. Друга је да имунитет неповредивости мора опстати као елемент правног положаја посланика, али да га треба редефинисати тако да више одговара савременим условима у којима функционише представничка демократија. Ослањајући се на ставове у новијој теорији уставног права, као и на поједина узорита решења из упоредног права, аутор закључује да би имунитет неповредивости требало редефинисати тако да он штити од сваког лишења слободе, али да временски буде ограничен на трајање скупштинског заседања. Посебну пажњу аутор скреће на неопходност утврђивања прецизнијих критеријума за одлучивање о укидању ове врсте имунитета у сваком конкретном случају.

Кључне речи: имунитет неповредивости, распуштена скупштина, лишење слободе, притвор, задржавање, обим имунитета, временско дејство имунитета, уставно редефинисање имунитета.

1. ПРЕИСПИТИВАЊЕ ИМУНИТЕТА НЕПОВРЕДИВОСТИ НА ДНЕВНОМ РЕДУ?

„Да би заступници народа уживали неповредивост они не смеју да буду прогоњени од било које посебне власти; ниједна одлука их не би смела погодити уколико не долази од власти која је

једнака њиховој. А власти такве природе нема. Постоји само једна власт која је виша од представника народа, а то је народ сам (...) Ако не би поштовали ове принципе, ви ћете законодавно тело учинити зависним о нижој власти и ова да би га распустила треба само да ухапси сваког члана законодавног тела (...) Требало би изјавити да заступник народа може бити прогоњен по суду, једино ако законодавно тело својим актом изјави да има места оптужби."[1] Ово су речи Максимилијана Робеспјера, једног од вођа Француске револуције, који је стао у одбрану једног народног представника јуна 1790, поставивши том приликом основу посланичког имунитета неповредивости. Ту основу чине два начела: народна сувереност и подела власти. Оба начела и данас се сматрају конститутивним елементима владавине права. Ипак, имунитет неповредивости посланика, који је одувек имао својих противника, не стоји тако чврсто.[2]

Имунитет неповредивости који, најшире одређено, спречава притварање или лишење слободе, као и кривично гоњење посланика (у току трајања мандата) без одобрења скупштине и покрива његову ванскупштинску делатност, напушта се или знатно сужава (садржински и временски) у појединим старим демократијама. У Француској, на пример, уставном ревизијом од 1995, имунитет неповредивости је значајно ограничен. За кривично гоњење посланика није потребно тражити одобрење дома чији је овај члан. Посланици могу бити гоњени за сва дела као и обични грађани, осим оних која штити имунитет неодговорности. Такође, за притвор, односно за свако лишење слободе, не тражи се претходно одобрење дома. Довољно је одобрење Бироа Парламента.[3] Оно није потребно у случају флагрантног деликта или уколико је донета правноснажна пресуда против посланика. Дом може наредити суспензију притвора, лишења слободе или гоњења, али само док траје заседање.[4]

У новим, још недовољно учвршћеним демократијама јачају захтеви за преиспитивањем обима и временског дејства имунитета неповредивости. Таква потреба постоји и у Србији, што је потвр-

1) Наведено према: Владан Петров, *Парламентарно право,* Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2010, стр. 88.

2) Види о посланичким имунитетима у новијој српској литератури: Ирена Пејић, *Парламентарно право,* Правни факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2011, стр. 73-81; Владан Петров, „Редефинисање посланичког имунитета на дневном реду у Републици Србији", *Правна Ријеч,* Удружење правника РС, Бања Лука, бр. 27/2011, стр. 173 – 181.

3) Биро Парламента је колегијални орган који има овлашћења у вези с председавањем седницама и организовањем парламентарних служби.

4) Види: Pierre Avril, Jean Gicquel, *Droit parlementaire,* Montchrestien, Paris, 2004, p. 51-53.

дио и последњи случај хапшења народног посланика распуштене скупштине, у фебруару ове године. Народни посланик Драган Томић лишен је слободе у тренутку када је Народна скупштина била распуштена упркос томе што се позвао на имунитет. У јавности су се том приликом поставила два питања. Прво, да ли народног посланика распуштене скупштине штити имунитет? Друго, ако је одговор на прво питање потврдан, да ли посланик може бити лишен слободе пре него што је Скупштина донела одлуку о укидању имунитета? У листу *Политика* дали смо одговоре на оба питања у скраћеној верзији.[5] Имајући у виду значај посланичког имунитета неповредивости и неопходност његовог преиспитивања, поготово начина на који је он уређен у Уставу Србије од 2006, даћемо садржајнији одговор.

2. ДА ЛИ ИМУНИТЕТ ШТИТИ ПОСЛАНИКА РАСПУШТЕНЕ СКУПШТИНЕ?

Распуштање скупштине је престанак мандата представничког тела пре истека легислатурног периода. У теорији, највише спорова изазива правна природа акта о распуштању. Питање је да ли распуштена скупштина престаје да постоји објављивањем акта о распуштању или наставља да „живи" до конституисања нове. Ово питање није чисто теоријског карактера, јер од одговора зависи да ли распуштена скупштина може или не може да обавља одређене послове из своје надлежности. Постоје различита теоријска схватања о правној природи акта о распуштању скупштине,[6] али најбоље је кад ову дилему разреши сам устав. Дакле, устав може одредити у којим случајевима и под којим условима распуштена скупштина може обављати одређене послове.

Устав Србије од 1990, познат по сажетости и језгровитости израза, није садржао норму којом се решава дилема о правној природи распуштене скупштине. Ту уставну празнину попунио је Устав Србије од 2006. Према члану 109. ставу 7. Устава, „Народна скупштина која је распуштена врши само текуће или неодложне послове, одређене законом. У случају проглашења ратног или ванредног стања поново се успоставља њена пуна надлежност, која траје до окончања ратног, односно ванредног стања." Закон о Народној скупштини од 2010. извршио је одређено прецизирање нео-

5) Владан Петров, *Случај Томић: Устав није прекршен*, http://www.politika.rs/rubrike/Pogledi-sa-strane/Slucaj-Tomic-Ustav-nije-prekrsen.sr.html, 10/05/2014.

6) Види: Владан Петров, "Распуштање парламента", *Права човека*, Human Rights – Биро за заштиту слобода и права, Београд, бр. 1-2/2004, стр. 9-37.

дложних и текућих послова. У случају распуштања, Народна скупштина, односно надлежни одбор Народне скупштине врши само текуће или неодложне послове, а нарочито: 1) решавање мандатно-имунитетских питања; 2) остваривање међународне сарадње у складу са овим законом; 3) поједине случајеве решавања материјално-статусних питања народних посланика и других изабраних и именованих лица; 4) ако су везани за законски рок или то налажу потребе државе (члан 52. Закона). Према томе, Устав и Закон недвосмислено су решили дилему у корист схватања да распуштена скупштина не престаје да постоји. То је само Скупштина „ограниченог капацитета" у погледу послова које може да обавља. Изузетно, у случају проглашења ратног или ванредног стања, распуштена скупштина, вољом Устава, добија изнова „пун капацитет" („пуну надлежност").

Наведена решења Устава и Закона довољна су за закључак да распуштање Скупштине не подразумева аутоматски престанак мандата народних посланика, самим тим, ни заштите коју они уживају. При том, за примену правила о посланичком имунитету није опредељујуће то да ли распуштена скупштина ефективно ради или не. Докле год лице ужива статус народног посланика, њега штити и посланички имунитет. Сваку сумњу у исправност овог закључка отклања Устав у члану 101. ставу 6. у којем стоји да „потврђивањем мандата две трећине народних посланика престаје мандат претходног сазива Народне скупштине". Дакле, имунитет штити народног посланика распуштене скупштине све док она не престане да постоји потврђивањем мандата нових народних посланика, тј. конституисањем новог скупштинског сазива. Према томе, у моменту хапшења народни посланик Драган Томић имао је право да се позове на имунитет.

3. ДА ЛИ ИМУНИТЕТ НЕПОВРЕДИВОСТИ ШТИТИ ПОСЛАНИКА ОД СВАКОГ ЛИШЕЊА СЛОБОДЕ ИЛИ САМО ОД ПРИТВОРА?

У Томићевом случају, као највише спорно поставило се питање да ли имунитет штити посланика од сваког лишења слободе или само од притвора. Наизглед, питање на које је једноставно дати потврдан одговор. Довољно је узети у обзир две ствари. Прво, општу дефиницију имунитета неповредивости.[7)] Овај имунитет је

7) Види:Michel de Villiers, Armel Le Divellec, *Dictionnaire du droit constitutionnel,* Sirey, Paris, 2013, p. 184.

сметња за хапшење и покретање кривичног или другог поступка у коме посланик може бити лишен слободе. „Без пристанка парламента, парламентарац не може бити лишен слободе нити се против њега може водити кривични поступак. Смисао је овог имунитета да се парламентарцу јамчи слобода од хапшења (*freedom of arrest*)."[8] Друго, имунитет неповредивости своје оправдање налази у класичном схватању начела поделе власти. Извршна и судска власт не смеју се мешати у законодавну. Законодавна власт има не само материјалну супрематију у односу на друге две, већ је и неповредива јер представља носиоца суверености, тј. народ. „Парламент не може допустити да његови чланови буду без његовог знања и сагласности онемогућавани у вршењу своје и, самим тим, његове функције. Такво онемогућавање би могло да води паралисању рада парламента од стране извршних органа – и тиме неоправданом јачању њиховог утицаја, јачању које не би било у складу с местом и положајем ових органа итд."[9] Дакле, имунитет неповредивости штити посланика као члана народног представништва од могућих злоупотреба извршне и судске власти.

Оба аргумента не стоје тако чврсто. Кад је реч о првом аргументу, он се може лако оспорити тврдњом да не постоји општа дефиниција имунитета неповредивости. Имунитет неповредивости није општеприхваћен институт. Има земаља које га не познају (Холандија), као и оних у којима се овај имунитет односи само на грађански поступак (УК и друге земље британске правне традиције). У земљама у којима је овај имунитет шире постављен, постоје велике разлике у регулативи.[10] Венецијанска комисија констатује да нема општег, односно заједничког модела (*common model*) и да „постоји велика разноврсност у погледу тога од чега су они (посланици, *В. П.*) заштићени и које врсте кривичних дела ова заштита покрива".[11] Кад нема општег модела у упоредном праву, општа дефиниција у теорији је од мале практичне вредности. Од ње се може поћи, али само уз свест о бројним изузецима који сасвим замагљују, па чак и доводе у питање основно правило.

8) Ратко Марковић, *Уставно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2012, стр. 301.

9) Миодраг Јовичић, *Одговорност носилаца јавних функција,* Демократија и одговорност, изабрани списи, књига I, Правни факултет Универзитета у Београду, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 240.

10) Види: Marc Van der Hulst, *The Parliamentary Mandate,* Inter-Parliamentary Union, Geneva, 2000, p. 78 – 93.

11) Venice Commission, Report on the Scope and Lifting of the Parliamentary Immunities, CDL-AD(2014)11, p. 18; http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2014)011-e, 10/05/2014.

Кад је реч о другом аргументу, класично схватање начела поделе власти давно је напуштено како у теорији, тако и у пракси. Модерна представничка демократија, поготово у земљама са озбиљном традицијом владавине права, готово да не познаје опасност од злоупотреба извршне и судске власти усмерених према законодавној власти. Може се рећи да су у скупштини још увек донекле потенцијално угрожени посланици опозиције. Ипак, независно судство је, у великој мери, чврста брана од злоупотреба извршне власти и скупштинске већине. Што је судство више независно, то је могућност недозвољених притисака извршне власти мања, а самим тим и потреба за имунитетском заштитом посланика.

Дакле, изнета аргументација „за“ и „против“ имунитета неповредивости тешко да би могла бити од веће помоћи при давању одговора на питање да ли је народни посланик Драган Томић могао бити задржан. Одговор се добија анализом одговарајућих норми Устава Србије од 2006.

Према члану 103. ставу 3. Устава, „народни посланик који се позвао на имунитет не може бити притворен, нити се против њега може водити кривични или други поступак у коме се може изрећи казна затвора, без одобрења Народне скупштине“. Из ове одредбе произлази следеће. Прво, имунитет штити посланика од притварања. Друго, имунитет штити посланика од вођења кривичног или другог поступка у коме се може изрећи казна затвора. Треће, да би имунитет штитио посланика, он се на њега мора позвати. Четврто, имунитет се може укинути одлуком Народне скупштине.

Према члану 103. ставу 4. Устава, „народни посланик који је затечен у извршењу кривичног дела за које је прописана казна затвора у трајању дужем од пет година може бити притворен без одобрења Народне скупштине“. Ова уставна одредба је изузетак од правила да имунитет увек штити посланика. На случај Драгана Томића, овај изузетак се не односи. Томић није био затечен у извршењу кривичног дела за које је прописана казна затвора у трајању дужем од пет година. Дакле, он није могао бити притворен без одобрења Народне скупштине. То, међутим, не значи да је у овом случају Устав прекршен, као што су тврдили Томићев адвокат и један број посланика у скупштинској расправи о укидању имунитета. Они су сматрали да је Устав прекршен, јер је посланик притворен пре него што се Скупштина изјаснила о укидању имунитета.

Посланик Томић није био притворен пре него што му је Скупштина укинула имунитет, већ после тога. Пре седнице Скупштине на којој је одлучено да овом посланику буде укинут имунитет, надлежни суд није донео одлуку о притварању. Без судске одлуке нема

притвора. То јасно стоји у члану 30. ставу 1. Устава, који дефинише притвор: „Лице за које постоји основана сумња да је учинило кривично дело може бити притворено само на основу одлуке суда, ако је притварање неопходно ради вођења кривичног поступка". Посланик Томић је био лишен слободе и задржан, али је о његовом задржавању одлучио надлежни тужилац на основу Законика о кривичном поступку (члан 294). Задржавање осумњиченог, о којем одлучује јавни тужилац или по његовом одобрењу полиција, није исто што и притварање, о којем одлучује суд. Задржавање осумњиченог је облик лишења слободе без одлуке суда. Устав одређује да „лице лишено слободе без одлуке суда мора без одлагања, а најкасније у року од 48 часова, бити предато надлежном суду, у противном се пушта на слободу" (члан 29. став 1). Томић је био задржан, али не и притворен. Позивајући се на имунитет, он није могао спречити хапшење и задржавање, али привремено јесте притварање. По окончању поступка, када му је Скупштина укинула имунитет, Томић је притворен, односно суд је донео одлуку о одређивању притвора. Да је Скупштина одлучила супротно, Томић не би био притворен, већ пуштен на слободу.

Према одредби члана 103. става 3. Устава, имунитет неповредивости је привремена, отклоњива сметња за притварање посланика, али не и за његово задржавање до изјашњења Скупштине, односно најдуже 48 сати од доношења решења о задржавању. Ова одредба је јасна и не даје повод за примену друге врсте тумачења осим језичког и системског, у делу који се односи на члан 30. Устава (дефиниција притвора). Телеолошком, тј. циљном тумачењу овде нема места. Тврдити да је циљ имунитета неповредивости да увек штити посланика од сваког лишења слободе, а не само од притвора нема своје упориште ни у савременој уставној теорији ни у упоредном праву. Према томе, имунитет неповредивости, како је дефинисан у Уставу, штити посланика само од притвора, али не и од других облика лишења слободе (на пример, задржавање према ЗКП-у).

Друго је питање да ли је важеће уставно решење о обиму имунитета неповредивости народног посланика добро или није. Очигледно је да постоји потреба за преиспитивањем дефиниције имунитета из члана 103. става 3. Устава. Евентуално редефинисање имунитета неповредивости захтевало би промену ове уставне одредбе. Та промена могла би да иде у два правца: један би био даље сужавање имунитета неповредивости, - што би пратило савремену тенденцију у упоредном праву -, а други, проширивање обима заштите тако да се имунитет односи на свако лишење сло-

боде, а не само на притвор. Оба правца редефинисања имунитета међусобно се не искључују.

4. КАКО РЕДЕФИНИСАТИ ИМУНИТЕТ НЕПОВРЕДИВОСТИ У УСТАВУ?

Обе врсте посланичких имунитета, неодговорност и неповредивост, у битним елементима, дефинисане су Уставом. Дакле, у нашем праву посланички имунитети су уставне категорије. У јуну 2011. године тадашња власт у Србији, наводно по „упутствима" Европске комисије, изашла је у јавност са намером да укине имунитет неповредивости. Поједини носиоци власти мислили су да је за то довољна промена Закона о Народној скупштини. Пошто свако редефинисање посланичких имунитета захтева промену Устава, та идеја је, после извесног периода, нестала са јавне сцене. Ипак, с времена на време, у политичкој и широј јавности могу се чути приговори упућени институту посланичких имунитета. На удару су обе врсте имунитета, а нарочито имунитет неповредивости. Истиче се да су имунитети посланика привилегије које повређују начело једнакости грађана пред законом и да служе посланицима као „параван" за њихово бахато, често криминално понашање.

Већина приговора усмерених на укидање посланичких имунитета потичу од оних који не познају прави смисао овог института. Заборавља се да имунитети не служе, или бар не би требало да служе, посланицима као приватним лицима. Они штите посланике од потенцијалних злоупотреба, неоснованих напада и гоњења. Тиме се обезбеђује ауторитет скупштине.[12] С друге стране, као што се мења представничка демократија, тако се мењају и поједини њени институти. Посланичке имунитете, у оба главна облика, треба преиспитати. Основано је питање да ли имунитет неодговорности посланика, који штити слободу говора у скупштини, треба да буде апсолутан, тј. садржински неограничен као што је то још увек у многим земљама, укључујући и Србију. Још је више спорно где су границе имунитета неповредивости и да ли га можда треба сасвим укинути. „Аргумент је да је такав имунитет мање неопходан у демократским системима који су достигли одређени ниво зрелости и стабилности, у којима су политичке функције чланова парламента адекватно заштићене на друге начине и у којима постоји мали или

12) У домаћој литератури, тај закључак је недвосмислено извео Јанко Таховић у до данас непревазиђеном чланку на српском језику о посланичким имунитетима. Види: Јанко Таховић, „Парламентарни имунитети", *Анали Правног факултета у Београду,* Београд, бр. 2/1953, стр. 157 – 181.

никакав страх од непримерених притисака од стране егзекутиве и судова на чланове парламента. Насупрот томе, сматра се да су правила о парламентарном имунитету још увек неопходна у новим демократијама, које се још нису сасвим ослободиле од ауторитарне прошлости и у којима постоји оправдан разлог за страх да ће власт подносити лажне оптужбе против политичких противника и да су судови можда под политичким притиском. Истовремено, нове демократије су често највише изложене политичкој корупцији и злоупотреби имунитета од стране екстремних парламентараца што представља претњу самој демократији. Стога постоји парадокс парламентарног имунитета – он може подједнако служити да подстиче и поткопава демократски развој".[13)]

Имајући у виду мишљење Венецијанске комисије, али и нашу уставну праксу, поготово „случај Томић", који смо у овом раду анализирали, чини се да би евентуална промена Устава у делу који се односи на имунитет неповредивости могла да буде извршена тако да се обим заштите прошири на све облике лишења слободе, али да се временски ограничи на период трајања скупштинских заседања. Прво, правна свест и политичка култура у Србији још увек нису на таквом нивоу да би се могло ићи на укидање имунитета неповредивости. То би био сувише радикалан и за наше прилике неодговарајући потез. Друго, имунитет неповредивости би, без икаквог двоумљења, штитио посланике од сваког лишења слободе до његовог укидања. Треће, имунитет би штитио посланика за време заседања Скупштине. У периодима између заседања, за лишење слободе или гоњење посланика не би било никаквих препрека, односно не би се тражило одобрење Скупштине.

Дакле, постојећа одредба Устава (члан 103. став 3) могла би се изменити да отприлике гласи: „У току заседања Народне скупштине, народни посланик који се позвао на имунитет не може бити лишен слободе, нити се против њега може водити кривични или други поступак у коме се може изрећи казна затвора, без одобрења Народне скупштине." Да овакву одредбу имамо тренутно у Уставу, народни посланик Драган Томић не би смео бити лишен слободе, односно задржан. С друге стране, заштита посланика била би ограничена на период када Скупштина ефективно ради. Оваквим уставним решењем било би истовремено постигнуто да се обим заштите прецизније одреди, садржински чак и прошири, али да се временско дејство имунитета ограничи.

13) Venice Commission, Report on the Scope and Lifting of the Parliamentary Immunities, CDL-AD(2014)11, p. 6-7; http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2014)011-e, 10/05/2014.

Горе је изнето једно од могућих решења за редефинисање имунитета неповредивости. О адекватном обиму имунитета треба пажљиво размислити. Дакле, могуће су и друге опције. Оно што сигурно не сме да се доводи у питање јесте опстанак имунитета неповредивости. У нашим приликама, овај имунитет има и даље снажан *raison d être*.

Питање од кључног значаја за употребу имунитета неповредивости је адекватно регулисање поступка за његово укидање и утврђивање довољно прецизних критеријума којима Скупштина треба да се руководи при одлучивању о укидању посланичког имунитета у конкретном случају. Премда је то материја парламентарног пословника, а не устава, имунитет се, у великој мери, обесмишљава уколико не постоје довољно јасни и прецизни критеријуми за одлучивање о његовом укидању. У важећем скупштинском пословнику није учињен ни покушај да се ови критеријуми одреде, што је даје простора за врло неуједначено поступање Скупштине у истим или сличним случајевима, као и за њено арбитрерно одлучивање. То је, међутим, питање које заслужује посебну расправу.

ЛИТЕРАТУРА

Avril, Pierre / Gicquel, Jean: *Droit parlementaire,* Montchrestien, Paris, 2004.

De Villiers, Michel / Le Divellec, Armel: *Dictionnaire du droit constitutionnel,* Sirey, Paris, 2013.

Јовичић, Миодраг, *Одговорност носилаца јавних функција,* Демократија и одговорност, изабрани списи, књига I, Правни факултет Универзитета у Београду, Службени гласник, Београд, 2006.

Марковић, Ратко: *Уставно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2012.

Монтескје, Шарл: *О духу закона,* Завод за уџбенике, Београд, 2011.

Пејић, Ирена: *Парламентарно право,* Правни факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2011.

Петров, Владан: "Распуштање парламента", *Права човека*, Human Rights – Биро за заштиту слобода и права, Београд, бр. 1-2/2004.

Петров, Владан: *Парламентарно право*, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2010.

Петров, Владан: „Редефинисање посланичког имунитета на дневном реду у Републици Србији", *Правна Ријеч,* Удружење правника РС, Бања Лука, бр. 27/2011.

Петров, Владан: *Случај Томић: Устав није прекршен*, http://www.politika.rs/rubrike/Pogledi-sa-strane/Slucaj-Tomic-Ustav-nije-prekrsen.sr.html.

Таховић, Јанко: „Парламентарни имунитети", *Анали Правног факултета у Београду,* Београд, бр. 2/1953.

Van der Hulst, Marc: *The Parliamentary Mandate,* Inter-Parliamentary Union, Geneva, 2000.

Venice Commission, Report on the Scope and Lifting of the Parliamentary Immunities, CDL-AD(2014)11, http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2014)011-e.

Vladan Petrov

"THE TOMIC'S CASE": A CRITICAL REVIEW OF THE PARLIAMENTARY INVIOLABILITY

Resume

In this article, the author firstly gives the answers to the most important questions raised in the Case of Dragan Tomić, the Deputy of the National Assembly of Serbia. The first question is whether the inviolability protects a deputy of the dissolved Assembly. The author gives a positive answer to that question. The inviolability protects a deputy of the dissolved Assembly until the Assembly ceases to exist with the verification of the mandates of the new national deputies, i. e. with the constituting of the new Assembly. The second question relates to whether immunity protects a deputy only from detention or from any deprivation of liberty. In the Constitution of Serbia from 2006, there is a clear provision (Article 103. Paragraph 3) which defines the inviolability as a temporary protection from detention based on a decision of the court and not from a deprivation of liberty (not based on a court's decision, but on a decision of a public prosecutor or police in accordance with a Code of Criminal Procedure). In the author's point of view, there is a need for a critical review of deputy's inviolability and its reassessment. The inviolability must survive in the Constitution, but it should be redefined. The author thinks that immunity should be extended to the protection from any deprivation of liberty, but limited to the duration of the parliamentary sessions. He points out that this is the one of the possible solutions. He considers that the one of the most important elements of parliamentary inviolability is a legal refinement of the criteria for its lifting in each concrete case. This element of the legal regulation of parliamentary inviolability should be considerably improved.

Key words: parliamentary inviolability, dissolved Assembly, detention, deprivation of liberty, the scope of immunity, the time effect of immunity, the constitutional redefinition of immunity.

---

* Овај рад је примљен 20. маја 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.

УДК 341.3(497.11)“18“

Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 2/2014.
год. 21. vol. 44.
стр. 231-247.

Владан Јончић

Правни факултет, Универзитет у Београду

ДОПРИНОС РАТНИХ ПРАВИЛА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈСКИМ ИНТЕГРАЦИЈАМА У ЕВРОПИ

Сажетак

Савремен развој Међународног ратног и хуманитарног права започет је крајем 19. века. У том периоду наступа дуг еволутивни процес развоја и осавремењавања међународног права заједно са процесом цивилизацијских интеграција. Све до половине 19. века међународно право је имало дуг историјски развој правних правила заснованих првенствено на обичајном праву.

На убрзани развој међународног ратног и хуманитарног права и на почетак савремених цивилизацијских интеграција у Европи у 19. веку утицало је више фактора. На првом месту су то били: општи научно-технолошки и економски прогрес, развој нових врста оружја, развој тактике извођења ратних операција. Као последица утицаја поменутих чинилаца наступила је кодификација међународног права, а посебно међународног ратног и хуманитарног права.

У овим догађајима знатну улогу имала је Кнежевина Србија. Кнежевина Србија у то време међу првим државама прихватила и ратификовала међународне уговоре из области међународног права. Донела је „Ратна правила по међународном праву“ 1877. године и тако се сврстала у ред напредних држава по овом питању. Редактори Правилника су норме Ратних правила ускладили са напредним решењима из других међународних докумената, уградили та напредна решења и развили их у појединостима.

Правилник је својом темељитошћу и потпуношћу, за оно време, поставио критеријуме за писање таквих правила. Тешко

је проценити у којој мери је Правилник Кнежевине Србије имао утицај на међународно право. Међутим, коректно је истаћи да су Ратна правила без обзира што су донета у једној малој држави, као што је била тадашња Кнежевина Србија, показао пут имплементације и исказао напредна решења у правцу интеграције правних система у области међународног ратног и хуманитарног права.

Стручњаци из ове области много година касније узимали су за пример савремености овај Правилник. Мала Србија овим Правилником је стала у ред напредних и мирољубивих држава и допринела утирању пута развоја међународног права у два правца. У правцу цивилизацијског повезивања држава и националних права и у правцу успостављања нових института међународног хуманитарног права.

Кључне речи: Ратна правила, међународно ратно и хуманитарно право, војна потреба, забрањена средства, правила ратовања.

Друга половина 19. века карактеристична је била за убрзани развој међународног права уопште, а посебно ратног права, односно за право оружаних сукоба. У дугој еволуцији развоја међународног права оружаних сукоба (међународног хуманитарног права), 19. век је, због квалитативног новог схватања и приступа у успостављању и поштовању међународног права оружаних сукоба (тада називаног Међународно ратно право), представљао прекретницу за савремен приступ регулисању правила у рату. У току само последњих двадесет година 19. века донето је неколико међународних правила из ове области која су утицала на општи развој међународног ратног права. Тај тренд имао је за последицу да један број држава прихвати ова правила и да их угради у свој правни систем. На ову експанзију доношења правила која регулишу нека питања везана за правно регулисање оружаних сукоба, утицали су, на првом месту, друштвено – политички и економски процеси који су дали печат овом веку. Ови процеси посебно су били изражени у развијеним државама које су ишле убрзаним темпом технолошког напретка и имале потребу да успоставе контролу над природним богатствима ван својих територија и започињале експанзију свог територијалног ширења, познатој у науци као колонијална експанзија, скраћено колонијализам. Тај процес ће почетком 20. века кулминирати и довести до „судара“ великих држава око поделе зона утицаја у светским размерама и проузроковати први велики светски сукоб – Први светски рат.

Уз економску експанзију ова друштва су имала и убрзан технолошки развој. Укупан технолошки прогрес одразио се не само на машине и алате за мирнодопску употребу, него и на развој но-

вих оружја, а са тим развојем променио се и начин вођења рата.[1)] Истовремено са овим развојем ишле су и промене у друштвеним односима; порастао је утицај јавног мњења и појавиле су се нове хуманитарне идеје. Развој друштвене свести и опште глобално повезивање света довели су до сазревања идеје да је неопходно да се рат на неки начин регулише и колико – толико правно уреди како би се, колико је могуће, хуманизовао. Под утицајем хуманистичких идеја постепено се почео да мења став да је војна потреба изнад начела хуманости и да се успоставља равнотежа између ова два принципа.[2)] Успостављањем равнотеже између војне потребе и принципа хуманости створили су се услови за развој међународног ратног и хуманитарног права.[3)] У другој половини 19. века усвајају се национална правила о вођењу рата под утицајем општих друштвено економских чинилаца и приступа се првим кодификацијама међународног хуманитарног права.

До почетка 20. века донето је више међународних правила у овој области, као што су Конвенција о побољшању судбине војних рањеника у војскама у рату 1864. године, Бриселска декларација 1874, Оксфордски приручник 1888. године, а на националном плану се усвајају прва правила о заштити лица у рату; у САД у току грађанског рата 1863. године Либеров кодекс (Либерова правила), у Француској Правило о ратним заробљеницима, 1853. и 1893. године, у Русији 1877. године Привремено ратно правило, у Кнежевини Србији 1877. године Ратна правила по међународном праву, у В. Британији 1884. године Војни приручник итд. Велики допринос у овим кодификацијама имао је Међународни комитет Црвеног крста и залагање једног од његових оснивача Анри Динана од кога је све и почело после његовог личног искуства из француско – сардинијског рата и изласка његове књиге „Сећање на Солферино".

1) J. C. Bluntschli, *Das moderne Völkerrecht der zivilisirten Staten,* Bk. VII, Nordlingen, 1828, pp. 286-288; Г. Перазић, *Међународно ратно право, Београд, 1986, стр. 22-23;* В. Јончић, *Међународноправни статус учесника оружаних сукоба,* Правни факултет, Београд, 2012, стр. 46-47.

2) J. C. Bluntschli, *op. cit.,* p. 287; J.L. Küber, *Europaisches Volkerrecht*, 1821, § 243, p. 384; H. Leuder, *Handbuch des Volkerrechts*, IV, 1889, pp. 65–66; Г. Перазић, *op. cit.,* стр. 22–25; В. Јончић, *Међународно хуманитарно право,* Правни факултет, Београд, 2010, стр. 100-108;

3) В. Јончић, *op. cit*., 2010, стр. 13-16.

ЧИНИОЦИ РАЗВОЈА САВРЕМЕНОГ МЕЂУНАРОДНОГ ХУМАНИТАРНОГ ПРАВА

На убрзани развој међународног ратног и хуманитарног права и на почетак савремених цивилизацијских интеграција у Европи у 19. веку утицало је више фактора. На првом месту је то био општи научно – технолошки и економски прогрес, а са њим упоредо и нарастање опште друштвене свести, као и продор хуманистичких идеја у основне системе вредности. Овај продор имао је за последицу нарастање просветитељских идеја и њихов утицај на укупан друштвени живот.[4] Технолошке промене имале су за последицу усложњавање технолошки напреднијих оружја,[5] а технолошки развој оружја имао је по принципу повратне спреге утицај на промене у тактици и стратегији извођења борбених дејстава и на сам начин вођења рата. Технолошки осавремењена средства проузроковала су велики број жртава у борбама, како војника тако и цивила. Резултат ових чинилаца имао је за последицу да се приступи трагању за успостављањем сразмерности у војно-политичким захтевима, са једне стране и са друге, неминовним успостављањем контроле примене силе под утицајем хуманистичких идеја и захтева. Успостављање равнотеже између војно – политичких захтева (војне потребе), са једне стране и хуманистичких идеја о вођењу рата, са друге, довело је до развоја међународног ратног и хуманитарног права.

Други фактор био је развој тактике извођења ратних операција. На ове промене указали су још раније Наполеонови ратови (1804–1815), посебно војни походи француске Наполеонове војске у Шпанији и Русији. Француска војна кампања у Шпанији и Русији, а отпор народа у овим земљама узимају се као почетак историје савремених герилских ратова. Општи отпор народа ових земаља против Наполеонове војске устројио је савремен вид општег отпора народа познат под називом герилски (партизански) рат.[6] Појавом устаника – герилаца јавља се проблем да ли и ова категорија учесника има легитимитет учешћа у ратовима или не, односно, ко има право (легитимитет) учествовања у ратовима. У пракси су учешће у борбеним дејствима почели да узимају и цивили. Основно питање поставило се тада како правити разлику између цивила и војника, јер цивили нису носили униформу, а она је била један од

4) В. Јончић, *op. cit.,* 2012, стр. 33-40.

5) P. Kleut,"Uticaj razvoja ratne tehnike na pravila ratnog prava", *JRMP,* Beograd, br. 2/1958;

6) Ц. Елис, *Герила кроз столећа*, Београд, 1980.

битних елемената обележавања редовне војске у то време и ознака законитих ратника на бојишту. Дилеме и оштра супротстављања око овог питања остала су до данас.[7] Отуда и мишљење неких теоретичара да не треба правити разлику између међународних и унутрашњих оружаних сукоба „линија између унутрашњих и међународних спорова није јасна у погледу права оружаних сукоба и може се закључити, у оба случаја да употреба силе и има за циљ да покори противника са војног аспекта. Према томе, подела, у овим условима, је непотребна".[8]

Трећи фактор кодификација међународног права, а посебно међународног ратног и хуманитарног права је заправо последица садејства претходна два чинилаца. Кодификација је ишла на два „колосека". Један „колосек" на међународном плану је био у виду међународних конвенција као резултат међународних мировних конференција, а други је био доношење националних правила о устројству војске и обавезама војске у поштовању и примени правила у рату. До правног регулисања статуса војске и њених припадника у националним законима држава дошло је први пут током XVIII и XIX века и то приликом доношења забране гусарења и стављања гусара на листу незаконитих учесника оружаних сукоба.[9] Њихова делатност је нарочито сметала великим силама, посебно што су ометали поморски саобраћај и чинили несигурним пловне путеве ка колонијама и ометали поморску трговину и општи развој привреде.

У другој половини 19. века настају велике кодификације међународног права, а посебно међународног ратног и хуманитарног

7) Alfred Rubin, „The Status of Rebels under the Geneva Conventions of 1949"*,The International and*

Comparative Law Quarterly (ICLO), 21, 1972; Гавро Перазић, *Међународно ратно право,* ВИНЦ, 1987; I.Kunz, "The Chaotis Status of the Law of War and the Urgent Necessity for their Revision", *American Journal of International Law,* N.l. 1951, pp. 52-53; J.S.Pictet, „Croix - Rouge et les Conventiones de Geneve", *Recueil des Cours de l Academie de Droit Intrnational de la Haye*, 1950, I, Tome 76, pp. 79-97; С. Аврамов, *Међународно јавно право,* Савремена администрација, Београд, 1978, стр. 383, 393; С. Аврамов,/М. Крећа, *Међународно јавно право,* Савремена администрација, Београд, 2006; М.Бартош, „Општи поглед на развој међународног ратног права од 1907. до 1957. године", *ЈРМП,* 2/58; B. Janković, *Međunarodno javno pravo,* Naučna knjiga, Beograd,1978, стр.315; G. Schwarzenberger, *A.Manuel of international law*, London, 1950; R. Preston/S.Wise, *Men in Arms*, Praeger Publisher, New York, pp. 355-376; Резолуција УН 2444, (XXIII); В. Јончић, *Трећа женевска конвенција - практична примена и утицаји на Протоколе I и II,* Београд, 2004, стр. 188-193; В. Јончић, „Разликовање цивила од учесника оружаних сукоба у оружаним сукобима", *Правни живот,* Удружење правника Србије, Београд, бр. 12 , 2011, том IV, стр. 195-219.

8) A. Rubin, *op. cit.*, p. 496; Augusto Hernández Campos, "Los conflictos internos: naturaleza y perspectivas", Revista Agenda Internationa, Vol. 6, No. 13, 1999, p. 66.

9) В. Јончић, *op. cit.,* 2012, стр. 176-191.

права. Већина међународних уговора у овом периоду је мултилатералног типа. Тако су, у току мировних конференција у Хагу 1899. и 1907. године, донете познате хашке конвенције. На националном плану донети су закони, правила, уредбе декрети и други облици правног уређења понашања у рату. У овом периоду, на пример, усвојена су у Француској правила о ратним заробљеницима 1859. и 1893. године. Нешто касније, 1877. године, у Русији је донето привремено правило о поступању војске у рату. Нешто раније у току америчког грађанског рата 1863. године донето је „Упутство за командовање војскама Сједињених америчких Држава у борби“, (објављено је као Општа наредба бр. 10), познато као Либерова упутства или Либеров кодекс, названо по његовом састављачу Франсису Либеру. У литератури се „Правилник“ често описује и оцењује као „избор најбољих и најчовечнијих правила и као оданост контроли морала до граница коју допушта ужасни посао на који правила треба да се примене”.[10] Тако је Ели Рут, председник Америчког друштва за међународно право, окарактерисао Либеров рад на „Упутству“ у поздравној речи приликом отварања годишњег састанка Друштва 1913. године.[11] Овакво уздизање овог правилника сигурно је претерано када се узму у обзир и анализирају правилници и упутства других држава. У врло савремене и напредне правилнике за то доба сматрају се и Оксфордски приручник, Бриселски кодекс и „Ратна правила“ Кнежевине Србије. „Ратна правила по међународном праву“ Кнежевине Србије из 1877. године, по својој савремености, општости и прецизности, спадала су у најмодерније правилнике тога доба, а може се слободно рећи да не одударају ни данас од своје темељности и напредности. Њиховим доношењем Србија се сврстала у први ред мирољубивих, напредних и цивилизованих држава – пионира у процесу међународних интеграција.

УТИЦАЈ „РАТНИХ ПРАВИЛА ПО МЕЂУНАРОДНОМ ПРАВУ“ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ НА РАЗВОЈ МЕЂУНАРОДНОГ ХУМАНИТАРНОГ ПРАВА

Доношењем „Ратних правила“ Кнежевина Србија се придружила општем процесу кодификације међународног права, посебно међународног ратног права, у једном општем цивилизацијском

10) T. Meron, *War Crimes Law Comes of Age,* Oxford University Press Inc., New York, 1998, p. 132.

11) T. Meron, *ibidem.*

повезивању напредних држава. На првом месту Европе, а потом и једног дела осталог света. Почетак вековног повезивања и усаглашавања напредних држава започео је у 19. веку. За Европу је то био почетак процеса који ће своју пуну форму добити крајем 20. века и почетком 21. века формирањем Европске Уније. На међународноправном плану је то почело кроз процес кодификација међународног права. На првом месту међународног ратног и хуманитарног права. У другој половини 19. века под утицајем доношења неколико међународних правила о регулисању рата један мали број држава приступио је доношењу националних правила у својим војскама о поштовању ратних закона и обичаја у рату.

Кнежевина Србија у то време међу првим државама прихвата и ратификује међународне уговоре из области међународног права. Тако је међу првим државама основала Српско друштво Црвеног крста 6. фебруара 1876. године. Исте године након оснивања Друштва, по његовој препоруци, влада Србије приступа Женевској конвенцији за побољшање судбине рањеника у војскама у рату од 1864. године. Следеће године 1877. Наредбом министра војног донет је кодекс правила о понашању војске у рату под називом „Ратна правила по међународном праву“ Кнежевине Србије.

„Ратна правила“ су по својој општости, прецизности, савремености и правном уређењу у потпуности прихватила најсавременија решења у области међународног ратног и хуманитарног права која су се искристалисала у међународном праву тог доба. Може се слободно рећи да Правила нису само имплементирала достигнути степен развоја регулисања ратног права у свету, него и да су у неким областима изнела таква решења која се слободно могу сматрати за најнапреднијим и која су померила границе хуманизма у правцу боље заштите лица у оружаним сукобима. Овим су Правила заједно са још неким тадашњим правилницима издатих у појединим европским државама (Русија, Француска, Италија, В. Британија, Елгија, Швајцарска и Шпанија) извршили кодификацију међународног ратног права, постали клица будућих интеграција и дали знатан допринос развоју међународног права оружаних сукоба (међународног ратног и хуманитарног права).[12)] Напредак овог Правилника као и његова савременост у односу на нека друга кодификована правила, кодексе, упутства и декларације огледа се пре свега у томе што је, за разлику од већине тадашњих националних правилника који су били донети и међународних конвенција, поседовао знатно исправнији методолошки приступ и савременија

12) Г. Гершић, *Поглед на неке новије појаве на пољу ратнога права,* Штампарија Краљевине Србије, Београд, 1893, стр. 3, 12, 14, 64.

опредељења. Тако, Правилник одмах у члану 1. одређују појам рата, за разлику од тадашњих правила која о томе не говоре. У Правилнику стоји да је „Рат (је) крајње насилно средство, којим две или више држава међу собом решавају спор око таквих права, која друга мирним путем нису могла да се заштите и одбране". Дакле, једну скоро опште прихваћену дефиницију рата Правилник ставља у први члан, како би сваком ко се служи кодексом било јасно опредељење законодавца шта је рат са прецизном дефиницијом да је то „крајње средство". У члану 2. Правилник прецизно одређује правни основ да би се посегло за овим „крајње насилним средством". Одређивање циља рата и основа за прихватање војне потребе налази се у члану 3. Оно што овај правилник одмах на почетку читања издваја од већине тадашњих јесте члан 4. у коме се каже да је обавеза сваке државе да пре него што прибегне рату (је) „дужна да прво учини покушај" да спор реши мирним путем тако што ће изнети своје захтеве. Након тога, обавезна је да објави рат „пре него што отпочне непријатељства". Ниједан правилник или упутство у свету у то време није предвиђао препоруку или меру мирног решавања спора пре предузимања ратних дејстава. Ово је био дуго времена једино правило које је предвиђало ову препоруку.

Члан 6. Одређује ширину примене ратних правила и домет војне потребе коју Правилник назива *начин вођења рата*, односно *ратни манир*. Границу између војне потребе и начела хуманости члан 6. одређује степеном неопходности „сатирања војски" до забране свирепости. Признаје се право узајамног уништавања (употребљен је израз „сатирања") војски, али се забрањује „свака свирепост". Признајући обичајна правила за законе рата члан 6. одређује равнотежу између војне потребе и начела хуманости стипулацијом: „да у рату ваља градити непријатељу толико штете, толико патња, колико је нужно да се одржи победа над њим, а уздржати се од свега што је нечовечно и свирепо". У случају да се непријатељ не придржава поменутих правила, Правилник допушта, али само изузетно на основу војне потребе, да се и супротна страна не придржава ратних закона. Ову обавезу садрже сви тадашњи озбиљнији правилници ратног права.[13)]

Ограничења ратних правила начелом војне потребе прецизира члан 7. Правилника: „гашење поменутих закона допушта се само изузетно, кад га изазове крајња потреба или кад их непријатељ сам погази". Начело војне потребе први пут се одређује у поменутом *Либеровом кодексу*. Према чл. 14. Упутства, војна потреба се

13) Упутство за поступање војске САД у рату из 1863. године (чл. 11), Бриселска декларација из 1874. (чл. 12) и Оксфордски приручник из 1888. године (чл. 3).

„како је схватају цивилизовани народи састоји од потребе таквих мера које су неопходне за осигурање циљева рата и које су законите према модерним законима и обичајима рата“. Ова формулација је касније била општеприхваћена у многим европским војним правилима и инструкцијама. Либер је овим упутством извршио својеврсну кодификацију међународног ратног права у погледу одређења односа војне потребе и ратног права. Иако је чланом 14. Либер одредио појам војне потребе, на другим местима је војну потребу само споменуо као изузетак који допушта одступање од правила (чл. 9, 22, 23 и др.). У теорији је био доста расправа о војној потреби. Начелно, није било разлика у погледу њеног ограничења. Разлике су се појавиле у степену њеног ограничења и правној природи, односно правног основа. Јохан Блунчли је неколико година после доношења Либеровог кодекса изнео другачије схватање. Он је пошао, пре свега, од општег начела међународног права да „... међународно право не одобрава као варварску поставку да је према непријатељу допуштено све, што се зарађеној држави чини корисним... јер међународно право повезује за време рата зарађене стране као чланове човечанства и ограничава их у употреби насилних средстава.“[14] Мартенс разликује прописе који забрањују нека средства и то у свим околностима (осим у случају репресалија) и прописе који забрањују нека средства по правилу, али их под одређеним условима допуштају (ако их је прекршила супротна страна или ако се одступања од тих прописа могу оправдати војном потребом).[15] Ратна правила Србије су дакле прихватила напреднија схватања изнета у доктрини тог времена јер ограничавају поље дејства војне потребе у корист начела хуманости и правилима ратовања: „У свим случајевима не могу се оправдати ни крајњом ни војном нуждом сва зла почињена непријатељу, која ни мало не приносе непосредној цељи рата, победи, и која се очевидно противе основним законима човечности... Рат се води само између држава, као таквих, а не између и са приватним лицима“ (чл. 9).

Посебно поглавље Правилника посвећено је дозвољеним и недозвољеним средствима у рату (чл. 10 – 24). Изричито је било забрањено да се користе средства забрањена „ратним законима“. У супротном „ко употребљава средства забрањена ратним законима, тај мора да осети на себи све незгодне поседице...“. Правилник се у погледу употребе оружја позива на забрану Петроградске декла-

14) Johann Caspar, Bluntschli, ”Das moderne Volkerrecht der civilisierten Staten als Rechtsbuch dargestellt“, 1868, § 534.

15) M. Martens, ”Einleitung in das positive europaische Volkerrecht auf Vertrage und Herkommen gegrundet“, 1796, стр. 304.

рације из 1868. године о забрани употребе „топовских метака који теже мање од 400 грама, а напуњени су материјалима што се распрскавају...“. У Правилнику се, даље, регулише забрана употребе „отровног оружја“ (мисли се на хемијско и биолошко оружје).

Чланови од 14. до 17. српског Ратног правилника детаљно регулишу питања перфидије и ратног лукавства. Перфидија се изричито забрањује. Правилник не користи тај израз, већ израз „вероломно“, али јасно је да се има у виду овај недозвољени начин борбе.[16] Израз ратно лукавство користи се и прецизно одређује, али се упозорава да „и према непријатељу ваља одржати веру и задату реч“. Либерова правила посвећују доста пажње војној потреби и изричито помињу израз „перфидија“ (коју забрањује, чл. 16), али и ратно лукавство које дозвољава.

Чланови од 17. до 24. српског Правилника регулишу заштиту цивилних објеката, начине опсаде, начине бомбардовања, заштиту знакова који означавају заштићене објекте (цркве, болнице, музеје, библиотеке) „и сва друга здања која су посвећена науци, уметностима и благотворним циљевима“ (чл. 20). Забрањује пљачку (чл. 24) и заштићује жене, децу и старце као и њихова „исељења“ и изгладњавање. Злоупотребу, односно кршење ових одредаба, Правилник стипулише у оквиру описа одговорности лица које је то извршило. Међутим, у случају да је дошло до злоупотребе заштићених права, одговорност се преноси на оног ко је злоупотребом прекршио ово своје право. Посебно се заштићују жене, деца и старци (чл. 23). Интересантно, да је Правилник предвидео могућност учествовања и употребе „варварских племена која међународно право не познају и не поштују, при ратовању (и) сматра се да је недостојно образованих држава и противно међународном праву“. Правилник једино признаје ове групе за законите ратнике „ако се та варварска лица или племена покоравају прописима међународног права и наредбама цивилизованих старешина...“. Израз цивилизовани народи („цивилизована племена“) само је на овом месту употребљен, за разлику од једног броја тадашњих правилника који се још нису били ослободили прављења разлика између цивилизованих и нецивилизованих народа, као основа примене и поштовања међународног права.[17]

16) Правилник дефинише ове метода ратовања дескриптивно; „...ратни закони забрањују убијати непријатеља преваром и мучки... забрањује се убијати непријатеља, који је положио оружје, а тако исто и онога, који није у стању да се брани.... Не треба штедети непријатеља који се брани, али ако се он не брани или моли милост, не сме му се она отказати.“

17) В. Јончић, *Ратни заробљеници - међународноправни статус,* ВИЗ, Београд, 2002, стр. 69-70,

Члановима од 25. до 36. „Ратних правила“ регулишу се статус, права и обавезе ратних заробљеника и њихова заштита. Посебно се издвајају детаљна права и заштита ратних заробљеника и регулисање института „ослобађања на дату реч“. Правилник није ослободио ратног заробљеника обавезе уздржавања од учешћа у борби против силе код које је био заробљен и био пуштен „на дату реч“. Текст чл. 35. наводи на закључак да су редактори Правилника по овом питању преузели решења из Либеровог кодекса и Бриселске декларације. Либеров кодекс помиње „дату реч“ само у случају када регулише заштиту ратног заробљеника од одговорности или кажњавања у случају да буде поново заробљен. Бриселска декларација из 1874. године предвиђа могућност ослобађања заробљеника на дату реч (ако их правила њихове земље на то овлашћују), али позива и њих и њихове државе да воде рачуна о томе и да таква лица не узимају активно учешће у рату против бивше детенционе државе (чл. 31. и 32). Оксфордски приручник из 1888. године је још строжији и лишава таква лица (повратнике) статуса ратног заробљеника ако су ослобођени на дату реч (чл. 68. ст. 4).

Што се тиче бекства ратног заробљеника, скоро сви правилници тога времена штите ратног заробљеника од одговорности за бекство у случају да поново буде ухваћен, осим ако је извршио неко теже дело (кривично дело или ратни злочин). У том случају сви правилници предвиђају могућност његовог кажњавања.

Ратна правила Кнежевине Србије детаљно регулишу питање примирја (чл. 45 – 53) и капитулације (чл. 54 – 56). Писци правилника су пошли од опште усвојених и прихваћених обичајних и уговорних правила која су тада егзистирала по овом питању. У то време један од првих националних правилника који је регулисао примирја био је Либеров кодекс из 1863. године. Вредно је истаћи да се Кодекс у чл. 143. позвао на мишљење стручњака из ове области и на њихова слагања, односно неслагања по питању да ли опседнути има право да у време примирја настави са својим утврђивањима или не.

„Ратна правила“ преузела су основна правила о примирју из Бриселске декларације. С обзиром да су незнатне разлике између тадашњих правилника и упутстава у вези са регулисањем овог питања, мора се закључити да су сви имали у виду обичајна правила и да су се само допуњавали по неким питањима. У Бриселској декларацији одредбе о примирју дате су кроз чланове 47 – 52, а у Правилнику су то одредбе од члана 45. до 53, где се даје општа дефиниција примирја и њихова подела на општа и посебна (чл. 46). Те одредбе су врло сличне одредбама у Декларацији. Јасно је да

је подударање чланова ових правних докумената последица утицаја Бриселске декларације на ауторе „Ратних правила“. Мора се скренути пажња и на чињеницу да су одредбе о примирју у Правилнику нешто детаљнија него у Декларацији. Овај закључак се не односи само на број чланова, него и на садржај тих чланова, јер се детаљније регулише питање примирја у „Ратним правилима“, него у Декларацији.

Сви тадашњи међународни уговори и декларације, као и национална правила и упутства, детаљно су регулисала питање легалних учесника рата (бораца) и заштићених лица (небораца). По угледу на Либеров кодекс и Бриселску декларацију, „Ратна правила Србије“ детаљно су регулисала питање бораца и небораца (чл. 57 – 70). Правилник је регулисао и питање нелегалних учесника рата. У посебном поглављу под називом „Ко се не рачуна у признатог непријатеља, а суделује у рату“ (чл. 62 – 70), Правилник је стипулисао лица којима се не признаје статус легалног борца. Под нелегалним учесницима рата сматрао је лица која мењају статус између цивила и бораца, мародере, дезертере, шпијуне и издајнике. Правилник је под утицајем Бриселске декларације предвидео, поред припадника редовне војске, народну војску и добровољачке чете. За ове јединице, да би добиле легитиман статус и биле правно признате, тражило се испуњавање додатних услова: да су организоване у војничке групе, да стоје под командом признатих старешина и да „поштују и примењују прописе цивилизованог ратног права кад је цео народ под оружјем“ (чл. 58). У том случају, Правилник третира ова лица као „грађане, који се појављују као војска, и ако немају униформе, ипак се морају сматрати као легитимни јавни непријатељи...“. Довољна је површна нализа ових чланова да се схвати степен савремености Правилника са међународним тенденцијама.

У неборце (Правилник их назива некомбатантима) сврстани су свештеници, лекари, апотекари, болничари, интеданти, казначеји, судски чиновници, механџији, крчмари, лиферанти, корсподенти и сви остали који носе црвени крст или црвени полумесец. У члану 61. дефинисани су мирни становници у непријатељској земљи (називају се и пасивни непријатељи). Слична подела може се наћи и у већ поменутим међународним конвенцијама. Из овог следи закључак да су правилници у то време делили лица у рату на борце (комбатанте), неборце (некомбатанте) и становнике или цивиле. У научној литератури дуго се одржала ова подела.[18] До-

18) Г. Перазић, *Међународно ратно право,* ВИНЦ, Београд, 1986, стр. 110; С. Аврамов, *Међународно јавно право,* Београд, 1978, стр. 381; J. Andrassy, *Međunarodno pravo,* Zagreb,1971, стр. 538; Ј. Патрногић, *Међународно хуманитарно право и Женевске конвен-*

ношењем Протокола на женевске конвенције I и II 1977. године напуштена је теоријска подела на борце и неборце као учеснике оружаних сукоба. Задржана је само подела на цивиле и борце.

Методичност српског Правилника најбоље се огледа у томе да је норме које регулишу окупацију ставио после појма рата и регулисања статуса учесника рата, нешто слично као што је учињено у Либеровом упутству и Оксфордском приручнику. Додуше, ни један од ова два кодекса није тако систематичан. Шта више, несрећени су и поједини институти разбацани у више одељака. Бриселска декларација окупацију регулише на самом почетку у члановима од 1. до 8. а остале институте (статус бораца, рањенике, заробљенике и др.) при крају декларације.

За разлику од већине тадашњих правилника, српски Правилник је у члановима од 83 – 85. предвидео осигурање за извршавање ратних прописа где је у оквиру ових чланова регулисао и репресалије. У члану 83. предвиђено је да се извршавање ратних закона и правила од стране зараћених страна осигурава на првом месту свешћу о узајамним користима тих закона, свешћу о дужности према противнику заснована на правилу о задатој речи, осећање правде савести, и човекољубља „која траже да се свему зна мера и осуђује узалудне свирепости“, осећањем части и позивањем на „ратне законе... који се зову репресалије“. Бриселска декларација се не позива на ове или сличне мере у циљу обезбеђења кодификованих правила. Јасно је да у Ратном правилнику Србије нема предвиђених гаранција и средства да се обезбеде ова правила, осим позивања на част и свест противника и применом репресалија. Међутим, тих гаранција нема ни у једном другом међународном документу из тог времена. Уосталом, то је била велика слабост уопште међународног ратног и хуманитарног права у историји његовог развоја. Ратни правилник се бар позива на неко од хуманих и часних средстава, што није био случај у то време са другим правилницима и упутствима. Либеров кодекс познаје само репресалије као средство за обезбеђење правила од стране зараћених страна. Кодекс скреће пажњу да је то „најжалоснија страна рата“, али да је

ције о заштити жртава рата, Београд, 1962, стр. 40; М. Деспот, „Појам учесника у оружаном сукобу по постојећем међународном праву“, *ЈРМП*, Београд, 1-2/1975, стр. 13-14; Vuko Gozze-Gučetić, „Dopunski protokol uz Ženevske konvencije za zaštitu žrtava rata“, *JRMP*, 3/1977; F. Karlshoven, *Ograničenja vođenja* rata, (prevod), Zagreb, 2001, str. 79; Y. Sandoz,/C. Swinarski/B. Zimmermann, (eds.), *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949,* (даље: Commentary on the Additional Protocols), International Committee of the Red Cross, Geneva, 1987, p. 512, para.1675; R. Baxter, „So-Called Unprivileged Belligerency': Spies, Guerillas, and Saboteurs“, 28 *BYIL*, 1951, pp. 323–345; M. Greenspan, *The modern Law of Land Warfare*, University of California, Berkeley,1959, p. 55.

то понекада једино средство заштите од „понављања варварских повреда“ (чл. 27). Касније донет Оксфордски приручник предвиђао је кажњавање лица која су прекршила ратна правила ако су „у власти од оних који их има и то након контрадикторног суђења“ (чл. 84). Приручник предвиђа да се ова мера може извршити само ако је „кривац на дохвату“ у супротном остаје само мера репресалија (чл. 85). Приручник је у последњем члану (чл. 86) регулисао начин извођења репресалија, њихов опсег и надлежност за њихово спровођење уз обавезу да се притом морају поштовати закони човечности и морала.

Последњи чланови Ратног правилника Кнежевине Србије посвећени су регулисању неутралности („Неутралитет“ чл. 86-89) у рату и свршетку рата („Како се свршава рат?“ чл. 90 – 92). Код осталих декларација и правилника тог времена није била регулисана неутралност или је питање неутралности обично било у оквиру регулисања питања интернирања у неутралну државу, као што је био случај са Бриселском декларацијом и Оксфордским приручником. Завршни чланови „Ратног правилника“ Кнежевине Србије били су посвећени регулисању свршетка рата. Било је предвиђено да се рат могао завршити формалним закључењем мира или фактичким прекидом и престанком непријатељстава. Уговор о миру (Правилник га назива „Трактат мира“) дефинише се као међусобни свечани уговор зараћених страна у коме се утврђује прекид ратовања и повратак добрих односа (чл. 91). Последњи члан регулише стање после престанка непријатељстава и успостављање мира. Предвиђено је било да Трактат о миру садржи амнестију и „заборав свих узрока који су проузроковали рат као преступе и повреде“, осим оних који су били подложни кажњавању због повреда правила и обичаја ратовања. Правилником је било гарантовано да сви они који су били прешли на непријатељску страну и учествовали у ратним операцијама против своје земље имају право на амнестију.

Методичност Правилника је и овде дошла до пуног изражаја. Редактори Ратних правила су усклађујући норме са напредним решењима у другим међународним правилницима уградили та напредна решења и развили их у појединостима. Мора се признати да су тадашња међународна правила била непрецизна и непотпуна. У неким областима су још увек правила разлику у практичној примени, тј. да ли се ради о сукобу у коме учествују цивилизовани и нецивилизовани народи. Српски Правилник је по овом питању напустио ту праксу. Својом темељитошћу и потпуношћу, за оно време, поставио је критеријуме за писање таквих правилника. Тешко је проценити у којој мери је Правилник Кнежевине Србије имао

утицај на међународно право, али без обзира што је долазио из једне мале државе показао је пут имплементације и напредна решења у правцу интеграције правних система у области међународног ратног и хуманитарног права. Само неупућени нису запазили његову савременост. Стручњаци из ове области много година касније узимали су за пример савремености овај Правилник.[19] Тако је мала Србија овим Правилником стала у ред напредних и мирољубивих држава и допринела утирању пута у два правца. На путу међусобног цивилизацијског повезивања држава и националних права и на на путу укупног развоја међународног хуманитарног права.

ЛИТЕРАТУРА

Andrassy, J., *Međunarodno pravo,* Zagreb, 1971.

Augusto Hernández Campos, "Los conflictos internos: naturaleza y perspectivas", *Revista Agenda Internationa*, Vol. 6, No. 13, 1999.

Аврамов, А., *Међународно јавно право,* Савремена администрација, Београд, 1978.

Бартош, М., „Општи поглед на развој међународног ратног права од 1907. до 1957. године", *ЈРМП,* 2/58.

Baxter, R., „So-Called Unprivileged Belligerency: Spies, Guerillas, and Saboteurs", *28 BYIL,* 1951.

Bluntschli, C., *Das moderne Völkerrecht der zivilisirten Staten,* Bk. VII, Nordlingen, 1828.

Bluntschli, J., C., "Das moderne Volkerrecht der civilisierten Staten als Rechtsbuch dargestellt", 1868, § 534.

Деспот, М., „Појам учесника у оружаном сукобу по постојећем међународном праву", *ЈРМП*, Београд, 1-2/1975.

Елис, Ц., *Герила кроз столећа,* Београд, 1980.

Гершић, Г., *Поглед на неке новије појаве на пољу ратнога права,* Штампарија Краљевине Србије, Београд, 1893.

Gozze-Gučetić, V., „Dopunski protokol uz Ženevske konvencije za zaštitu žrtava rata", *JRMP*, 3/1977.

Greenspan, M., *The modern Law of Land Warfare*, University of California, Berkeley, 1959.

Janković, B., *Međunarodno javno pravo,* Naučna knjiga, Beograd,1978.

Јончић, В., *Ратни заробљеници - међународноправни статус,* ВИЗ, Београд, 2002.

Јончић, В., „Разликовање цивила од учесника оружаних сукоба у оружаним сукобима", *Правни живот,* бр. 12/2011, том IV, Удружење правника Србије, Београд.

Јончић, В., *Међународно хуманитарно право,* Правни факултет, Београд, 2010.

19) Г. Перазић, *op. cit.,*стр. 33.

Јончић, В., *Међународноправни статус учесника оружаних сукоба,* Правни факултет, Београд, 2012.

Јончић, В., *Трећа женевска конвенција - практична примена и утицаји на Протоколе I и II,* Београд, 2004.

Karlshoven, F., *Ograničenja vođenja* rata, (prevod), Zagreb, 2001.

Kleut, P.,"Uticaj razvoja ratne tehnike na pravila ratnog prava", *JRMP,* Beograd, br. 2/1958.

Küber, J., L., *Europaisches Volkerrecht*, 1821, § 243.

Kunz, I., "The Chaotis Status of the Law of War and the Urgent Necessity for their Revision", *American Journal of International Law,* N.l.1951.

Leuder, H., *Handbuch des Volkerrechts*, IV, 1889.

Martens, M., "Einleitung in das positive europaische Volkerrecht auf Vertrage und Herkommen gegrundet", 1796.

Meron, T., *War Crimes Law Comes of Age,* Oxford University Press Inc., New York, 1998.

Патрногић, Ј., *Међународно хуманитарно право и Женевске конвенције о заштити жртава рата*, Београд, 1962.

Перазић, Г., *Међународно ратно право,* Београд, 1986.

Pictet, J., S., „Croix - Rouge et les Conventiones de Geneve", *Recueil des Cours de l'Academie de Droit Intrnational de la Haye,* 1950, I, Tome 76.

Preston, R/Wise, S., *Men in Arms*, Praeger Publisher, New York.

Резолуција УН 2444, (XXIII).

Rubin, A., „The Status of Rebels under the Geneva Conventions of 1949", *The lnternational and Comparative Law Quarterly (ICLO),* 21, 1972.

Sandoz, Y/Swinarski,S/ Zimmermann, B., (eds.), *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949,* International Committee of the Red Cross, Geneva, 1987.

Schwarzenberger, G., *A Manuel of international law*, London,1950.

Vladan Joncic

CONTRIBUTION TO THE RULES OF WAR OF THE PRINCIPALITY OF SERBIA TO THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW AND CIVIC INTEGRATION IN EUROPE

Resume

International humanitarian law of war and its development began in the late 19th century . During this period, performing a long historical process of development and modernization of international law along with the process of integration of civilization .

On the accelerated development of international war and humanitarian law and the beginning of modern civilization integration in Europe in the 19th century was influenced by several factors. In the

first place it was the general scientific - technological and economic progress, another factor has been the development of new types of weapons, along with it the development of tactics and execution of military operations as a consequence of the above mentioned factors resulted in the codification of international law, particularly the International Humanitarian Law.

These events had a significant role Principality of Serbia. The Principality of Serbia at the time of the first countries accept and ratify international treaties in the field of international law. Serbia passed the "Rules of war under international law" in 1877. , and so are the ranks of advanced countries in this regard. Writers are standard rules of war into line with advanced solutions from other international documents, embed these advanced solutions, and developed them in detail.

It can be concluded, the Ordinance its thoroughness and completeness, for the time, laid down the criteria for writing these rules. It is difficult to assess the extent to which the Regulations of the Principality of Serbia's influence on international law. However, it is fair to point out that the rules of war no matter what they made in a small country, as was the former Principality of Serbia, showed the way of implementation and demonstrated advanced solutions towards integration of legal systems in the field of international humanitarian and human rights law.

Experts in this field for many years after they have taken the example of modernity in this Rule. Small Serbian this Ordinance stood in line advanced and peaceful state and contributed to paving the way for the two champions. In the course of civilization linking state and national laws and in establishing new institutes of international humanitarian law.

Key words: Rules of war, international humanitarian law, military necessity, prohibited means, the rules of warfare.

* Овај рад је примљен 20. марта 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.

УДК 342.4/.6(497.11)“1990/2014“

Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 2/2014.
год. 21. vol. 44.
стр. 249-265.

Миле М. Ракић
Институт за политичке студије, Београд

Горан М. Буџак
Институт за политичке студије, Београд

ОДНОС ИЗМЕЂУ ЗАКОНОДАВНЕ И ИЗВРШНЕ ВЛАСТИ НА ПРИМЕРУ УСТАВА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ ИЗ 1990. И 2006. ГОДИНЕ*

Сажетак

У области хоризонталне организације поделе власти ни уставотворац Устава од 1990, нити Устава од 2006. године нису успели да отклоне недостатке уставног система Србије. Уставотворци нису успели да до краја изведу доследне уставне реформе које би за резултат имале стварање новог, складног, мешовитог и функционалног уставног система Србије. Уставом од 2006. године, у суштини, само је незнатно измењен и коригован постојећи рационализовани парламентарни систем у коме су шефу државе ускраћена, постојећим уставним нормама, овлашћења која би морала да проистичу из његовог непосредног избора. И поред тога што шеф државе располаже првенствено протоколарним овлашћењима, уставна и политичка пракса Републике Србије је високо председенцијализована. Методом упоредне анализе садржаја докумената, уставне и политичке праксе у Србији, у временском периоду од 1990. до 2014. године, дошло се до потврде хипотезе о рационализованом облику парламентарног система који је уведен по угледу на француски Устав из 1958. године. Квалитативном анализом је

* Овај текст је настао као део рада у оквиру пројеката бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

потврђено да је у политичкој пракси у Србији од 1990. до 2014. године дошло до прекорачења уставних одредби којима се дефинишу положај, улога и овлашћења председника Републике Србије, премијера и Народне скупштине Републике Србије.

Кључне речи: Устав од 1990, Устав од 2006, легислатива, егзекутива, надлежности и овлашћења, систем, рационализовани парламентаризам

У својим новим уставима посткомунистичке земље су напустиле модел организације власти заснован на начелу јединства власти и окренуле се вредностима либерално-демократског конституционализма, чиме су институционализовале начело поделе власти. Анализа ових динамичких, често и конфликтних, уставноправних процеса у овим земљама мора да избегне унификацију и шаблонизам, јер поред тога што припадају општем реформаторском тренду свака од ових држава је и случај за себе, држава са својим посебностима и специфичностима, што значи да су им и путеви и модели различити. Примера ради, Мађарска је у почетку задржала свој стари модел из 1949. године, али је 1990. године радикално одстранила све елементе начела јединства власти. Летонија је поново вратила на снагу свој стари устав из 1922. године, али ипак најбројнију групу земаља чине посткомунистичке земље, чији је главни избор био доношење потпуно нових устава.

УСТАВНЕ ПРОМЕНЕ У ПОСТКОМУНИСТИЧКИМ ЗЕМЉАМА

Полазећи од историјске чињенице да је председнички систем хоризонталне поделе власти углавном стран традицији европског конституционализма, у својим новим уставо-правним концепцијама ове државе су за основу новог уставо-правног поретка прихватале модел парламентарног политичког система и само је мали број њих (Мађарска, Чешка, Албанија и Естонија) остао у оквирима чистог парламентарног система.[1)]

Највећи број поменутих држава институционализовао је неку врсту мешовитих политичких система с непосредним избором шефа државе, што је са одговорношћу владе пред парламентом, уједно и услов за настанак полупредседничког система власти. Положај и улога новог шефа државе и делокруг његових овлашће-

1) Klaus von Beyme, „Institutional Engineering and Transition to Democracy“ in Jan Zielonka, *Democratic Consolidation in Eastern Europe*, Oxford University Press, Oxford, 2001, pp. 7-8.

ња се битно разликују од парламентарног шефа државе, који је у ствари везан за вршење искључиво протоколарних функција. Ови нови уставни системи поред ових заједничких карактеристика, тј. непосредног избора новог шефа државе, се међусобно разликују у многим другим уставним решењима.

Када је у питању дужина трајања мандата шефа државе ови уставо-правни системи се могу поделити у две групе. Устави Бугарске, Литваније, Македоније, Пољске, Румуније, Словеније, Украјине и Словачке новом шефу државе намењују петогодишњи, док устави Русије и Молдавије четворогодишњи мандат. Превладавање институционалних решења с петогодишњим мандатом председника државе је, пре свега, проузроковано уставном интенцијом да се због различитог трајања парламентарног и председничког мандата не прекида континуитет државне политике и да се код егзекутиве нагласи независност шефа државе у односу на легислативу. Кад је реч о праву реизбора истог лица на положај шефа државе, наравно и поред тога што ни један од ових устава у својим одредбама не предвиђа неограничену могућност реизбора, међу државама постоје значајне разлике. Тако устави Бугарске, Румуније, Македоније, Пољске, Хрватске одређују да једно лице може бити изабрано на председничку функцију највише два пута, док по уставима Литваније, Словеније, Украјине, Молдавије, Русије, Словачке једно лице не може да врши председничку функцију више од два узастопна мандата. Устави посткомунистичких земаља различито одређују и услове за избор шефа државе. Једино устави бивших чланица југословенске федерације Словеније и Хрватске без ограничења свим својим грађанима који имају активно бирачко право омогућавају да се кандидују за избор председника државе. Старосни цензус од 35 година одређују устави Пољске, Румуније, Русије, Молдавије, Словачке и Украјине, а старосни цензус од 40 година садрже устави Бугарске, Литваније и Македоније. Неке државе попут Бугарске и Литваније имају и цензус по пореклу, тј. по Уставу Бугарске на председничку функцију може бити изабрано лице које је „грађанин Бугарске по рођењу“ док по Уставу Литваније то може бити само лице које је „грађанин Републике Литваније по рођењу“.[2)]

Непосредним избором од стране грађана нови шеф државе стиче непосредни и самостални политички легитимитет којим је до тада располагао само највиши законодавни орган - парламент. За разлику од класичног парламентарног система где је шеф држа-

2) Дарко Симовић, *Полупредседнички систем*, Правни факултет у Београду, Службени гласник, Београд, стр. 216-217

ве као пасивна власт само прокламовани и симболички носилац уставних овлашћења, како се тим поводом често каже шеф државе који врши морални утицај, новом шефу државе припада потпуно нова улога. Генерално узев, у новим уставним системима очигледна је тенденција да се овај државни орган трансформише у активну власт и ефективног носиоца егзекутивних овлашћења. Независно од поменутих разлика у положају и улози шефа државе у различитим земљама Дарко Симовић издваја пет основних функција које му устави ових земаља додељују. Прва је представљање државе у земљи и иностранству, друга је да је заштитник устава, трећа је обезбеђивање нормалног функционисања јавне власти, четврта је да је гарант државног суверенитета што уједно претпоставља да шеф државе обавља и функцију врховног команданта оружаних снага и пета да председник државе одређује основне правце државне и спољне политике.[3)]

Нови шеф државе непосредно изабран од стране грађана није одговоран парламенту, јер су њихови легитимитети истог нивоа, а уставни модели који почивају на подели власти заснивају се и на међусобној независности и равноправности легислативе и егзекутиве. Нови рационализовани парламентаризам институционално промовише бицефалну егзекутиву при чему је један њен члан, тј. влада одговорна пред парламентом. Од посебног је значаја да уставни системи у посткомунистичким земљама углавном одступају од у класичном парламентаризму уобичајених решења. Анализом је важно доћи до сазнања у којој мери непосредно изабрани председници учествују у поступку формирања владе и избору премијера, посредно и на политику државе, јер се тако одређује и сам значај институције шефа државе у уставном систему.

Значајно је истаћи да су ови нови устави у посткомунистичким земљама веома често настајали у условима мањих или већих политичких конфликата као резултат различитих врста и нивоа компромиса између старих и нових политичких елита. Транзиционе промене у економској, политичкој и државној сфери најчешће нису биле праволинијске и хармоничне, па тако нису водиле загарантованој консолидацији новоуспостављених тзв. либералних демократија, па самим тим нити увек планираним и одређеним правилностима у функционисању политичких система.[4)] Успешан

3) Дарко Симовић, *op. cit.* стр. 221.

4) Michel Mc Faul, „Transition from Postcommunism“, *Journal of Democray*, Vol. 16, No. 3, 2005, p. 5; Videti još i: Konstantinos Papadoulis, „Post-Communist Political and Public Policy Processes and Practices: A State-Reformation“, *East European Politics and Societes*, Vol. 19, No. 4, 2005, pp. 515-552.

развој нових уставних система има и за услов вишегодишњу плуралистичку политичку традицију како би се формирали стабилни вишестраначки политички системи. Насупрот томе уочљива је чињеница да је једна од основних карактеристика политичког живота у посткомунистичким земљама и нестабилност и висока фрагментисаност политичких система. То је резултат тога што ниједна од ових земаља није усвојила изборни систем по принципу већинског одлучивања, примера ради Молдавија, Пољска, Румунија и Украјина усвојиле су мешовите изборне системе, за разлику од већине других земаља које су усвојиле пропорционалне изборне системе. Због тога је у таквим вишестраначким околностима права политичка парламентарна реткост постојање једностраначке парламентарне већине, а што води сасвим другачијем поларизовању и неуситњавању вишестраначког изборног тела не с многобројним политичким коалицијама, већ поједностављењу и укрупњивању политичке сцене.

Нису традиционални односи између носилаца политичке власти, тј. раскорак између законодавне и извршне власти тежиште теоријске анализе нити главни узрок конфликата у новонасталим уставним и политичким околностима. Уставна решења, посебно уставна и политичка пракса посткомунистичких земаља, без сумње указују да бицефална егзекутива коју чине председник и премијер који су изабрани различитим начином избора, тј. имају независне политичке легитимитете, представљају главне субјекте и место могућег сукоба надлежности. У вези с тим, Томас Бејли (Thomas Baylis) нас упозорава да спорови и сукоби у оквиру егзекутиве постају правило у посткомунистичким системима, што је по истом аутору последица нејасног и непрецизног дефинисања надлежности у њиховим уставима.[5] Често се дешава код шефа државе да због политичког легитимитета који стиче на непосредним изборима код њега се развија тежња да по сваку цену активно учествује у вођењу државне политике, иако му постојећи устав то не дозвољава да тежи да се меша у премијеров делокруг надлежности. На тај начин сукоби између две главе егзекутиве, а не изгласавање неповерења у парламенту представља главни узрок пада влада у посткомунистичким европским земљама. У околностима издељених, нестабилних и крхких коалиционих парламентарних већина, председник и са уставно слабим надлежностима у перманентном је спору ниског интензитета са премијером, а у евентуално отвореном политичком спору има много веће политичке шансе на успех.

5) Thomas Baylis, „Presidents Versus Prime Ministers: Shaping Executive Authority in Eastern Europe“, *World Politics*, 48.3, 1996, p. 302.

САВРЕМЕНИ УСТАВНОПРАВНИ РАЗВОЈ СРБИЈЕ СА ЦЕНТРАЛНИМ ОСВРТОМ НА ОДНОС ЗАКОНОДАВНИХ И ИЗВРШНИХ ВЛАСТИ

И поред тога што је била у саставу СФРЈ доношењем Устава 28. септембра 1990, Србија је међу првим источноевропским државама, које су одбациле омотач социјалистичке уставности, и окренула се вредностима либералног-демократског конституционализма. Овим уставом су први пут у савременој српској историји извршене коренште промене и друштвеног уређења и политичког система Србије. Поред уставног прокламовања слободне тржишне привреде и институционализовања политичког плурализма, тј. вишепартијског система, уместо дотадашњег начела јединства власти наступио је уставни принцип њене поделе. У складу са задатим предметом научног истраживања, научна анализа ће превасходно бити усмерена на политичке институције и њихове односе, на ниво остваренog система поделе власти, а самим тим и на однос законодавне и извршне организације власти.

УСТАВ СРБИЈЕ ОД 1990. ГОДИНЕ

Као што је већ поменуто овај устав Србије уместо дотадашњег скупштинског начела јединства власти у уставни систем Србије увео принцип поделе власти. У члану 9 овог Устава се каже: „Уставотворна и законодавна власт припада Народној скупштини. Републику Србију представља и њено државно јединство изражава председник Републике. Извршна власт припада Влади...“

У нашој научној теорији ни данас не постоји сагласност о овим уставом успостављеном систему власти. Говори се о „хибридном председничком систему“[6], „мешовитом систему у коме доминирају елементи председничког модела“[7], „мешовитом парламентарно-председничком систему“[8], „парламентаризму у рационализованом облику“[9], итд.

6) Коста Чавошки, „Трећа Југославија у новом уставном руху“, у Коста Чавошки, *Устав као јемство слободе*, „Филип Вишњић“, Београд, 1995, стр. 121.

7) Александар Фира, „Српско-црногорски председнички модел“, у Александар Фира *Записи о правном поретку*, Службени лист СРЈ, Београд, 1996, стр. 163.

8) Миодраг Јовичић, „Парламентрани систем насупрот председничком и скупштинском систему“, у Миодраг Јовичић, *Куда идеш Србијо? – Хроника српско-југословенске уставности (1990-1994)*, „Драганић“, Београд, 1995, стр. 38.

9) Ратко Марковић, „Предговор“, у *Устав Републике Србије*, Савремена администрација, 1992, стр. III.

Положај владе у уставном систему Србије са самосталним делокругом њених надлежности, која је независна од председника Републике и која је одговорна Народној скупштини, чини неутемељеним сваки покушај да се овај институционални модел сврста у председничке системе, а уведена трихотомија поделе власти сугерише научни став, тј. оцену да се ради о мешовитом политичком систему или рационализованом парламентаризму.

Председник Републике као модератор на власт својим независним уставо-правним положајем има функцију равнотеже у функционисању система власти. За разлику од савременог парламентаризма који карактерише доминација владе над парламентом, уставна концепција је да председник као непарламентарна егзекутива буде фактор равнотеже између друга два централна органа власти с непосредним изворним легитимитетом. Председник Републике се бира на време од пет година, при чему исто лице на ову функцију може бити изабрано највише два пута. Мандат председника Републике може престати и пре истека овог периода у случају опозива или оставке. Председник је непосредно одговоран грађанима Србије, али уколико квалификована већина од две трећине укупног броја посланика оцени да је прекршио Устав покреће се поступак његовог опозива. Одлуку о опозиву председника Републике доносе сами бирачи непосредним и тајним изјашњавањем, а да би предлог био прихваћен неопходно је да за њега гласа апсолутна већина бирача. Међутим, уколико се то не деси Народна скупштина се распушта. Међутим, највећу полемику и расправу како у научној, тако и у политичкој јавности су изазвала овлашћења председника, која су попут академика Миодрага Јовичића превелика.[10] Потпунија анализа уставних норми ипак показује да ако се занемаре ванредна овлашћење председника Републике, која су и иначе доношењем Устава СРЈ од 1992, престала да важе, уставотворац је у ствари био шкрт према његовим уставним овлашћењима.

Политичка моћ институције председника у овом периоду није проистицала из уставних решења, већ из већинских изборних резултата Социјалистичке партије Србије (СПС) у овом периоду, на чијем се челу он налазио као политички лидер. Упоредо са овом историјском чињеницом компаративна анализа институционалних решења у другим посткомунистичким земљама нам показује да шефови државе располажу и правом именовања и опозива премијера, правом председавања седницама владе, правом сазивања

10) Миодраг Јовичић, „Уставни положај председника Републике по новом Уставу Србије“, у *Куда идеш Србијо?*, *op. cit.* , стр. 56.

ванредних седница парламента, правом расписивања референдума, самосталним правом суспензивног вета, самосталним правом вођења спољне политике, итд. У оквиру делокруга уставних овлашћења председник Републике није стекао и надлежности да води и активну улогу у оквиру егзекутиве. Различита дужина мандата председника Републике и народних посланика обезбеђује континуитет власти с избором других органа власти, владе и парламента. Наравно, председник Републике располаже правом дисолуције, али може да распусти Народну скупштину једино на образложени предлог владе, не самостално, у ствари остављена му је могућност да учествује у спору између владе и Народне скупштине. Међутим, различитог су мишљења кад се ради о надлежностима председника Републике Александар Фира[11)] и Павле Николић[12)], тј. не слажу се да су његова овлашћења у тој мери смањена.

Основна интенција уставотворца да баш влада као други део егзекутиве и буде ефективни носилац извршне власти уочљива је најбоље и по одредбама Устава на основу којих овај орган води политику Републике Србије и извршава законе, друге прописе и опште акте Народне скупштине.

У циљу успешног вођења политике Устав је владу снабдео и многобројним овлашћењима. Тако влада предлаже законе, друге прописе и опште акте, предлаже план развоја, просторни план, буџет и завршни рачун, али и даје мишљење о предлогу закона и других прописа и општих аката које је у Народној скупштини поднео други предлагач. Када је реч о надлежностима која су везана за усмеравање и усклађивање државне управе влада утврђује начела за унутрашњу организацију министарстава и других органа управе и посебних организација, поставља и разрешава функционере у министарствима и посебним организацијама, врши надзор над радом министарстава и посебних организација, итд. У циљу делотворности њеног деловања Устав јој је омогућио и право на самоорганизовање, што значи да може да образује стручне и друге службе за њене потребе.

Као саставни део егзекутиве влада је организационо и функционално независна од председника Републике. Право дисолуције је иначе и установљено као средство егзекутиве, тј. као противтежа праву парламента да изгласа неповерење влади и у циљу остваривања еквилибријума између ове две гране власти. С обзиром да се

11) Александар Фира, *op. cit.* , str. 165.

12) Павле Николић, „Институција шефа државе у Србији и Југославији“, у Павле Николић, *Од распада до безнађа и наде,* „Филип Бишњић“, Београд, 1997.

влада формира од парламентарне већине у нормалним околностима не треба очекивати да ће она иницирати распуштање Народне скупштине, јер тако, тј. на тај начин доводи у питање и сопствену политичку егзистенцију.

Законодавна власт је поверена Народној скупштини која се састоји од 250 посланика изабраних на непосредним изборима тајним гласањем. Мандат народних посланика траје четири године, али може бити продужен, али и скраћен. У случају непосредне ратне опасности Народна скупштина може да продужи мандат народних посланика. Исто тако, Народна скупштина се може привремено распустити у два случаја. Прво, у случају ако иницијатива за опозив председника Републике, коју је она покренула, не успе и друго, Народну скупштину може да распусти поменути председник на образложени предлог владе. Народна скупштина више није у сталном заседању као у времену скупштинског система власти. Уставом је одређено да прво редовно заседање почиње првог радног дана у месецу марту, а друго првог радног дана у месецу октобру. Редовно заседање не може трајати дуже од 90 дана. Поред редовног Уставом је предвиђено и одржавање ванредних седница Народне скупштине на предлог најмање трећине народних посланика или владе, као и у случају ванредног стања.

У надлежности Народне скупштине нормативног карактера спада одлучивање о промени устава, доношење закона, других прописа и општих аката, плана развоја, просторног плана, буџета и завршног рачуна, ратификовање међународних уговора, вршење изборне функције на основу које законодавно представничко тело бира и разрешава председника и потпредседнике Народне скупштине, председника, потпредседнике и министре у влади и др. Кад је реч о изборним функцијама неопходно је подсетити се да и скупштина покреће поступак за опозив председника Републике. На основу овог устава право законодавне иницијативе не припада шефу државе, али предлагање закона, других прописа и општих аката припада влади, сваком народном посланику, Скупштини Аутономне покрајине или групи од најмање 15.000 бирача. Само онда када је у питању уставотворни поступак предлог може поднети председник Републике, председник владе, 50 народних посланика или најмање 100.000 бирача. Устав не обавезује председника Републике да у процедури предлагања кандидата за премијера испоштује вољу парламентарне већине, али је очигледно да би неприхватање парламентарног већинског става било политички несврсисходно.

Права природа једног уставног система власти не одређује се искључиво нормативном анализом уставног текста, већ његовим

отелотворењем у пракси, тј. фактичком организацијом и функционисањем тих политичких институција. У време примене Устава од 1990. године Србија је била суочена са дезинтеграцијом СФРЈ и решавањем државног питања, налазила се у ванредним државним и политичким околностима. Међутим, и поред тога што је нови институционални систем Србије често наилазио на непримерено оштру критику једног дела српске науке. По речима Лидије Басте изграђен је „уставни стожер неодговорне и неконтролисане владавине“[13]. Дилема да ли ванредна овлашћења председника Републике Србије утиру пут његовој личној самовласти или не изгубила је на својој политичкој актуелности оног тренутка када је донет Устав СРЈ 1992, а увођење ванредног стања постало део надлежности савезне државе. Овим савезним уставом командовање Војском Југославије поверено је Врховном Савету одбране, а проглашење ратног стања, стања непосредне ратне опасности и ванредног стања поверено Савезној скупштини односно Савезној влади када Савезна скупштина није у могућности да се састане.

Протекло време, тј. историјска дистанца је недвосмислено показала да ванредна овлашћења председника Републике никако не могу бити основни критеријум за оцену овог система власти и то не само због престанка њиховог важења приликом доношења савезног устава него пре свега због тога што је у условима тзв. државне нужде спас отаџбине врховни државни закон, а не питање демократичности политичког система и у вези с тим не однос легислативе и егзекутиве.

УСТАВ ОД 2006. ГОДИНЕ

Митровдански уставотворац није направио радикални раскид са институционалним решењима из претходног устава, већ је у основи само благо и минорно уставо-правно интервенисао. Очигледно је да је основна намера креатора новог устава била да оснажи владу, а да даље ослаби положај шефа државе, што значи да пре свега изврши промене у положају и односу ова два кључна политичка субјекта егзекутиве, а да се само посредно и секундарно бави односом законодавне и извршне власти. У новом уставу поступак за изгласавање неповерења влади је отежан, у овом новом поступку гласање о неповерењу влади може да затражи нај-

13) Лидија Баста, „Уставна демократија и (не)демократска конституција друштва“, у Радмила Накарада и др. (ур.) *Распад Југославије – продужетак или крај агоније*, Институт за европске студије, Београд, 1991, стр. 114-115.

мање 60 народних посланика, за разлику од претходног уставног решења када је овакав предлог било неопходно да подржи само 20 народних посланика. Намера уставотворца да ојача положај владе видљива је и у уставном решењу по коме предлог за гласање о неповерењу влади или њеном члану може разматрати најраније пет дана по подношењу таквог предлога, док је у претходном уставу то било могуће најраније три дана по подношењу предлога. Овакав уставни тренд јачања владе уочљив је и код уставног решења по коме у случају неуспешног покушаја обарања владе потписници предлога не могу поднети нови предлог о неповерењу влади пре истека рока од 180 дана. У намери да би се предупредило исхитрено и непромишљено изгласавање неповерења влади предвиђено је решење којим се Народна скупштина распушта ако се у року од 30 дана од дана изгласавања неповерења не изгласа нова влада. Овако је обезбеђено да народни посланици уколико не желе да им престане мандат услед распуштања Народне скупштине поступак за изгласавање неповерења влади покрећу једино у случају ако су претходно постигли договор о саставу будуће нове владе. Овакве уставне измене не дотичу се и нису превасходно од значаја за односе у егзекутиви, већ за мање дискутабилну уставну сферу за однос владе и парламента.

Положај шефа државе који је изазвао многобројне полемике у претходном уставу, његов нови институционални статус није у суштини претрпео веће промене. Остао је непосредан избор председника Републике, што се најчешће од најшире научне и политичке јавности сматра добрим уставним решењем. Начином непосредног избора шеф државе стиче политички легитимитет раван оном којим располаже представничко тело, што иначе представља основу његовог независног положаја у систему организације власти. У новом уставу донета је новина, тј. извршене су измене у сфери одговорности шефа државе. На основу њих председник Републике може бити разрешен због повреде устава одлуком Народне скупштине и то одлуком најмање две трећине народних посланика. Овакав поступак покреће Народна скупштина на предлог најмање једне трећине народних посланика, а повреду устава утврђује Уставни суд најкасније у року од 45 дана по покренутом поступку. У нашој научној теорији постоји мишљење да повреда устава у основи представља широк појам који не обухвата изричиту повреду уставне одредбе, већ у ствари повреду оног што се у уставној теорији најчешће назива „духом устава“[14]. У вези с тим развијено

14) Владан Петров, „Нови уставни суд Републике Србије“, *Нова српска политичка мисао*, Посебно издање „Устав и искушења“, 2/2008, Београд, стр. 77.

је мишљење да је требало да се прецизира које конкретне повреде устава чине основ одговорности шефа државе, јер се иначе једно правно пита ње као што је повреда устава може лако изобличити и претворити у питање политичке целисходности његовог рада.

Потпуно различито од уставних решења из 1990-те председника Републике изабраног непосредно од стране грађана разрешава орган који га није бирао, Народна скупштина. Установљено је уставно нелогично решење по коме се председник Републике лакше разрешава него што се бира, чиме се знатно слаби његов положај у уставном систему. Научна теорија показује да може бити спорна и улога Уставног суда у процесу разрешења председника Републике. Међу представницима науке, а критичарима овог уставног решења је и професор Ратко Марковић: „у једно политичко питање односа легислативе и егзекутиве умеће се политички Уставни суд који треба да утврди повреду Устава од стране председника Републике, а политичку санкцију због те повреде да изрекне Народна скупштина".[15] Постоји мишљење у научној јавности да кад се уставотворац већ определио да Народна скупштина слободном политичком проценом одлучује о разрешењу председника Републике, онда је целокупна процедура требала и да остане искључиво у њеној надлежности. Овако у насталој уставној иначе апсурдној ситуацији замењене су улоге Народне скупштине и Уставног суда тако да уместо да Уставни суд буде неприкосновени заштитник Устава њему је поверена улога контролора Народне скупштине. Исто тако, Народна скупштина у овом уставном случају преузима контролну функцију и даје коначну реч у поступку разрешења председника Републике и поред тога што се Уставни суд пре тога изјаснио о његовој одговорности. Код оваквог уставног институционалног решења сасвим је могуће да настане ситуација да Уставни суд утврди одговорност шефа државе за повреду Устава, а да га Народна скупштина не разреши, јер је за такву одлуку неопходна двотрећинска већина. Подсетимо се, одлука Уставног суда се у њеној суштини и не односи на разрешење председника Републике, већ се њоме само констатује повреда постојећег Устава Србије. Иначе, у насталој ситуацији када је утврђена повреда Устава од стране председника Републике, а Народна скупштина ипак није донела одлуку о његовом разрешењу, дошло би до компромитовања ауторитета Уставног суда док би председник могао да настави да обавља своју функцију.

Мада је делокруг надлежности председника Републике делимично проширен због у међувремену промењеног државног стату-

15) Ратко Марковић, „Уставни суд у Уставу Републике Србије од 2006. године", *Анали Правног факултета у Београду*, LV, бр. 2/ 2007, Београд, стр. 39.

са Републике Србије, његов уставноправни положај у суштини није промењен.[16] Као и у претходном Уставу председник не располаже самосталним правом дисолуције због чега распуштању Народне скупштине може да приступи искључиво на образложени предлог владе. Он је задржао (председник Републике) право суспензивног вета које је по Уставу од 2006, појачано с тим што је дужан да у року од 15 дана од дана изгласавања закона, односно најкасније у року од 7 дана ако је закон донет по хитном поступку, донесе указ о проглашењу закона или да закон уз писмено образложење врати Народној скупштини на поновно одлучивање. Ветирани закон да би ступио на снагу неопходно је да на поновном гласању у Народној скупштини буде изгласан већином од укупног броја посланика, чиме је отежан поступак поновног усвајања, јер је код решења у Уставу од 1990, за поновно усвајање ветираног закона била довољна обична већина. Председник Републике је тада дужан да прогласи поново изгласан закон.

Устав од 2006-те, председнику Републике не додељује ванредна овлашћења, али одлуку о проглашењу ванредног, односно ратног стања, уколико Народна скупштина није у могућности да се састане, доносе заједно председник Републике, председник Народне скупштине и председник Владе. Не може се спорити да је доношење оваквог уставног решења кад се ради о ванредном и ратном стању демократско, јер је представничко тело и теоријски и практично највиши израз суверене непосредне народне воље, па се због тога примарна улога легислативе не може оспорити.[17] Међутим, и овог пута поставља се питање уставне утемељености оваквог решења када се дубље анализирају реалне политичке ситуације које у пракси могу да настану. У условима високо фрагментисаног политичког система сва три представника државне власти могу да потичу из различитих политичких странака, што би могло да утиче да би се при доношењу одлуке о увођењу ванредног стања потпуно реално могао јавити проблем пуног консензуса. У објективним политичким околностима примарно мотивисана ускостраначким интересима могла би да изостане сагласност сва три државна органа, због чега одлука не би могла бити донета, независно од тога колико би њено доношење за државу и народ било значајно, нужно и оправдано. Управо из тих разлога, због потребе брзог и ефикасног реаговања и доношења одлуке, јер је судбина државе доведе-

16) Дарко Симовић, „Рационализовани парламентаризам Устава Србије од 2006“, *Правни живот*, бр. 14/2007, Београд, стр. 857- 866.

17) Драгутин Аврамовић, „Увођење ванредног стања према Уставу Републике Србије из 2006. године“, *НБП – Журнал за криминалистику и право*, бр. 2/2010, Beograd, стр. 129.

на у питање, многи и домаћи и страни уставноправни теоретичари се искључиво опредељују за надлежност извршних органа власти. Тим поводом, и наш познати професор др Ратко Марковић каже: „Како обједињујућа улога председника Републике долази до изражаја у најкритичнијим тренуцима у држави, у ванредним ситуацијама и у време рата, требало му је Уставом дати самостална овлашћења, под условима сличним Уставу Француске од 1958, уместо што су она, као у Уставу Србије од 2006, подељена између више носилаца".[18)]

Уставоправна анализа Устава Србије од 2006. је потпуно јасно показала да у институционални модел претходног Устава није битније интервенисано. Очигледна је намера уставотворца да се у новом Уставу задржи уставни тренд, тј. да се институционално оснажи влада и прошири јој се ефективна власт, а ослаби позиција шефа државе, задржи његова улога модераторне власти, неутралне у односу на свакодневне демократске политичке процесе. Одавно је прошло време класичног парламентаризма, а његова политичка колевка, односно енглески парламентаризам, у међувремену је доживео дубоке промене. Своју дуговечност овај политички модел заснива на специфичним друштвено-политичким претпоставкама и стабилном и функционалном двостраначком систему.

У транзиционим уставним реформама земље посткомунизма углавном су се опредељивале за јачање егзекутиве, посебно институције шефа државе. Због тога нови шеф државе може постати равнотежа легислативи само ако је непосредно изабран од стране грађана, и тако бива председник са самосталним и непосредним политичким легитимитетом, док је његова реална уставна политичка моћ обезбеђена одговарајућим уставним овлашћењима. Институционални систем у коме непосредно изабрани председник располаже само протоколарним овлашћењима може лако постати епицентар нескладног, потенцијално стално конфликтног и непредвидивог системског кретања.

Анализирајући уставну праксу посткомунистичког конституционализма Простик је запазио да мешовити системи могу да представљају извориште многобројних искушења за шефа државе, уколико његов политички легитимитет није подржан активним уставним овлашћењима. У случају да се то тако не дешава, тј. да политички легитимитет који добија на непосредним изборима није ојачан уставним овлашћењима, код шефа државе може да утиче да се он понаша тако да, у већој или мањој мери буде у нескладу са

18) Ратко Марковић, „Одговорност председника Републике – према уставима Републике Србије од 1990. и 2006. године", у: Александар Фира, Ратко Марковић (ур), *Два века српске уставности*, Београд, 2010, стр. 33.

његовим стварним уставним овлашћењима. Наравно, код таквих институционалних решења и практичних политичких ситуација могу се јавити разноврсна искушења и замке на које Роберт Елџи упозорава:„Наиме, непосредан избор уз фиксни мандат охрабрује шефа државе да се постави изнад политике“.[19] Према томе, Митровдански уставотворац, у основи, није отклонио грешке које су постојале у Уставу од 1990. године, кад је у питању институција шефа државе тако да је он и поред непосредног легитимитета остао ускраћен за многобројна овлашћења, док је уставни систем у целини систем рационализованог парламентаризма или полупредседнички систем остао и даље недовољно рационализован.

ЛИТЕРАТУРА

Baylis, Thomas, „Presidents Versus Prime Ministers: Shaping Executive Authority in Eastern Europe“, *World Politics*, 48.3, 1996.

Beyme, Klaus von, “Institutional Engineering and Transition to Democracy” in Jan Zielonka, *Democratic Consolidation in Eastern Europe*, Oxford University Press, Oxford, 2001.

Elgie, Robert, “The Perils of Semi/Presidentialism. Are They Exaggerated?”, *Democratization*, Vol. 15, No. 1, February 2008.

Mc Faul, Michel, “Transition from Postcommunism”, *Journal of Democracy*, Vol. 16, No. 3, 2005.

Papadoulis, Konstantinos, “Post-Communist Political and Public Policy Processes and Practices: A State-Reformation”*, East European Politics and Societes*, Vol. 19, No. 4, 2005.

Protsyk, Oleg,“Politics of Intraeexecutive Conflict in Semipresidential Regimes in Eastern Europe”, *East European Politics and Societies*, Vol. 19, No. 2, 2005.

Аврамовић, Драгутин, „Увођење ванредног стања према Уставу Републике Србије из 2006. године“, *НБП – Журнал за криминалистику и право*, бр. 2/2010, Beograd, 2010.

Баста, Лидија, „Уставна демократија и (не)демократска конституција друштва“, у Радмила Накарада и др. (ур.) *Распад Југославије – продужетак или крај агоније,* Институт за европске студије, Београд, 1991.

Јовичић, Миодраг, „Парламентрани систем насупрот председничком и скупштинском систему“, у Миодраг Јовичић, *Куда идеш Србијо? – Хроника српско-југословенске уставности(1990-1994)*, „Драганић“, Београд, 1995.

Марковић, Ратко „Предговор“, у *Устав Републике Србије*, Савремена администрација, 1992, стр. III.

Марковић, Ратко, „Одговорност председника Републике – према уставима Републике Србије од 1990. и 2006. године“, у: Александар Фира, Ратко Марковић (ур), *Два века српске уставности*, Београд, 2010.

Марковић, Ратко, „Уставни суд у Уставу Републике Србије од 2006. године“, *Анали Правног факултета у Београду,* LV, бр. 2/2007, Београд, 2007.

19) Robert Elgie, “The Perils of Semi/Presidentialism. Are They Exaggerated?”, *Democratization*, Vol. 15, No. 1, February 2008.

Николић, Павле, „Институција шефа државе у Србији и Југославији“, у Павле Николић, *Од распада до безнађа и наде,* „Филип Бишњић“, Београд, 1997.

Петров, Владан, „Нови уставни суд Републике Србије“, *Нова српска политичка мисао*, Посебно издање „Устав и искушења“, 2/2008, Београд, 2008.

Симовић, Дарко, „Рационализовани парламентаризам Устава Србије од 2006“, *Правни живот*, бр. 14/2007, Београд, 2007.

Симовић, Дарко, *Полупредседнички систем*, Правни факултет у Београду, Службени гласник, Београд, 2008.

Фира, Александар, „Српско-црногорски председнички модел“, у Александар Фира *Записи о правном поретку*, Службени лист СРЈ, Београд, 1996.

Чавошки, Коста, „Трећа Југославија у новом уставном руху“, у Коста Чавошки, *Устав као јемство слободе*, „Филип Вишњић“, Београд, 1995.

Mile Rakic, Goran Budzak

A RELATION BETWEEN LEGISLATIVE AND EXECUTIVE POWER IN CASES OF CONSTITUTIONS OF THE REPUBLIC OF SERBIA 1990 AND 2006

Resume

Constitutional and legal analysis of 2006 Constitution of Serbia clearly showed that in the case of this Constitution there was not any significant intervention of institutional model of previous Constitution. In this question there came to light an intention of the legislator of the new Constitution to maintain the constitutional trend or, in other words, to institutionally strengthen the government and expand its effective authority and weaken a position of the head of the state while maintaining her/his role of the role of a moderator of government that is neutral in relation to daily democratic political processes. The time of classical parliamentarism has passed long time ago and its political cradle, that is, the English parliamentary system meanwhile has undergone profound changes. This political model based its longevity on some specific socio-political conditions and on a stable and functional two-party system.

In case of transitional constitutional reforms, post-communist states had mostly opted for strengthening of the field of executive power, in particular for strengthening of the institution of the head of state. Therefore the new head of state can hold a balancing position to the legislation power only if she/he was directly elected by citizens and in this way the head of state becomes a president with independent and direct political legitimacy, while her/his real constitutional political po-

wer are secured by relevant constitutional powers. Institutional system in which a directly elected president holds only a protocol (figurehead) authority may easily become an epicenter of some discordant and potentially permanent conflicting and unpredictable systemic movement.

Within an analysis of constitutional practice of post-communist constitutionalism Oleg Protsyk noticed that mixed systems may become a source of numerous trials for a head of state, if her/his political legitimacy is not supported by active constitutional powers. In case that this does not happen in that way, for example in case that the head of state's political legitimacy which had been obtained by direct election was not strengthened by constitutional authority, it could influence the course of events that some possible acts of the head of state become, to a greater or lesse extent, discordant with her/his real constitutional powers. It is certain that in case of such constitutional solutions and practical political situations there might emerge various trials and traps. Regarding them Robert Elgie gave the following warning: "A direct election along with a fixed term encourages a head of state to position herself/himself above politics." In accordance with it, the Mitrovdan Constitution's legislator basically has not eliminated the errors which had existed in the Constitution of 1990 regarding the institution of a head of state, so that despite direct legitimacy of its function the head of state remains deprived of various powers, while in general the constitutional system is a system of rationalized parliamentarism or semi-presidential system and it remains to be insuficiently rationalized.

Key words: 1990 Constitution, 2006 Constitution, legislative power, executive power, jurisdiction and authority, system, rationalized parliamentarism

* Овај рад је примљен 09. априла 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.

УДК 343.26

Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 2/2014.
год. 21. vol. 44.
стр. 267-281.

Сретен М. Југовић

Криминалистичко-полицијска академија, Београд

ПРАВО ЗАДРЖАВАЊА ЛИЦА И СРОДНИ ИНСТИТУТИ ОГРАНИЧАВАЊА СЛОБОДЕ КРЕТАЊА*

Сажетак

Задржавање је једно од овлашћења за ограничавање слободе кретања које је законодавац предвидео у циљу одржавања јавног реда, спречавања и сузбијања кривичних дела и прекршаја и спречавања угрожавања безбедности. Задржавање карактеришу краткорочност и акцесорност. Понегде се користи као синоним за лишавање слободе или превентивни притвор, премда се у законодавству, судској пракси и теорији инсистира на разликовању тих мера.

Након анализе правног режима задржавања применом позитивноправног, упоредноправног и историјскоправног метода, закључује се да су законска права задржаних изнад нивоа права лица којима је ограничено кретање у европском законодавству. Права задржаних, у формалноправном смислу, готово се поклапају са правима и уставним гарантијама лица лишених слободе. Такође, она су у великој мери усклађена са чланом 5 ЕКЉП. Ако се има у виду да задржавање по Законику о кривичном поступку има готово иста обележја као и лишење слободе, онда се може рећи да оно представља својеврсни еуфемизам за лишење слободе. Стога је похвално решење нашег законодавца који права задржаних готово изједначена са правима лица лишених слободе.

Кључне речи: задржавање; притвор; ограничавање слободе; лишење слободе; слобода кретања; лична слобода; права задржаних.

* Овај текст представља резултат реализовања научноистраживачког пројекта бр. 179045, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Право на слободу и безбедност личности заузима значајно место у корпусу људских права, о чему сведочи исцрпно регулисање на међународноправној равни.[1)] Бројни међународни документи прокламују право на слободу и безбедност личности, нпр. члан 9 Универзалне декларације, члан 9 Пакта о грађанским и политичким правима (ПГП), члан 5 Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода (ЕКЉП). Реч је о темељном праву уставног ранга, које је *conditio sine qua non* остваривања готово свих других људских права. Међутим, да би ово фундаментално право могло да се остварује, ма колико то парадоксално изгледало, правна држава нужно посеже за ограничењима тог, али и других људских права. При том, садржина и границе тих ограничења (овлашћења) строго се уређују законом. Тако, у различитим правним системима постоје различита овлашћења за ограничавање или одузимање слободе, чији су носиоци поред полиције, тужилаштво и судови. Различита позитивноправна овлашћења у појединим земљама, као и њихова непотпуна обрада, често уносе терминолошку, али и суштинску конфузију, те се отуда често сусреће неосновано поистовећивање различитих овлашћења, нпр. довођења (привођења) лица и хапшења, с једне, и задржавања лица и лишавања слободе, задржавања у притвору или тзв. полицијског притвора, с друге стране. То неразликовање појединих овлашћења, код лаичке и једног дела стручне јавности, заснива се и на поистовећивању ограничавања и одузимања слободе, као и слободе кретања и личне слободе у уставноправном смислу. Стога је целисходно изнијансирати обележја појединих сродних овлашћења којима се ограничава слобода кретања или одузима лична слобода. Потребно је, пре свега, утврдити сличности и разлике између овлашћења задржавања лица, с једне, и задржавања у притвору, тзв. полицијског притвора, са друге стране.

Наиме, иако се готово не прави разлика у погледу обима и садржине права задржаног и лица лишеног слободе (притвореног лица), у законодавству, судској пракси и теорији инсистира се на разлици између овлашћења задржавања лица и притварања осумњиченог. При том, задржавање лица уређује се, по правилу, законима о полицији, тзв. полицијским законодавством, а хапшење, лишење слободе, задржавање осумњиченог у притвору и притвор

1) Витети: S. Ruggeri (ed.), Liberty and Security in Europe: a comparative analysis of pre-trial precautionary measures in criminal proceedings, V&R unipress GmbH, 2012; J.l. Murdoch, Article 5 of the European Convention on Human Rights, The Protection of Liberty and Security of Person, Council of Europe, 2002; P. Van Dijk Godefridus J. H. Hoof, G. J. H. Van Hoof, Theory and Practice of European Convention on Human Rights, Martinus Nijhoff Publishers, 1998; Д. Симовић, Д. Аврамовић, Р. Зекавица, Људска права, Београд, 2013.

(одређивање притвора и притварање) уређују се кривично-процесним законодавством (ЗКП). Дакле, у законима о полицији говори се о задржавању лица, а у кривично-процесном законодавству (ЗКП-у) говори се о задржавању (лишењу слободе) осумњиченог. Однос расподеле законске материје између задржавања и тзв. полицијског притвора у различитим земљама различито се спроводи, али се најчешће своди на однос између закона којима се уређује полиција (закона о полицији, о унутрашњим пословима и др.), с једне, и закона о кривичном поступку (законика и других специјалних процесних закона о организованом криминалу), са друге стране. Раздеоба овлашћења на пољу ограничења слободе зависи делом и од нормативне традиције, а то је и питање тзв. правне политике и правне технике. Премда је због испреплетености овлашћења, послова и задатака готово немогуће раздвојити превентивно и репресивно поступање полиције, ипак, полазиште је да се законима из области унутрашњих послова (тзв. полицијским прописима) уређују сва „превентивна" полицијска овлашћења, пре извршеног кривичног дела (*ante delictum*), дакле и задржавање, а кривичним процесним законодавством одређују се полицијска овлашћења после извршеног кривичног дела (*post delictum*), дакле и притвор.[2] Отуда у теорији и подела на превентивну и репресивну (Немачка), или управну и судску полицију (Француска).[3] У сваком случају, полиције располажу одређеним (различитим) овлашћењима за ограничавање или одузимање слободе, уз обавезну тужилачку материјалну (пропратну) и судску контролу *a posteriori*, битних ограничења слободе, што је нужан услов остваривања принципа правна држава.[4] Јер, као што истиче професор Ратко Марковић, „С демократски уређеном државом и са политичком слободом неспојиво је препустити управи (и полицији као њеном најопсежнијем делу, С.Ј) да буде крајњи судија у властитој ствари (*nemo iudex in causa sua*)".[5]

Међутим, разлика између овлашћења задржавања лица и лишавања слободе, односно задржавања осумњиченог у притвору и притварања није само формална (процесна), већ је и садржинска

2) Слободан Милетић, *Закон о полицији, са предговором и регистром појмова*, ИПД Јустинијан, Београд, 2005, стр. 26.

3) Више о појму и врстама полиције: Сретен Југовић, *Управна функција полиције*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2013, стр. 33-50.

4) Правна држава нужно подразумева, како је то истицао немачки родоначелник науке управног права О. Мајер „судски употребљиво формирање управе". Otto Mayer, *Das Deutsche Verwaltungsrecht*, Berlin, 1961 (reprint izdanje 1895), s. 62 i 85. Видети и: Д. Симовић, Р. Зекавица, *Полиција и људска права*, Београд, 2012.

5) Ратко Марковић, *Управно право*, Слово, Београд, 2002, стр. 507.

(материјална). Задржавање лица постоји у упоредном полицијском законодавству под различитим изразима, као „заустављање“ и/или „задржавање“[6] (Немачка) или „задржавање“, односно „превентивни притвор“[7] (Француска). Коначно, и у енглеском говорном подручју и англоамеричком систему разликују се овлашћења *stop and search* и *arrest.*[8]

КОМПАРАТИВНИ ОСВРТ НА ОГРАНИЧАВАЊЕ СЛОБОДЕ У ЕВРОПСКОМ ПРАВУ

Најуверљивију аргументацију за разликовање задржавања лица од притварања осумњиченог, чини се изнедрила је *немачка* доктрина. Како се истиче, задржавање карактеришу краткорочност и акцесорност, будући да је његова сврха спровођење других мера (утврђивање идентитета, одржавање јавног реда, отрежњење возача и др.). Оба ова обележја треба да се испуне да би било речи о задржавању, односно ограничавању слободе, а не о одузимању (лишењу) слободе. Ако је сврха мере битно ограничавање (одузимање) слободе, онда је, без обзира на њену краткорочност, то лишавање слободе. Дакле, у немачком праву разликовање се врши на основу интензитета присиле, тј. уставноправног разликовања ограничавања и одузимања слободе, премда је у појединачним случајевима ово разграничење спорно. Из судске праксе Савезног врховног суда и Савезног управног суда Немачке произлази да је разлика између ограничавања слободе и одузимања слободе „степенасте природе“. Задржавање представља ограничавање слободе кретања, а полицијски притвор увек представља лишење слободе. „Не представља свака принудна мера, којом се интервенише у слободу кретања дотичног лица, аутоматски и лишавање слободе. Тако принудно привођење мерама службе за идентификацију, по правилу, представља само ограничавање слободе, а не лишавање слободе, које подлеже судском ограничењу“.[9] Задржавање у друге сврхе (ради утврђивања идентитета), будући да га карактерише ак-

6) Hans Lisken, Erhard Denninger, *Handuch des Polizeirechts*, Munchen, 1992, ивични број 276-280. Видети и: *Јединствени типски нацрт* (ME), члан 9; *Закон о безбедности и реду покрајине Хесен*, члан 12 (HSOG); *Берлински општи закон за заштиту јавне безбедности и реда* (BerlASOG), član 19 i 20; *Полицијски закон покрајине Сарска* (SpolG), члан 14 и 15.

7) Andre Decocq, Jean Montreuil, Jacques Buisson, *Le droit de la police*, Paris, 1991, ивични број 966-994.

8) Jack English, Richard Card, *Police law*, Oxford University press, Oxford, 2005, str. 549-553.

9) H. Lisken, E. Denninger, ивични број 274.

цесорност, не подлеже судском одређивању, јер законодавац овде полази од тога да су ове мере ограничавања слободе увек краткорочне природе.[10)]

Такође, у немачком праву разликује се задржавање лица на полицијскоправној основи од задржавања осумњиченог (у притвору) на кривичноправној (кривичнопроцесној) основи. Први облик задржавања уређен је законодавством о полицији (покрајина и Јединственим нацртом (ME)), као задржавање лица, а разлог задржавања је остваривање јавне безбедности, тј. одржавање јавног реда, остваривање безбедности саобраћаја, државне границе, странаца, утврђивање идентитета лица и други законски случајеви „фактичког" „заустављања и задржавања" приликом примене бројних полицијских овлашћења и обављања полицијских послова и задатака. Други облик задржавања је кривичноправне (кривичнопроцесне) природе, тзв. задржавање у притвору (одређене врсте превентивног притвора), где се задржавање, по својим обележјима „опасно приближава" самом притвору. Реч је о задржавању осумњичених или лишених слободе према Закону о кривичном поступку (StPO), у циљу кривичног гоњења.

Притвор, пак, у Немачкој представља једну од најефикаснијих специјалних стандардних полицијских мера (овлашћења). Притвор стоји увек под законским и судским ограничењем из члана 104 II Основног закона (GG).[11)] Услови и поступци који се односе на притвор прецизно су уређени законима о полицији покрајина. Обично се у полицијски притвор неко лице ставља тако што се закључава у неку притворску или затворску просторију. Међутим, као места за притварање у обзир долазе и болничке собе, или опкољавање демонстраната у виду „полицијског обруча" на отвореном простору, што у нашем правном поретку одговара ограничењу кретања на одређеном простору или објекту (тзв. „блокада"). Превентивни притвор се односи на спречавање неког забрањеног понашања од самог почетка, а репресивни притвор односи се на спречавање настављања неког забрањеног понашања. Затим постоји „лажни притвор", кад неко лице моли да га полиција узме под своју заштиту (нпр. фудбалски судија после утакмице итд), „заштитни притвор" у циљу заштите лица од опасности по живот и тело, притвор у циљу „одбране од опасности", „притвор ради спречавања кривичних дела или прекршаја", при чему је правно спорно стављање у притвор због прекршаја, јер је у супротности

10) Члан 25 I 3 Закона о безбедности и реду покрајине Хесен (HSOG).

11) H. Lisken, E. Denninger , ивични број 273.

са чланом 5 ЕКЉП, који допушта лишење слободе да би се лице спречило у извршењу неког кривичног дела.[12)]

Када је реч о трајању притвора у Немачкој, апсолутно важи уставна одредба из члана 104 II 3 Основног закона (GG), према којој полиција на своју руку не може да држи у свом притвору никога дуже од краја дана након интервенције. Према томе трајање притвора износи најдуже 48 сати. Формулација „на своју руку" значи да сама полиција на основу полицијског права налаже и извршава одузимање слободе, дакле не делује само по налогу неке друге институције или на основу судског налога. Под појмом „свој притвор" се не подразумевају само притворске јединице полиције, већ и све просторије у којима је неко затворен, уколико је основни правни разлог остваривање полицијских надлежности, што се односи и на већ споменути „полицијски обруч".[13)]

Исто тако, државни тужилац и полиција могу одредити превентивни притвор (задржавање) осумњиченог до 24 часа и по ЗКП-у (члан 127 StPO). По истеку тог рока, осумњичени се мора предати суду. Суд може преузети осумњиченог најкасније следећег дана. Ако суд сматра да задржавање није основано, а тужилаштво у року од једног дана не подигне оптужбу, осумњичени се пушта на слободу (члан 129 StPO). Према аустријском ЗКП-у, задржавање осумњиченог може трајати 48 сати (члан 172 StPO). Суд може задржавање осумњиченог заменити мером притвора или неком од мера опреза.

Како се може запазити, у немачком праву примена мера (овлашћења) се везује за ограничавање или одузимање слободе. Задржавање је мера која је ближа ограничавању слободе, а лишење слободе, задржавање у притвору и притвор представљају одузимање слободе. Задржавање осумњиченог и превентивни притвор се неретко користе као синоними. Превентивни притвор је веома развијена полицијска мера, како у полицијском законодавству немачких покрајина, тако и у тамошњем ЗКП-у и полицијској пракси. Као што сам назив упућује, примењује се на полицијскоправној основи за заштиту од опасности. Такође, применом задржавања у притвору или превентивног притвора са великим степеном вероватноће осумњичени се доводи у „предворје" кривичног поступка.

У *француском* праву, за разлику од управне полиције која нема овлашћење задржавања у правом смислу, већ само може краткорочно да задржи лице на месту догађаја (што се иначе критикује у

12) Cristoph Gusy, *Polizeirecht*, Tubingen, 1994, ив. број 244-253.

13) H. Lisken, E. Denninger, ивични број 334.

теорији), судска полиција може да одреди задржавање лица. Поред тога, судски полицајац може под законским условима да одреди и превентивни притвор, ради утврђивања идентитета лица, под условом да лице не може или одбије да пружи доказ о идентитету.[14] Такође, могуће је и задржавање осумњиченог по ЗКП-у, до 24 часа, при чему се тај рок може продужити наредбом јавног тужиоца за још 24 часа. За додатних 48 односно 72 часа задржавања, уколико се осумњичени терети за тероризам или трговину наркотицима, потребно је да одлуку донесе судија за притвор. Разуме се да је ова земља слободарске традиције у своје законодавство инкорпорисала и заштитне одредбе из члана 5 ЕКЉП.

Италија је, као и већина европских држава увела тужилачку истрагу, а може се сматрати земљом родоначелницом специјалног законодавства за супротстављање организованом криминалу. Према ЗКП-у носилац кривичног прогона је државни тужилац. Правосудна полиција (у коју улазе државна полиција, карабињери, као и финансијска полиција) може ограничити личну слободу осумњиченог уколико га затекне у извршењу кривичног дела, хапшењем и задржавањем. Задржавање се може одредити ради утврђивања идентитета, или због опасности од бекства, а може трајати 24 сата.

Дакле, кад је реч о задржавању у кривичном поступку, земље које су прешле на тужилачку концепцију истраге, са тужиоцем који је „господар поступка“, имају решења према којима задржавање осумњиченог одређује тужилац, полиција или и тужилац и полиција, тако што тужилац одобрава полицији одређивање задржавања.

У земљи која има традиционално опозитна решења, али и дугу еволуцију људских права,[15] почев од уставног документа *Magna Carta* од 1215, дакле држави прецедентног права, *Енглеској*, полиција поступа на основу Закона о полицији и казненим доказима – *Police and Criminal Evidence Act* из 1984. године, у којем је детаљно прописан начин поступања са ухапшеним лицем. Полиција може лишити слободе неко лице када постоји „разборит разлог“ за сумњу да је лице починило или да намерава извршити кривично дело. Полиција може да одреди и задржавање осумњиченом, до 24 часа, почев од момента привођења у прву полицијску станицу на територији Енглеске. Продужење задржавања могуће је још за 12 сати, одлуком главног инспектора полиције, ако постоји разумно уверење о неопходности задржавања ради обезбеђења до-

14) Andre Decocq, Jean Montreuil, Jacques Buisson, *Le droit de la police*, Paris, 1991, ивични број 966-994.

15) Више о томе: Дарко Симовић, Драгутин Аврамовић, Сретен Југовић, „Еволуција и преображаји људских права“, *Теме*, Г. XXXVII, број 4, Ниш, 2013, стр. 1527-1553.

каза, ако је реч о озбиљним злочинима. Уколико задржано лице не буде оптужено у року од 36 сати, мора бити пуштено на слободу. Евентуално даље задржавање могуће је једино на основу налога магистарског суда за даље задржавање, у трајању од додатних 48 сати. По подизању оптужбе, осумњичени ће се пустити на слободу, уз јемство или без њега, осим у таксативно наведеним законским случајевима.[16)]

ЗАДРЖАВАЊЕ ЛИЦА У ПРАВНОМ ПОРЕТКУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Задржавање у српском правном поретку представља ограничавање слободе кретања у уставноправном смислу, а лишење слободе, хапшење и притвор представљају ограничавање личне слободе. То произлази из уставних одредаба, као и из уставне дикције, јер Устав у члану 27 посебно уређује право на личну слободу и безбедност, али поред лишења слободе које се допушта само из разлога и у поступку који су законом одређени (члан 27, став 1), Устав посебно у члану 30 утврђује и притвор. Наиме, „Лице за које постоји основана сумња да је учинило кривично дело може бити притворено само на основу одлуке суда, ако је притварање неопходно ради вођења кривичног поступка“. С друге стране, чланом 39 Устава посебно је уређена слобода кретања, при чему су њена ограничења могућа законом, „ако је то неопходно ради вођења кривичног поступка, заштите јавног реда и мира, спречавања ширења заразних болести или одбране Републике Србије“. Према томе, у односу на Устав из 1990. године, уставни круг разлога за ограничавање слободе кретања проширен је разлогом јавног реда и мира. Управо је јавни ред законски разлог за задржавање у полицијском законодавству.

Одредбе о задржавању у полицијском поступку (Закон о полицији - ЗОП), као и о задржавању према Законику о кривичном поступку (ЗКП), и Закону о прекршајима (ЗПР) образују посебан правни режим. Тим режимом предвиђени су: 1) субјекти који одлучују о задржавању (према ЗОП-у то су директор полиције, начелници подручних полицијских управа и руководиоци организационе јединице која одређује задржање или лица која они овласте, према ЗКП то је јавни тужилац или по његовом одобрењу полиција, а према ЗПР то је суд и полиција); 2) уређен је поступак задр-

16) Саша Кнежевић, „Ограничавање личне слободе задржавањем осумњиченог“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 1/2011, стр. 178

жавања (строги рокови за одређивање и трајање задржавања, права задржаних, поступање са задржаним); 3) предвиђена је форма аката којима се одређује задржавање (решење по ЗОП и ЗКП и наредба и решење по ЗПР); 4) уређена је контрола процеса задржавања (материјална од стране тужилаштва и полиције и судска коју врши надлежни суд). Задржавање у сва три закона примењује полиција, али је реч о различитим, независним поступцима, а различит је процесни положај задржаних особа (лице, осумњичени, окривљени у прекршајном поступку).

Законска права задржаних су изнад нивоа права лица којима је ограничено кретање у европском законодавству[17)] и готово се поклапају са правима и уставним гарантијама лица лишених слободе (право лица на обавештеност да је задржано и о разлозима за задржавање, право на поученост да није дужно ништа да изјави, саопштавање о праву на адвоката и право на адвоката кога слободно одабере, право на обавештавање најближих о задржавању). Такође, та права су усклађена са чланом 5 ЕКЉП. Ако се има у виду да задржавање по ЗКП има готово иста обележја као и лишење слободе, онда се може рећи да оно представља својеврсни еуфемизам за лишење слободе, те је отуда добро што су права задржаних готово изједначена са правима лишених слободе.

Задржавање лица је традиционално полицијско овлашћење које је деценијама било уређено законом о унутрашњим пословима, а сада је Законом о полицији. Међутим, иако је Закон о полицији природно станиште овлашћења задржавања („матични закон“), Законом о изменама и допунама Закона о полицији[18)] из 2011. године (члан 9, којим је измењен члан 53, став 1 Закона о полицији) неоправдано је дата предност свим другим законима којима се уређује задржавање, у односу на ЗОП. Формулацијом „Ако другим законом није друкчије одређено“, по први пут је, супротно нашој традицији и пракси, дат примат ЗКП-у, Закону о прекршајима, као и Закону о безбедности саобраћаја на путевима, Закону о заштити државне границе. Ако другим законом није другачије одређено, овлашћено службено лице задржаће лице које ремети или угрожава јавни ред, ако јавни ред није могуће другачије успоставити, односно ако угрожавање није могуће другачије отклонити. Са задржавањем се прекида чим престану разлози за задржавање, у складу са принципом сразмерности, а може да траје најдуже 24 часа, односно 48 часова, када се задржава лице које су изручили

17) Слободан Милетић, *Коментар Закона о полицији*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 136.

18) *Службени гласник Републике Србије*, број 92/2011.

иностранн органи безбедности и које је потребно спровести надлежном органу. Задржавање се према ЗОП одређује решењем, које се доноси и уручује у року од шест часова од привођења у службене просторије. Уколико се у овом року не донесе и не уручи решење, формалноправно остаје се на довођењу лица, иако и ова мера представља ограничавање кретања и својеврсно је задржавање. Задржавање одређује директор полиције или лице које он овласти, начелник подручне полицијске управе, или лице које он овласти, као и руководилац организационе јединице која води поступак са задржаним лицем.

Задржано лице има, док траје задржавање, право на жалбу против решења о задржавању. О жалби надлежни суд одлучује у року од 48 часова. Жалба не задржава извршење решења о задржавању. Са задржавањем се прекида чим престану разлози за задржавање, а прекида се и одлуком надлежног суда. Задржано лице се изручује надлежном органу, или се пушта на слободу.

Задржавање се спроводи у службеним просторијама полиције или правосуђа. Ако се задржава у просторијама правосуђа, лице мора бити физички одвојено од притворених и лица која се налазе на издржавању казне. Материјални услови просторија за задржавање веома су значајан услов за законито и правилно задржавање. Већи број постојећих просторија за задржавање у полицији не испуњава техничке услове и европске стандарде (видео надзор и др.), на шта је у својим извештајима упозоравао и Заштитник грађана.[19)]

Веома је значајно и то што је позитивним прописима предвиђено обавезно вођење записника о задржавању лица. Записник је битно средство заштите права задржаног лица, што потврђује досадашња јуриспруденција Европског суда за људска права (ЕСЉП). Према тој пракси, и решењима из Правилника записник обавезно треба да садржи личне податке задржаног лица, време почетка и завршетка, разлог довођења и задржавања, остварена права задржаног лица, видне телесне повреде ако их има, предмете који су привремено одузети због безбедности, као и време престанка задржавања. Полицијским подзаконским прописима предвиђено је поступање полиције са доведеним и задржаним лицима, а оно се у суштини своди на заштиту безбедности задржаног лица. Полицијски службеник који врши задржавање одговара за безбедност задржаног лица од његовог смештања у простор за задржавање до

19) Сретен Југовић, „Заштитник грађана и контрола полиције и БИА-е у Републици Србији“, *Правна ријеч*, бр. 29/2011, стр. 731-744. Видети и: Чедомир Марковић, Сретен Југовић, „Специјализовани омбудсмани у Републици Србији“, *НБП - Журнал за криминалистику и право*, Vol. XVII, 1/2012, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, стр. 141-151.

укидања задржавања. За надзор над задржаним полиција може да употребљава направе за пренос звучних и оптичких снимака, чија употреба мора бити видно означена. Болесно или повређено лице коме је очигледно потребна лекарска помоћ, или лице које показује знаке тежег тровања алкохолом или другим средствима, не може се задржати у просторијама за задржавање. Овим лицима мора се обезбедити превоз у здравствену установу. Када само лице захтева лекарску помоћ, полицијски службеник ће је обезбедити. У складу са европским стандардима, предвиђено је да се лицу које се задржава дуже од 12 часова обезбеђује исхрана и то три оброка дневно. Овом лицу потребно је обезбедити и кретање, осим ако то безбедносни разлози не дозвољавају. Задржано лице има право на осмочасовни непрекидни одмор у току 24 часа. Такође, ако је лице доведено у мокрој или за здравље неподесној одећи, неопходно је за време задржавања обезбедити одговарајућу одећу.

Поред задржавања на полицијскоправној и прекршајноправној постоји и задржавање на кривичнопроцесној основи, тзв. полицијско задржавање у циљу кривичног гоњења.[20] Оно претходи кривичном поступку, често представља „предворје" притвора и вођења кривичног поступка. Смисао тог задржавања јесте саслушање осумњиченог у циљу кривичног гоњења. Задржавање у кривичном поступку не представља супституит за притвор.[21] После њега може уследити притвор, о којем одлучује суд. Европски суд за људска права је у више случајева заузео становиште да овакво задржавање, чак и у дужем трајању, није у супротности са правом лица лишеног слободе да одмах буде изведено пред судију.[22]

Задржавање лица у измењеном облику, уведено је први пут у наш ЗКП 2001. године. Према (новом) Законику о кривичном поступку[23] од 2011. године, задржавање може одредити јавни тужи-

20) Синтагма „полицијско задржавање" је новинарска творевина, настала услед чињенице да је полиција по ЗКП-у из 2001. одређивала задржавање. Пре ње у употреби је био тзв. полицијски притвор, иако њега полиција није одређивала. Због тога што се задржавање осумњичених најчешће спроводи у притворским просторијама вероватно долази до конфузије ових појмова.

21) О супституитима за притвор видети: Милан Шкулић, „Забрана напуштања боравишта и друга ограничења личне слободе као ефикасни супституит притвора у кривичном поступку", *Правни живот,* број 9, Том I, Београд, 2007, стр. 587-609.

22) Саша Кнежевић, „Ограничавање личне слободе задржавањем осумњиченог", *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, 1/2011, стр. 178.

23) *Службени гласник Републике Србије*, број 72/2011, 101/2011,121/2012, 32/2013, 45/2013. Видети и: Александар Бошковић, Радосав Рисимовић, „Основне карактеристике новог Законика о кривичном поступку Републике Србије из 2011. године*", Супротстављање савременом организованом криминалу и тероризму – књига III*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2012, стр. 211-226.

лац, а по његовом одобрењу, решење о задржавању може донети и полиција, што је у пракси чест случај. Полиција нема право, као према ранијем ЗКП, да самостално одлучује о задржавању. Задржавање по новом ЗКП-у може се одредити према четири категорије лица, при чему је увек реч о осумњиченим лицима, било да постоје основи сумње (позвани осумњичени) или основана сумња. Задржавање се може одредити лицу које је ухапсила полиција, осумњиченом који је ухапшен при извршењу кривичног дела, позваном осумњиченом који се одазвао, као и позваном грађанину који се током прикупљања обавештења почео сматрати осумњиченим. Једини законски разлог за задржавање осумњиченог је његово саслушање. Законодавац не тражи да буде испуњен било који основ за одређивање притвора да би лице било задржано, што свакако представља дискутабилно решење и оставља могућности за злоупотребе задржавња. Задржавање по ЗКП-у може трајати најдуже 48 сати, рачунајући од момента хапшења, с тим што се решење о задржавању мора донети у року од два сата, од момента када је лицу саопштено да ће бити задржано. Обавезни елементи решења о задржавању по ЗКП-у су: навођење дела за које се осумњичени терети, основи сумње, дан и час лишења слободе или одазивања позиву, као и време почетка задржавања.

Осумњичени и његов бранилац имају право жалбе на ово решење у року од шест сати од момента достављања решења, о којој одлучује судија за претходни поступак, у року од четири сата од пријема жалбе. Установљавањем делотворне судске контроле, фактички је одлука о задржавању у рукама суда, тј. судије за претходни поступак, што је добро решење, јер смањује могућности за злоупотребе.

Задржано лице има иста права као и ухапшено лице, а осумњичени у сваком случају мора имати браниоца. Уколико га не обезбеди сам у року од четири сата од момента доношења решења, по службеној дужности ће му га обезбедити јавни тужилац, по редоследу са списка који доставља надлежна адвокатска комора.

Поред задржавања и задржавања у притвору, у нас, као и у другим државама постоје и други облици ограничавања кретања. Ограничење слободе кретања на одређеном простору представља особени, индиректан облик ограничења кретања према лицима, која се затекну на одређеном простору или објекту, у циљу спречавања угрожавања безбедности или спречавања и сузбијања кривичних дела и прекршаја. Операционализује се применом полицијских овлашћења и криминалистичко-тактичких радњи, које су добиле законски израз: тзв. блокада, заседа, рација, преглед одре-

ђених објеката и простора, потера и друге мере и радње. Посебно је утврђена дужност полиције, већ основним одредбама Закона о полицији, да свима пружа помоћ у случају опасности изазване елементарним непогодама, епидемијама или другим облицима угрожавања и да учествује у вршењу спасилачке функције. У том смислу, на основу одлуке владе, министар има право да (наредбом) ограничи или забрани кретање на одређеним објектима, подручјима или на јавним местима, као и да наложи евакуацију – напуштање одређеног подручја. Ове мере морају бити орочене, а могу да трају само док трају разлози због којих су одређене (члан 15 ЗОП).

Како се запажа, задржавање је различито уређено у српском законодавству, јер је реч о различитим поступцима. Стога, не може бити говора о колизији појединих законских решења о задржавању, што је најчешћа примедба полицијског еснафа, будући да се ради о различитим законима (колизија може постојати између одредаба у истом закону). Ипак, стручна тела, као и законодавац требало би да поведу рачуна о правној техници закона, и да тамо где очевидно постоје могућности, уједначе поједина решења, што би полицији поједноставило примену одредаба о задржавању, а заштиту људских права подигло на виши ниво. За почетак рокови у свим законима би могли бити уређени у техничком (језичком) смислу једнобразно, или у сатима или у часовима.[24)]

ЛИТЕРАТУРА

Бошковић Александар, Рисимовић Радосав, „Основне карактеристике новог Законика о кривичном поступку Републике Србије из 2011. године“, у зборнику: *Супротстављање савременом организованом криминалу и тероризму – књига III* (уредио Ђорђе Ђорђевић), Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2012.

Gusy Cristoph, *Polizeirecht*, Tubingen, 1994.

Decocq André, Montreuil, Jean, Buisson Jacques, *Le droit de la police*, Paris, 1991.

English Jack, Card Richard, *Police law*, Oxford University press, Oxford, 2005. Југовић Сретен, „Заштитник грађана и контрола полиције и БИА-е у Републици Србији“, *Правна ријеч*, бр. 29/2011.

Југовић Сретен, *Управна функција полиције*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2013.

Кнежевић Саша, „Ограничавање личне слободе задржавањем осумњиченог“, *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*, бр. 1/2011.

Lisken Hans, Denninger Erhard, *Handuch des Polizeirechts*, Munchen, 1992.

Mayer Otto, *Das Deutsche Verwaltungsrecht*, Berlin, 1961.

24) Још су стари Грци говорили: Памет, дух и промишљеност народа види се по њиховим законима.

Марковић Ратко, *Управно право*, Слово, Београд, 2002.

Марковић Чедомир, Југовић Сретен, „Специјализовани омбудсмани у Републици Србији“, *НБП - Журнал за криминалистику и право*, Vol. XVII, No 1, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2012.

Murdoch Jim, *Article 5 of the European Convention on Human Rights, The Protection of Liberty and Security of Person*, Council of Europe, 2002.

Pieter Van Dijk, Godefridus J. H. van Hoof, *Theory and Practice of European Convention on Human Rights*, Martinus Nijhoff Publishers, 1998.

Ruggeri Stefano (ed.), *Liberty and Security in Europe: a comparative analysis of pre-trial precautionary measures in criminal proceedings*, V&R unipress GmbH, 2012.

Симовић Дарко, Аврамовић Драгутин, Југовић Сретен, „Еволуција и преображаји људских права“, *Теме*, Г. XXXVII, број 4, Ниш, 2013.

Симовић Дарко, Аврамовић Драгутин, Зекавица Радомир, *Људска права*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2013.

Симовић Дарко, Зекавица Радомир, *Полиција и људска права*, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2012.

Милетић Слободан, *Коментар Закона о полицији*, Службени гласник, Београд, 2009.

Милетић Слободан, *Закон о полицији, са предговором и регистром појмова*, ИПД Јустинијан, Београд, 2005.

Шкулић Милан, „Забрана напуштања боравишта и друга ограничења личне слободе као ефикасни супститут притвора у кривичном поступку“, *Правни живот,* број 9, Том I, Београд, 2007.

Sreten M. Jugovic

THE RIGHT TO DETAIN A PERSON AND RELATED INSTITUTES OF RESTRICTION ON THE LIBERTY OF MOVEMENT

Resume

The detention is one of the powers to restrict the liberty of movement which the legislator provided for to maintain public order, prevent and suppress crimes and offences and prevent security threats. It is short-term and accessory in character. Sometimes, the term is used as a synonym for deprivation of liberty or for preventive detention, although the legislation, the case law and theory insist on making a distinction between these sanctions.

In addition to the detention on the basis of the police law, there is a detention on the basis of the criminal law - the so-called police detention or custody for the purpose of criminal prosecution. It precedes criminal proceedings and often presents a ‘lobby’ to custody. The purpose of such detention is to hear the suspect.

The detention in the police procedure (Police Act, *PA*), as well as in terms of the Criminal Procedure Code (CPC) and the Misdemeanor Act (MA) is regulated by special legal regime. This regime sets out which subjects decide on the detention (under PA, these include Director General of the Police, heads of regional police departments and heads of organisational units ordering the detention, or the persons authorised by these instances; under CPC, these include the public prosecutor, or upon his authorisation, the police; while under MA, it includes the court), the detention procedure (strict deadlines for ordering the detention and its length, the rights of detainees, treatment of detainees), the form of acts imposing a detention (ruling under PA and CPC and order), as well as the control of the detention process (administrative and judicial). According to all of the said acts, the detention is enforced by the police, but the detainee's position varies throughout the procedures (individual, suspect, accused).

Within the European legislation, legal rights of detainees rank higher than those of persons with restricted liberty of movement and almost coincide with the rights and constitutional guarantees enjoyed by the persons deprived of liberty (the right to be advised of the detention and the reasons for detention, the right to be advised that there is no obligation to make any statement, the right to a defence attorney chosen freely, and the right to have the nearest relatives informed of the detention). In addition, they are in line with Article 5 of the ECHR. If we bear in mind that the detention under the CPC shares almost the same features as the deprivation of liberty, then we can say that it presents, in some way, a euphemism for the deprivation of liberty; hence it is good that the rights of detained persons and those of the persons deprived of liberty have been equalised.

Besides detention and custody, Serbia has other forms of restrictions with respect to movement. These include certain investigative and tactical measures and actions which have eventually gained the status of legal categories, such as: 'on the spot' detention, pursuit, restriction of movement and retention in particular areas or facilities, ordering evacuation in the event of a natural disaster, ambush, raids.

Key words: detention; custody; restriction of liberty; deprivation of liberty; liberty of movement; personal liberty

* Овај рад је примљен 17. маја 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.

Право и политика

УДК 316.32:316.72

Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 2/2014.
год. 21. vol. 44.
стр. 283-300.

Александар Саша Гајић
Институт за европске студије, Београд

ДА ЛИ ЈЕ САВРЕМЕНО ДРУШТВО – МАСОВНО ДРУШТВО?*

Сажетак

„Масовно друштво“, контроверзни појам у савременој друштвеној теорији, често се погрешно поистовећује са „модерним друштвом“ или са „индустријским друштвом“, премда се ради о појмовима што се односе на аспекте појава које се преплићу, али не и подударају. Рад, кроз разне дефиниције овог појма и историјски развој две школе које су проучавале масовно друштво – „аристократску школу критике масовног друштва“ и „демократску школу критике масовног друштва“, уз све њихове сличности и разлике, покушава да одреди основне карактеристике масовног друштва које га суштински разликују од свих његових претходника. То су: приступачност елита, расположивост не-елита и масовно понашање (са карактеристикама губитка и потраге за ауторитетом, пропадањем заједништва и екстремним понашањима да се ово стање отуђености превазиђе). Пратећи историјски лук развоја овог друштва пре свега кроз односе елита и маса, рад надаље анализира савремене одлике масовног друштва и његове развојне перпспективе што упућују на одговор питању из наслова рада: савремено

* Рад је настао у оквиру пројекта 179014 кога финансира Министарство за науку и просвету Републике Србије

позномодерно/постмодерно друштво по својим главним карактеристикама још увек јесте масовно , али је на путу да у догледно време то више не буде.

Кључне речи: масовно друштво, елите, расположивост маса, транснационална глобализација, друштвени покрети

Појам „масовно друштво“ и даље је један од контроверзнијих у савременој друштвеној теорији. Често је погрешно поистовећиван са „модерним друштвом“ или са „индустријским друштвом“ и његовим израженим класним обележјима у 19. и 20. веку, чак је узиман и као својеврсни синоним за „тоталитарна друштва“ (примећујући како неки по свом карактеру масовни друштвени процеси утичу на слабљење демократских институција и друштвеног наслеђа у корист тоталитарних тенденција). Међутим, покушаји једначења између ових појмова показивали су се неуспешним и научно неупотребљивим: наиме, иако су историјска модерна и индустријска друштва по својим карактеристикама и масовна, у другима је тај масовни моменат ипак није доминантанији од других, важнијих карактеристика. Исто тако, иако тоталитарна друштва неспорно јесу масовна – исте одлике масовног друштва једнако налазимо, и то у најширим размерама, и у готово свим парламентарним демократијама. Знак једнакости између масовног, модерног и индустријског (понекад, чак и тоталитарног) очигледно је неадекватан, пошто се ради о појмовима што се односе на аспекте појава које се преплићу, али не и подударају.

Сам појам „масовно друштво“, као и сви општи друштвени појмови, представља апстракцију, идеал-типско уопштавање; увек је питање до ког степена је неко стварно друштво, постојеће или оно које је раније постојало, „масовно“. Одређење ове друштвене идеал-типске апстракције, свакако највише зависи од тога шта се узима за његову главну, централну одлику, за кључни критеријум који је разликује од других теоријских модела уз помоћ којих се покушавају разумети одлике и процеси у савременим друштвима. Сам назив „масовно“ прво је уведен у свакодневни, колоквијални говор, а потом и у научну терминологију у периоду између два светска рата (1918-1939), односећи се на експанзију нових комуникационих технологија[1)] и њихових медија (радија, телефона, биоскопа, плоча, новина и романа) у западним друштвима. Термин је имао несумњиву негативну конотацију, пошто је подразумевао да се пораст комуникације и конзумације технолошких новина махом

1) О односу развоја технологије и државе видети Дамјановић С. Ивана, „Држава и технологија“, Српска политичка мисао број 3/2013. XX vol. 4, Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр. 113-128.

врши од стране урбанизованих и индустријализованих „маса“ које су сматране за неуке и ирационалне, те стога необуздане и склоне насиљу. Одјеке оваквог приступа проналазимо у дефиницијама које под масовним друштвом подразумевају „она друштва у модерној епохи која поседују масовну културу и широко развијене, деперсонализоване друштвене институције“[2], садржавајући у себи социолошке одјеке забринутости за „губитак заједнице“ коју је изразио још Тенис у својој идеји/моделу Gesellschaft-a.[3] „Масовно друштво представља друштво у коме су просперитет и бирократија ослабили традиционалне друштвене везе“[4]. Диркем је овај појам везивао за друштво недиференцираних, атомизованих индивидуа. Припадници неомарксистичке Франкфуртске школе, пак, идентификовали су масовно друштво са друштвом отуђених индивидуа повезаних једино са „културном индустријом“ у служби владајуће, капиталистичке класе. Рајт Милс, који се често узима за најзначајнијег теоретичара масовног друштва у 20. веку, сматрао је да су „елите моћи“ способне да манипулишу масама, без обзира на опстајање несумњиво демократских структура. Милсов став следе теоретичари који под масовним друштвом подразумевају пре и изнад свега идеолошку позицију у којој се оправдава владавина од стране малобројних али међусобно добро повезаних елита што контролишу животне услове свих других, махом уз помоћ убеђивања и манипулације.[5]

Главна одлика масовног друштва, према Милсу, лежи у томе што у њему неупоредиво мање људи изражава мишљење него што га прима (за разлику од „јавног друштва“ где идеално постоји реципроцитет у размени ставова); где се јавност превара у апстрактни збир индивидуа који постају примаоци утисака из масовних медија; где је преовлађујући вид комуникације тако организован да је појединцу тешко или чак немогуће да тренутно одговори или да реагује на њих са било каквим значајнијим ефектом; где масе немају аутономију у односу на институције, док ове, напротив, продиру у масе и смањују им самосталност коју су ове могле стећи услед формирања мишљења кроз дискусију.[6]

---

2) http://bitbucket.icaap.org/dict.pl?term=MASS%20SOCIETY, приступљено 17. 12, 2013.

3) Tönnies Ferdinand , *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Leipzig: Fues‘s Verlag, (reprint), Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2005.

4) Macionis, John J., *Culture, society: The basics*, 10th edition, Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall Publishers, 2009, стр. 496.

5) McQuail Denis., *McQuail's Mass Communication Theory* , Sage, London, 2005, стр. 449.

6) Mills, C.Wright, *The Power Elite*, Oxford University Press, New York, 1956, Chapter 13.

Велика већина потоњих дефиниција претежно следе већ назначене правце одређења садржаја феномена масовног друштва. Нека од њих га виде као „друштво чију су чланови карактеризовани сегментираним, имперсоналним односима, високим степеном физичке и социјалне мобилности, посматрачког односа ка догађајима те истакнутом тенденцијом да се прилагоде спољним, популарним нормама“[7], упирући прстом у безумну униформност, егалитаризам, у опадање религиозности а јачање отуђења и осећања моралне празнине те слабљења породице, свих веза и односа ка заједници, затим политичке апатије, као и замене „високе културе“ „ниском културом“ површног и неистанчаног укуса[8]. Евидентан је песимизам, и на левици и на десници, којим су одисале модерне теорије о масовном друштву. Готово сви покушаји његовог одређења не пропуштају да примете како су у масовним одликама, онима које су настале још током 19. века у периоду развоја капиталистичког индустријског друштва, уочене јасне тежње да поткопају традиционалне и аристократске вредности.

ОД ДВА ИСТОРИЈСКА ПРИСТУПА ДО СВЕОБУХВАТНОГ РАЗУМЕВАЊА МАСОВНОГ ДРУШТВА

Теорија масовног друштва, уобличена из више интелектуалних извора, настала је и развила се под утицајем две историјски јасно уочљиве школе. Првобитна, изворна школа је она коју можемо идентификовати као „аристократску школу критике масовног друштва“. Она се бавила проучавањем процеса губитка ексклузивности прећашњих елита и успона масовне партиципације у јавном и културном животу. Алексис де Токвил био је међу првима које су бринули уочени модерни процеси што воде ка „тиранији већине“[9], односно револуционарној владавину руље, што је видљиво у речима: „Верујем да је лакше установити апсолутну и деспотску власт међу људима код којих су друштвени услови једнаки него међу било којим другим. И сматрам да ако би таква власт била једном установљена међу таквим људима, она не само да би тлачила људе,

7) Random House, *Webster Dictionary* , Random House Inc, New York, 2001.

8) О тенденцији снижавања “високе кутлре“ нарочито убедљиво је ламентирао Хозе Ортега и Гасет у својем најпознатијем делу „Побуна маса“: Гасет Хозе и Ортега, *Побуна маса*, Алеф Градац, Чачак, 1988.

9) Токвил Алексис Демократија у Америци, ИК Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1990, стр.217-220

већ би вероватно свакоме од њих отела неке од највиших квалитета хуманости.“[10] Следили су га Јакоб Буркхарт са тезом да „докле год масе буду изврgавале своје вође притисцима, једна вредност за другом неминовно ће бити жртвована: позиције, власништво, религија, истакнуте традиције, више способности“[11]. Сви главни моменти ове школе, са сасвим јасном социолошком терминологијом, уобличени су код Гистава Ле Бона који је, проучавајући „психологију масе“, исказивао нескривени презир према ери њихове владавине чију је „плиму варваризма“ идентификовао за главног носиоца цивилизацијског суноврата[12]. Хозе Ортега и Гасет у „Побуни маса“ указује да „човек-маса мисли да је савршен. Да би човек елите себе сматрао савршеним, мора бити нарочито уображен…у Европи први пут јавља тип човека који не даје разлоге и нема потребе да буде у праву, већ који је једноставно решен да наметне своје мишљење„[13]; Карл Манхајм објашњава како „изостанак предводништва у касном либералном масовном друштву може бити дијагностикован као резултат промене нагоре у избору елита. Морамо надаље уочити да је овај општи недостатак смера модерног масовног друштва тај који даје шансу групама са диктаторским амбицијама“[14], док Валтер Липман забринуто констатује да „када масовно мишљење доминира владом, наступа морбидна разградња истинске функције моћи“[15] . Они су главни настављачи ове школе мишљења у 20. веку. Јасан је јак утицај социолошке „теорије елита“ на перцепцију друштва и државе[16] посматране у масовном контексту унутар „аристократске школе“ у каснијим фазама њеног развоја.

Целокупна „аристократска школа критике масовног друштва“ евидентно одише „ничеанском“, негативном сликом егалитаристичог друштва у коме нестаје свака изузетност и стил, свака разлика и сваки дубљи смисао. Одсуство свега тога, а пре свега

10) Исто, стр. 323.

11) Према Viereck Peter, *Conservativism from John Adams to Churchil*l, D. Van Nostrand, New York, 1956, стр. 159.

12) Ле Бон Гистав, *Психологија гомиле*, Алеф Градац,Чачак, 2007

13) Гасет Хозе и Ортега, *Побуна маса*, Алеф Градац, Чачак, 1988, стр. 76 и 78.

14) Mannheim Karl, *Man and Society in the Age of Reconstruction*, Kegan Paul, London, 1940, стр. 87

15) Lippman Walter, *The Public Philosophy*, Transaction Publishers, New York, 1989, стр. 19.

16) О савременим тендецијама у перцепицији државе и утицају „теорије елита“ видети Стојадиновић Миша, „Савремена држава између теорије и праксе“, Српска политичка мисао, број2/2013, годинаXX, свеска 40, Институт за политичке студије, Београд, 2013, стр.31-46 .

било какве вредносно-моралне основе, оставља широки простор за „цезаризам“ као израз политичке тираније, али и за културну декаденцију. Заједничко мање-више свим припадницима ове школе је да као главне одлике масовног друштва виде: 1) растући егалитаризам као последицу губљења традиционалног ауторитета 2) широко распрострањену подршку анти-аристократским облицима владавине који се огледају у потрази за популарним, народном ауторитетом 3) владавину маса као доминацији псеудо-ауторитета.

Други пак правац представља „демократска школа критике масовног друштва“, која настаје у 20. веку, а која се снажно наслања на већ изражену критику својих аристократских претходника. Централна идеја коју „демократе“ од „аристократа“ директно преузимају лежи у потреби очувања кључних друштвених вредности (пре свих, слободе) што, истовремено, захтева хитну изолацију оних оних друштвених процеса који их угрожавају. Тежиште своје критике заговорници „демократске школе масовног друштва“ , дакле, не стављају на потребу изолације, строгог одељивања елита од маса - већ на изолацију негативних појава у самим масама, заговарајући њихово прочишћење, квалитативну диференцијацију. Заговорници ове школе прихватају историјски процес отварања и утицаја „од дна ка врху“, од маса ка елитама, као неизбежан и, штавише, позитиван - ако он не угрожава основне, највише вредности, квалитативне домете једног друштва и његове цивилизације, пре свега слободу и критичко мишљење. За њих су слобода и једнакост међузависни и нераздвојни појмови; а ограничења индивидуа, видови друштвене контроле којима су прибегавала традиционална друштва, крајње погрешни (у томе се разликују од аристократа који слободу виде природно противстављену једнакости, односно сматрају да права слобода разликовања нужно ствара неједнакост). Међу главне заговорнике овог другог, „демократског приступа“ масовном друштву спадају аутори као што су раније поменути Рајт Милс, али и Емил Ледерер и Хана Арент[17].

Без обзира на међусобне разлике, припадници обе школе се слажу да масовно друштво карактеришу процеси губитка ауторитета (и последично екслузивности положаја елита), нестанак заједништва (који се огледа у отуђењу и анксиозности, са самим тиме и предиспонираности ка екстремним понашањима као покушајима „избављења“ из овог стања) те стварање три врсте односа која карактеришу масовно друштво: 1) слабљење свих посредничких друштвених односа 2) изолација примарних, традиционалних дру-

17) Видети нпр: Arendt Hannah,”Authority in 20.th Century”, Review of Politics, XVIII, 1956, стр. 403-417, Lederer Emil, *State of the Masses*, W.W. Norton, New York, 1940.

штвених односа 3) централизација на вертикалне, државне/националне односе.[18] Другим речима, сви они масовно друштво виде као атомизовано друштво; друштво у коме се агрегат, збир појединаца односи, пре и изнад свега, према вертикали политичке власти, најчешће држави, а тек индиректно и у мањем обиму - између себе.

Док поборници и идеални настављачи "аристократског приступа" ка масовном друштву као главну његову одлику узимају губитак екслузивности, *приступачност елита*, „демократски приступ" потенцира *расположивост не-елита,* то јест њихову динамичност услед непостојања ранијих облика друштвене везаности која им оставља простор за нове видове организовања и деловања. Обе ствари – *приступачност елита* и *расположивост не-елита* - заједно са *масовним понашањем* (са карактеристикама губитка и потраге за ауторитетом, пропадањем заједништва и екстремним понашањима да се ово стање отуђености превазиђе) најчешће се у друштвеној теорији узимају основне одлике масовног друштва[19].

У таквом социјалном миљеу одвијају се бројни секундарни утицаји, од којих су најуочљивији они културни: сви критичари масовне културе (културе масовног друштва) слажу се да су масовни стандарди униформни и да воде поступном ништењу свих разлика. „Културна диференцијација захтева друштвену диференцијацију. Како масовно друштво тежи ка сажимању разноврсног групног живота, оно фаворизује културну униформност. Ова униформност укључује не само фактичко нивелисање стандарда; она такође постаје *нормативна.* У политици ова униформност поприма културну легитимацију у облику популизма."[20]

Централни, одређујући однос између елита и неелита описује својеврсни историјски лук вертикалне друштвене динамике модерне епохе. Посматрајмо то кроз моделску симплификацију: предмодерна, традиционална друштва одликовала су се *неприступачношћу елита* и *нерасположивошћу не-елита*, односно – елите су биле затворене за директне упливе и групна приступања њима услед тога што су и припадници елите и стандарди по којима су они њихов део постајали - лежали у традиционалним вредностима и начинима селекције; са друге стране, не-елите су биле везане читавим низом традиционалних друштвених веза које су обуздавале свака масовна стремљења ка вертикалној друштвеној мобили-

18) Подела према: Kornhauser William, *Politics of Mass Society*, Free Press, New York, 1959, стр. 75.

19) Исто, стр. 43.

20) Исто, стр. 103.

зацији. Ово је случај, са свим својим варијацијама, од првобитних, предисторијских крвних заједница, преко античких па до средњовековних друштава.

Са поступним рађањем модерне епохе, диференцирање друштва одвија се у виду издвајања његових сегмената који расту и усложњавају се, често и метастазирају. Овакво прелазно, плуралистичко/сегментирано друштво још увек има мноштво наслеђених, традиционалних друштвених веза и односа, али се његове структуре отварају и „круне“: у њему вертикални друштвени однос карактерише *приступачност елита* (пошто градски сталежи приступају њима не на основу традиционалних веза, већ уз помоћ разних видова политичког и економског утицаја) и не*расположивост не-елита (*услед опстајања, упркос њиховом слабљењу, читавог низа предмодерних друштвених веза и односа); Местимично, већ у овом периоду јављају се рани облици масовне мобилизације не-елита, али у пара-традиционалном руху (масовни верски јеретички и реформаторски покрети, сеоске буне подстакнуте прозелитизмом и жељом за враћањем „старим правдама“).

Масовно друштво, настало током развијене модерне епохе, захтева истовремену *приступачност елита*, њихову отвореност ка масама и њиховим упливима, али и *расположивост не-елита*, њихову високу мобилност и политизацију која води освајању вертикале власти некад резервисане само за елите. У таквом односу остаје минималан простор за самодовољне и/или аутономне групе смештене на друштвеном пољу у потезу између најмањих (појединца/породице) и највећих, односно најјачих (државе) које су у стању да се одупру овој вертикалној друштвеној стихији са свим нивелацијским, чак манипулативним и деструктивним понашањима.

У виду исхода „вертикалне друштвене стихије“ масовно друштво неретко наставља да еволуира у своје тоталитарно лице. У њему елите, регрутоване међу масама а формиране масовним динамичним притиском „одоздо нагоре“, стварају модел вертикалних односа у коме се формирају нове *неприступачне елите*, док, са друге стране, остају *расположиве не-елите*, масе. Међутим, њихов однос је сасвим другачији од оног пређашњег: „Елите постају *неприступачне* по томе што су чланови елите изабрани и постављени кроз кооптацију, кроз снагу монопола над средствима принуде и убеђивања од стране оних који се налазе на врху структуре.“[21] Расположивост маса, њихова постојећа динамичност претвара се

21) Исто, стр. 41.

у податност, у условљеност манипулативним утицајима нових, затворених елита које их контролишу не дозвољавајући да се у њима створи било какав покрет или друштвена формација која може да послужи као основа за отпор новим, искључивим виђењима и друштвеним односима.

КАКВЕ СУ МАСОВНЕ ОДЛИКЕ САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА?

Практично сви критичари масовног друштва у 20. веку приметили су тенденцију поступног затварања нових елита према утицајима одоздо, настајање њихове *неприступачности*. Истовремено, уочавали су они, одвијао се процес претварање *расположивости маса* у својеврсни податни материјал подложан контроли од стране нових елита, и то у свим модерним друштвима - и у тоталитарним друштвима и у парламентарним демократијама. Управо о томе говори Милс када пише о „елитама моћи". У односу на степеновани раст *неприступачности друштвених елита* и степен њихове контроле *расположивости маса*, вршило се и њихово разврставање на парламентарна, демократских масовна друштава и она који клизе у ауторитаризам, са тоталитаризмом као његовим крајњим, екстремним изразом. Међутим, када се дешавало да плуралистички облици друштвеног функционисања, укључујући и оне представничке демократије, више не служе да институционално каналишу (а посредно, и да легитимишу) међусобне утицаје[22] између друштвеног врха и подножја, између елита и не-елита, већ првенствено имају намену да у кључним стремљењима зауставе и практично обесмисле ову динамику, стварајући привид „промене која служи да би све остало исто" (де Лампедуза) где би праве, стварне нове елите остале затворене и неприступачне, а *расположивост маса* у највећој мери била сведена било на бесциљно лутање, било на манипулативно условљавање (све уз евентуалне површне промене) – онда се у тим случајима ради о „фасадном парламентаризму" у коме је масовно друштво суштински одавно прешло црту ауторитарности. У таквом поретку стварна елита се измешта иза и изван институционалног поретка што постаје само „љуштура плурализма" које се препушта другоразредним извршиоцима радова - професионалним демагозима и социјалним парази-

22) Детаљније о томе видети: Стојадиновић Миша, Тодоровић Јелена, „Изазови развоја демократских капацитета политичких институција у савременом друштву", Српска политичка мисао, број2/2012,година XIX, свеска36, Институт за политичке студије, Београд, 2012, стр. 59-73.

тима – чија је главна улога да разгарају и манипулативно преусмеравају страсти маса ка споредним питањима, ка странпутицама и „лажним фортификација“ - местима где није утврђени прави центри моћи - а где се моћи маса троше и, напослетку, исчезавају у свим видовима друштвене и политичке апатије.

Процеси транснационалне глобализације несумњиво веома погодују овим тенденцијама: корпоративне и транснационалне елите измештају своје и неформалне и институционалне видове организовања изван, то јест иза нивоа институционалих облика парламентарне демократије на државном/националном нивоу о које се, процедурално и ванпроцедурално, по инерцији усмеравају и разбијају таласи преосталих „масовних стихија“ у својим каналисаним, процедуралним, и неодређеним, ванпроцедуралним путевима. Дифузно постављени, утицаји измештених нових *неприступачних елита* због тога често суштински третирају и сам парламентаризам, са поделом и контролом грана власти, као својеврсну сопствену „лажну фортификацију“ - док се прави капилари моћи, и дисциплинарног и дискурзивног вида (Фуко), размештају паралелно и бочно од ње - на простору цивилног друштва, (пара) државних агенција, финансијских концерна, привредних корпорација, међудржавних (међувладиних) и наддржавних субјеката.

Овакве нове, *неприступачне елите,* и саме произашле из модерне „масовне стихије“, одликују се пре свега својом транснационалношћу. Но, та транснационалност није израз њиховог универзализма, сопствене одвојености од партикуларних, па и себичних позиција и интереса. Напротив, транснационалност је ту израз метастазе отуђености од контакта са базом свог настанка; она је фундамент њихове неприступачности, удаљености, и управо стога ове елите „таје” своје порекло, презиру га и ниподаштавају националну државу, њене интересе и интересе самих маса из којих су се „издигли“. Интереси *неприступачних елита* постају још партикуларнији и себичнији него њихових претходника, само су им претензије шире, универзалније. И управо то им даје могућност за замену теза – да своје претензије представе као општи интерес, као универзално добро.

Ко, у професионалном смислу, чини ову *хипер-неприступачну елиту*? Ову „нову, церебралну аристократију... не чине само корпорацијски менаџери, већ и све струке које производе и манипулишу информацијама... њихови животни приходи не ослањају се толико на власништво над некретнинама, колико на манипулацију информацијама и професионалну експертизу“[23] што је, као

23) Леш Кристофер, *Побуна елита и издаја демократије*, Светови, Нови Сад, 1996, стр. 10 и 36.

главну одлику „елите моћи“ у ранијим фазама њене еволуције, уочио још Милс. Живећи на изолованим географским локацијама широм света, са пословима који се крећу преко националних граница, на глобалној разини, припадници ових слојева „живе у свету апстрактних концепата и симбола који се протежу од цена на берзи до визуелних приказа ко стварају Холивуд и Медисон авенија, и који се специјализују за интерпретацију и употребу симболичких информација.“[24] Затворене и само једне на друге упућене, транснационалне елите одвојиле су се од свог друштвеног основа као примарног окружења и његових влада, те су „обзнаниле своје право да слободно мигрирају из тешких у лаке – у привилеговане просторе, из сфера које захтевају напор и одговорност – у дивни нови свет, где царују лакоћа постојања и одсуство сваке одговорности.“[25] Описана глобална компетативност елита, није тешко приметити, плаћа се не само њеном неприступачношћу, већ и све већом и већом изолацијом свих преосталих, некада *расположивих маса*, које су „замандаљене у неми простор гета... У простору „четвртог света“ делују само центрифугалне силе које се све више не уравнотежују са центрипеталним.“[26]

Наведени процеси међу елитама, као што смо видели, одразили су се на масе, а потом – и на саме главне карактеристике савременог масовног друштва. Његове одлике у односу на своје прећашње, ране и развијене облике, даље су еволуирале: егалитаристичке тежње све више су формалне и, до крајњих размера, сегментиране и индивидуализоване. Због тога отуђени човек-масе више ни не тежи да се колективно организује зарад покрета који ће му омогућити вертикалну друштвену проходност. Незаинтересован, све ређе бива подстакнут од стране псеудо-ауторитета који му обећавају обнову заједништва у даљој динамици; неупоредиво више и одлучније - он пада под утицај „одозго“ који га пацификује, смешта на сигурно али маргинално место и даје му споредну друштвену позицију у којој се индивидуално осмишљава његова отуђеност и, уместо „похода ка заједништву“, даје му његов културни симулакрум. За већину појединаца у „хипнотисаној гомили“ то је и више него довољно.

Софистицирана масовна културна продукција и масовни медији постају врло ефикасна средства за манипулисање преосталом

24) Исто, стр. 39.

25) Панарин Александар, *Народ без элиты* (2006) (Сборник статей), http://derzava.com/art_desc.php?aid=259,

26) Исто.

расположивости маса (која се, временом, топи и смањује), њиховом мобилношћу те енергијом. Савремени масовни медији, технички узнапредовали - од средства подстицаја постојећих масовних расположења постају, пре свега, инструменти за одвраћање, за преусмеравање и свакојако манипулисање индивидуалним тежњама које претходно буде и развијају. Масовна пацификација - извршена кроз дискурзивно обликовање и индуковање „индивидуалитета“ са задатим жељама и потребама - најочитија је у разним видовима медијске забаве као нове верзије „хлеба и игара“ , али и разним облицима идејно-политичког условљавања кроз међусобно антагонизирање групних идентитета (најчешће на споредним, мање битним пољима политичког и друштвеног битисања) ка којима се, манипулативним медијским дириговањем, усмеравају раније обликоване личне предрасуде. У том процесу долази до пара-идентетског бујања, до процеса нарастања секундарних идентитета, суб-идентитета, који су, осим што представљају „непобитни доказ“ друштвеног плурализма – сви *нормативно задати и друштвено ситуирани мимо основне друштвене вертикале и правих коридора политичких утицаја и моћи*, на странпутицама друштвених подножја или унутар његовог лавиринта.

Еволуција друштвених покрета у модерном, масовном друштву („побуна маса“ како би је назвао Орега и Гасет) са преласком у пост-индустријску фазу скренула је са своје главне „политичке“ трајекторије коју су јој давали национални/националистички и класни друштвени покрети као два доминантна вида модерних масовних покрета за темељну промену друштва - у правцу еманципацијских „нових друштвених покрета“ који, раније слаби или маргинализовани у односу на главне токове друштвене динамике, поступно добијају све већу улогу. Главне карактеристике „нових друштвених покрета“: 1) универзализам у име морала а не одређених друштвених група 2) већа оријентисаност на грађанско друштво него државу - изражавају неповерење према централизованим бирократским структурама и оријентисани су на промене ставова јавног мњења, а не елитних институција; више су заинтересовани за аспекте културе, животног стила и учешћа у симболичној политици протеста, него за инсистирање на друштвено симболичким правима; 3) организованост на неформалан, „опуштен“ и флексибилан начин, бар у појединим аспектима, при чему избегавају хијерархију и бирократију, а понекад чак и испуњавање критеријума за чланство 4) зависност, у великој мери, од масовних медија преко којих се упућују апели, организују протести и емитују ефектне слике ради побуђивања маште и емоција јавно-

сти)[27], свакоме ко није потпао под утицаје дискурзивних идентификација које их прате и ко је сачувао моћ критичког мишљења, посве су јасне. *Сви ови „покрети" данас такође имају улогу симулакрума за пацификацију масовне покретљивости и њихове преусмеравање у забране већ извршеног дискурзивног идентитетског преобликовања*. Уместо да врше утицај по социјалној вертикали и кроз „притисак одоздо" периодично изнедре из себе нове приливе елитама, овакви „нови покрети", кроз самопромоцију коју им омогућава контролисани јавни медијски простор, утичу на додатно урушавање остатака предмодерних друштвених наслеђа и образаца функционисања друштва, чиме, додатно - уместо да их угрожавају - служе интересима нових *неприступачних елита*.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Савремено позномодерно/постмодерно друштво по својим главним карактеристикама још увек јесте масовно - али је на путу да у догледно време то више не буде. Оно је, нарочито након процеса транснационализације, већ претрпело бројне суштинске промене, међу којима су најважније стварање, издвајање и удаљавање нових елита што су досегле степен неприступачности, удаљености недостижне масама ма какви и колики њени диннамични потенцијали и расположивост били. Овај јаз је тешко премостив, а обзиром на тенденције у самим *приступачним масама*, његово прескакање представља недостижан циљ. Разлози томе леже пре свега што су постојећи смерови масовне динамике добрим делом преусмерени, чак скрајнути или пак преобликовани у видове масовне подобности за даље навођење (обзиром да ирационалност масовне психологије жуди за податношћу и тражи вођство) и упућивање на споредне друштвене колосеке, па и странпутицу. Други разлози леже у самом опадању порива ка динамици маса, у смањењу њихове „пасионираности" у односу на друштвену вертикалу.

Дубљи узроци опадању ове „пасионарности" леже унутар самог масовног понашања као треће конститутивне карактеристике масовног друштва (уз приступачне елите и расположиве масе). Наиме, основни покретач „пасионираности" маса била је потрага за раније изгубљеним ауторитетом и заједништвом, односно за „заједништвом под ауторитетом". Историјат модерних масовних покрета под утицајем идеолошких ауторитета који су тежили да

27) Парафразирано према Неш Кејт, *Савремена политичка социологија*, Службени гласник, Београд, 2006, стр. 119-120,

одмене онај, на почетку саме епохе одстрањени, религиозни ауторитет, има укупан неславан биланс, крајње негативан салдо: уместо заједнице - добијен је сукоб и разарање; уместо изградње ауторитета и задовољења маса – уследило је њихово брзо урушавање, уз масовно страдање, сиромашење и пропадање. Уместо праведнијег и бољег друштва - стигло је оно горе и лицемерније, само је негде тај процес изведен нагло (нпр. на реал-социјалистичком Истоку) а негде поступно (на Западу). Амбијент савремености зато красе депресивност и апатија као друга крајњост у које је отишло клатно масовних емоција што се некада кретало у домену еуфорије и самоувереності, чега су била препуна уверења којом је одмењивана претходно одбачена вера. Наличје полета увек је пасивност и летаргија; друга страна медаље чврстог убеђења закономерно бива скепса, разувереност и неверица. Неуспеси и извртање уложених огромних енергија и идеала у сопствену супротност, морали су се одразити и на „пасионираност“ маса, на садржину масовног понашања и емоција којима су ка будућности биле ношене. При томе се и преостала стремљења фрагментирају, индивидуализују; трага се за индивидуалним ауторитетима и појединачном срећом, или пак породичном у „најкрупнијем“ групном смислу. Није се одустало само од великих прича, већ и од великих стремљења. Показало са да масе нису само велике, већ и плитке, са инстант потребама и инстант задовољењима. Масовна потрошња добро је, макар и привремено, одменила и масовне идеологије и масовне демагоге. Ако фармакологија и биотехнологија изнађу начина да се, трајније и без дугорочнијих контраиндикација по индивидуалну и колективне психологију, изборе на крај са депресијом и разним видовима апатије - и масовни покрети, у којима још има импулса „пасионираности“ и тежњи ка динамиком, биће и дуготрајније решени и намирени. Само, са трајном медицинско/хуманитаристичко/тржишном пацификацијом масовног понашања, са губитком „пасионарног“ порива ка друштвеној динамици – престаће да потпуно постоји и масовно друштво.

На шта ће личити такво будуће „немасовно“ друштво? Ако је раније масовно друштво карактерисало слабљење посредничких друштвених односа, затим изолација примарних, традиционалних друштвених веза и централизација на вертикалне, државне/националне односе, сада се може уочити нешто посве друго и ново, али нимало добро: стварају се нови, бочни облици друштвеног организовања које имају прикривено хијерархијски облик. Њихови домет је по правилу виши и слојевитији у односу на централну друштвену/државну вертикалу која бива све запуштенија и све напуштени-

ја од стране праве концентрације друштвене моћи. Штавише, и она је временом претворена у још једну „лажну фортификацију“ - у урушени замак око чијих зидина бесциљно тумарају масе жељне да уђу и сместе се у његове куле – у којима је, међутим, мало шта збиља вредно остало.

Главна карактеристика ових нових, бочних облика организовања моћи је мимикрија: мада представљени за аутономне друштвене облике организовања и делања, у њима су смештени прави центри моћи, укључујући и политичку. Иако себе промовишу за носиоце друштвеног развоја и бољитка, њихова улога није да се превазиђе групна и појединачна изолација - већ да се постојећа одржи, па чак и повећа. Јер, ови видови бочних структура улазе у међусобне интеракције, стварају савезе, нише, олигополе, наручилачко/извођачко и подизвођачке односе што личе сизеренско/вазалске односима у којима се штићеништво обавезује на лојалност у којима нема места за егалитаризам нити равноправност.

Еволуција друштва после оног масовног наликује на својеврсно затварање круга. Друштво које се назире поново чине *неприступачне елите* и *нерасположиве масе*, као и пре целог „модерног експеримента“ и суноврата старих елита и побуна маса. А разлика, у чему је? Срушено је цело богатство различитости, читав низ дуготрајно формираних али стабилних друштвених облика и њихових веза, читава структура ткана безбројним проверама трајности смештених између задатих вредности и протока догађаја кроз разна времена. Пратеће богатство различитости је здробљено, а на њихово место стигли су сурогати, бржи, површнији и нестабилнији будући првенствено засновани на тренутним (и самим тим лако промењивим) интересима и интересовањима. И што је најзначајније: растурена је садржина ових структура – њене основне вредности које су се традицијом чувале и уз помоћ традиције одржавале и умножавале. Одговор на постављено питање, према томе, једноставан је колико и неумитан. *Друштво које настаје после оног масовног, дакле, иако по облику подсећа на своје полазиште, на друштво из кога је изникао модерни, масовног експеримент - заправо је његов негатив, некакав вид изврнутог, контратрадиционалног хијерархијског друштва.*

ЛИТЕРАТУРА

Arendt Hannah,”Authority in 20.th Century”, Review of Politics, XVIII, 1956, стр. 403-417, Lederer Emil, *State of the Masses*, W.W. Norton, New York, 1940

Гасет Хозе и Ортега, *Побуна маса*, Алеф Градац, Чачак, 1988

Дамјановић С. Ивана, „Држава и технологија“ , Српска политичка мисао број 3/2013. XX vol. 4, Институт за политичке студије, Београд, 2013

Kornhauser William, *Politics of Mass Society*, Free Press, New York, 1959

Ле Бон Гистав, *Психологија гомиле*, Алеф Градац,Чачак, 2007

Леш Кристофер, *Побуна елита и издаја демократије*, Светови, Нови Сад, 1996

Lippman Walter, *The Public Philosophy*, Transaction Publishers, New York, 1989

McQuail Denis., *McQuail's Mass Communication Theory* , Sage, London, 2005

Macionis, John J., *Culture, society: The basics*, 10th edition, Upper Saddle River, New Jersey: Prentice Hall Publishers, 2009

Mannheim Karl, *Man and Society in the Age of Reconstruction*, Kegan Paul, London, 1940

Mills, C.Wright, *The Power Elite*, Oxford University Press, New York, 1956

Неш Кејт, *Савремена политичка социологија*, Службени гласник, Београд, 2006

Панарин Александар, Народ без элиты (2006) (Сборник статей), http://derzava.com/art_desc.php?aid=259,

Стојадиновић Миша, „Савремена држава између теорије и праксе“, Српска политичка мисао, број2/2013, годинаXX, свеска40, Институт за политичке студије, Београд, 2013

Стојадиновић Миша, Тодоровић Јелена, „Изазови развоја демократских капацитета политичких институција у савременом друштву“, Српска политичка мисао, број2/2012 , Институт за политичке студије, Београд, 2012

Tocqueville, Alexis de. *Democracy in America*. The University of Chicago Press, Chicago, 2000

Tönnies Ferdinand , *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Leipzig: Fues's Verlag, (reprint), Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2005.

Viereck Peter, *Conservativism from John Adams to Churchil*l, D. Van Nostrand, New York, 1956

Aleksandar Sasa Gajic

IS THE CONTEMPORARY SOCIETY STILL – MASS SOCIETY?

Resume

Mass society", still a controversial term in contemporary social theory, is often wrongly identified with "modern society" or with "industrial society" – all terms that are related with some aspects of social phenomenon that are interacting, but not concurring. Adjective "mass", at first introduced into everyday speech, and then in scientific terminology in period between two World Wars (1918-1939), undoubtedly had negative connotation – it presumed that increasement of communication and consummation of technological innovations was cosumated by

urban and industrialized masses that were seen as ignorant and irrational, and therefore outrageous and inclined for violence. Echoes of those attitudes can be traced in definitions that allude mass societies as those modern era societies that have mass culture and widely developed, depersonalized social institutions.

This paper gives various definitions of mass society and the historical development of two most important schools that study mass society – "aristocratic school of mass society critic" and "democratic school of mass society critic", with all their similarities and differences."Aristocratic school" studied process of loss of exclusivity of former elites and the rise of mass participation in public and cultural life. Main representatives of this school of thought were Alexis de Tocqueville, Jacob Burckhardt and Gustave le Bon; Jose Ortega y Gasset, Karl Mannheim, Walter Lipmann are considered as their followers in 20. Century. Representatives of "democratic school" on the contrary, accept historical process of opening and "bottom-up" influences from masses toward elites as unavoidable and, more important, positive – if that doesn`t jeopardize basic, most important values, societies qualitative gains and its civilization, freedom and critical thought. Main representatives of this school of thought were Right Mills, Emil Lederer and Hanna Arendt.

The paper than tries to define basic characteristics of mass society that separates it from all of its precursors: accessibility of elites, availability of non-elites and mass behavior (with its characteristic: loss and search for authority, decline of community, and extreme behavior which is intending to overcome state of alienation. That society distinguishes itself with three kinds of relations: 1) with weakening of all mediatory social relations 2) with isolation of all basic, traditional social relations 3) with centralization on vertical, state/national relations. In other word, all scholars are seeing mass society as atomized society; society in which aggregate, sum of all individuals relates toward vertical of political authority, oftenest toward the state, and just incidentally and to the lesser degree – among themselves.

By observing historical development of mass society with focuse on elite-mass relations, the paper furhter analyses contemporary attributes of mass society and its evolving perspectives. Tendencies of the gradual closure of new elites to bottom influences – their unaccessibility – are being recognized, while simultaneously, process of the transformation of available masses into some kind of given social material subjected to control of new elites are taking place in all of modern societies. Processes of transnational globalizations are very suitable to all of those tendencies.

Bearing in mind all of this characteriscs of mass society and its current evolution, paper's last section tries to answer the original question in the title of the paper with the conclusion that, according to its main attributes, contemporary late-modern/post-modern society is still a mass society, but it's heading toward losing all of its main mass characteristics.

Key words: mass society, elites, availability of masses, transnational globalization, social movements

* Овај рад је примљен 8. маја 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.

УДК 327.56

Прегледни рад

Српска политичка мисао
број 2/2014.
год. 21. vol. 44.
стр. 301-314.

Дејан Бурсаћ
Институт за политичке студије, Београд

ПОЈАМ ПОМИРЕЊА: ДЕФИНИЦИЈА, ЕЛЕМЕНТИ И ПРОБЛЕМИ*

Сажетак

У теорији мировних студија можемо пронаћи више дефиниција помирења, које су у великој мери комплементарне, те стога овај појам није тешко дефинисати. Тешкоће се јављају накнадно, при покушајима операционализације помирења као концепта, посебно код одређивања његовог садржаја, елемената и исхода у различитим околностима. Овај рад настоји да представи теорије о помирењу, али и да испита шта се под тим одређењем подразумева у дефиницијама различитих аутора. Објаснићемо основне појмове и елементе који чине процес помирења, навешћемо најчешће теоријске приступе, али и истражити неке спорне аспекте – нарочито када се ради о дистинкцији између помирења након унутрашњих и међународних сукоба. Рад посебно обраћа пажњу на дело Луиса Крајсберга (енг. *Louis Kriesberg*), једног од најзначајнијих теоретичара помирења, али не занемарује ни друге важне ауторе.

Кључне речи: помирење, мир, решавање конфликта, приступи помирењу, елементи помирења, унутрашњи сукоби, међународни сукоби, Луис Крајсберг

Једна од најчешћих дефиниција сматра да је помирење дугорочни процес превазилажења непријатељстава и неповерења између подељених народа.[1)] Тако дефинисано, помирење представља последњу фазу у процесу деескалације конфликта, која наступа по завршетку непријатељстава између сукобљених група. Оно у том смислу обухвата све оне акте који доприносе комплетном решењу

* Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1) Hugh Miall, Olivier Ramsbotham, Tom Woodhouse, *Contemporary Conflict Resolution*, Polity Press, Cambridge, 1999, p. 26.

целокупног конфликта, укључујући ту и решење узрока конфликта. Луис Крајсберг[2] истиче да у сваком друштву постоје одређени начини за решавање сукоба, а они често укључују процесе који за циљ имају помирење сукобљених страна и поновно успостављање сукобом прекинутих друштвених односа. Ови процеси понегде представљају културне традиције и обично укључују посебне ритуале за превазилажење препрека у односима између појединаца или друштвених група.

Ледерах[3] (енг. *John Paul Lederach*) сматра да се процесом помирења сукоб настоји ставити у нови контекст, тако да стране нису више фокусиране на питања у директном, когнитивном смислу. По њему, кроз процес помирења се тражи иновативан начин за суочавање са болном прошлошћу, али и за интеграцију и прихватање заједничке будућности као неизбежности. Маоз[4] (*енг.* Ifat Maoz) дефинише помирење као скуп когнитивних и емотивних процеса кроз које појединци, групе, друштва и државе прихватају односе сарадње, уступака и мира у ситуацији тек завршеног конфликта.

Помирење мења односе између група. Усмерено је ка уклањању когнитивних и емотивних баријера, као и трансформацији непријатељства и огорчења у функционалан, ненасилан и, уколико је то могуће, пријатељски однос. Процес захтева промену неколико укорењених групних веровања: о својој групи и њеним циљевима; о другој (супарничкој) групи и њеним циљевима; о међусобном односу и историји конфликта између група; и о миру.[5] Крајњи исход те промене представља конструкција нових идентитета, који нису изграђени на конфликту.

Коначно, помирење је нужан услов за стабилан и трајан мир. Оно представља исход негативног мира,[6] односно завршетка или пуког одсуства директног физичког насиља. У исто време, помирење је претпоставка и предуслов позитивног мира, у смислу одсуства не само оружаног сукоба који подразумева директно физичко насиље, већ и одсуства ситуација у којима постоји структурно или

2) Louis Kriesberg, „Comparing Reconciliation Actions within and between Countries“, in Yaacov Bar-Siman-Tov (ed.), *From conflict resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, New York, 2004, p. 81.

3) Наведено према: Hugh Miall, Olivier Ramsbotham, Tom Woodhouse, *Contemporary Conflict Resolution*, Polity Press, Cambridge, 1999, p. 290.

4) Ifat Maoz, „Social-Cognitive Mechanisms in Reconciliation“, in Yaacov Bar-Siman-Tov (ed.), *From conflict resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, New York, 2004, p. 225.

5) Daniel Bar-Tal, Gemma H. Bennink, „The Nature of Reconciliation as an Outcome and as a Process“, in Yaacov Bar-Siman-Tov (ed.), *op. cit.* , p. 13.

6) Наведено према: Радмила Накарада, „Путеви помирења“, у *Годишњак Факултета политичких наука*, Београд, 2011, стр. 363.

културно насиље – као што су диктаторски режими или апартхејд. Позитивни мир представља одсуство сваке врсте насиља, друштво у коме сваки појединац може да испуни своје потребе, друштво интеграције, партиципације и легитимизације мира као општеприхваћене вредности.[7)]

Аутори[8)] често наглашавају психолошку димензију помирења. Сукоби обично резултирају трауматичним губицима на свим странама. Помирење се, како Монтвил (енг. *Joseph V. Montville*) сматра,[9)] обраћа психолошким потребама људи, тако што их суочава са бременом сукоба – што укључује и јавно излагање незадовољстава и захтева жртава, као и јавно признање недела од стране починилаца. Процес, по овом аутору, резултира одустајањем од беса и жеље за осветом, као и пробуђеном потребом за прихватањем у моралну заједницу, за праведним опхођењем и обзиром. То никако не значи заборав или одустајање од правде.

Управо због настојања да измени мотиве, циљеве, веровања, ставове и емоције људи, помирење представља психолошки процес.[10)] Нужно је да све стране у сукобу прођу кроз ову психолошку промену. Неравнотежа у прихватању процеса може да има катастрофалне последице по сам мир. Једна од страна може да се осети изданом, на превару увученом у помирење или обманутом да учини уступке које друга страна није учинила – а то може трајно нарушити међусобно поверење, које је основа целог процеса.

ПРИСТУПИ ПОМИРЕЊУ

Луис Крајсберг[11)] наводи шест различитих приступа помирењу. Према мишљењу овог аутора,[12)] неки од приступа су развијени за потребе међународних односа, а други за потребе унутрашњих,

7) Јохан Галтунг, *Мирним средствима до мира*, Службени гласник и Југоисток XXI, Београд, 2009, стр. 55.

8) Daniel Bar-Tal, Gemma H. Bennink, „The Nature of Reconciliation as an Outcome and as a Process“, in Yaacov Bar-Siman-Tov (ed.), *From conflict resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, New York, 2004, p. 14.

9) Joseph V. Montville „Reconciliation as Realpolitik: Facing the Burdens of History in Political Conflict Resolution“ in Daniel Rothbart, Karina Valentinovna Korostelina (eds.), *Identity, morality and threat: Studies in violent conflict*, Lexington Books, 2006, p. 368.

10) Овакав став је заступљен и у: Daniel Bar-Tal, Gemma H. Bennink, „The Nature of Reconciliation as an Outcome and as a Process“, in Yaacov Bar-Siman-Tov (ed.), *From conflict resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, New York, 2004, p. 15.

11) Louis Kriesberg, „Comparing Reconciliation Actions within and between Countries“, in Yaacov Bar-Siman-Tov (ed.), *op. cit.*, pp. 86 – 91.

12) Исто, p. 86.

стога њихова применљивост варира у зависности од контекста. Пре свега, ту је реалистички приступ, који исходи из реалистичке теорије међународних односа. Овај приступ узима у обзир само интересе субјеката међународне политике, који помирење користе као средство којим увећавају сопствену моћ у међународним односима. Реализам третира актере као себичне јединке, а максимизацију моћи види као искључиви циљ, док помирење по заговорницима овог приступа има једино инструменталну вредност. Крајсберг затим разматра приступ прорачунатог самоинтереса (енг. *Calculated Self-Interest Approach*), у коме је помирење, као уосталом и сукоб, представљено као рационални избор појединца, односно више њих. Трећи приступ (приступ људских потреба) истиче важност задовољења базичних људских потреба као кључни аспект помирења. Ове потребе су универзалне, а конфликти настају и одржавају се због немогућности њиховог задовољења. У том смислу, неједнакост представља облик структурног и културног насиља без чијег искорењивања није могуће постићи одржив мир. Овај приступ нарочито истиче значај правде као вредности у помирењу. Наредни, конструктивистички приступ, наглашава важност социјалних норми и понашања, које утичу на промену дискурса о међугрупним или међународним односима. Према овом приступу, међугрупни односи су пресудно одређени правцем дискурса, стога је и помирење производ позитивног дискурса о другој групи и међугрупном односу уопште. Промена дискурса резултира променом схватања међусобних односа и самим тим и деловања према другој групи. Примера ради, схватања човечанства о питањима попут ропства или људских права су се драстично променила током времена, што је утицало и на промену односа према тим феноменима, као и на деловање људи, група или држава. Овај приступ посебно наглашава значај културног и религијског оквира, а у том смислу и улогу образовања и медија у стварању окружења које погодује помирењу. Пети приступ је институционализам, који акценат ставља на институције, уставне одредбе и законске механизме. Крајсберг тај приступ изводи из радова Мекгерија и О'Лирија,[13] који истичу кључну улогу политичких институција у целом процесу ескалације и дескалације конфликта, укључујући ту и помирење. Ови аутори сматрају да институције, законски механизми и демократске процедуре представљају конструктивне и прихватљиве начине за измену постојећих друштвених аранжмана, а самим тим и реалну основу за процес помирења. Коначно, приступ друштвеног конфликта (енг. *Social Conflict Approach*) представља синтезу претходних приступа, односно холистички теоријски приступ који би био

13) Исто, p. 89.

применљив на читавом спектру конфликата, објашњавајући улогу помирења у трансформацији сукоба у зависности од специфичних околности у којима је сукоб настао и у којима се одвија.

ПОМИРЕЊЕ КАО ПРОЦЕС

Да ли је помирење исход, односно циљ коме треба тежити, или процес? То је дилема са којом се често сусрећу аутори који изучавају овај проблем. Суштински, помирење је низ чинова, који подразумева промену структуралних претпоставки које су довеле до сукоба.[14] Помирење свакако не може да се постигне у тренутку, већ је дуготрајан процес током којег долази до промене у психолошким, когнитивним и емотивним претпоставкама код великог броја људи.[15] Са друге стране, помирење се често посматра и као исход процеса који му претходи. Када је помирење као исход постигнуто? Онда када је дошло до промене у односу између некада сукобљених страна, односно, како смо раније навели, када су створени нови идентитети који не почивају на конфликту. Примера ради, Келман (енг. *Herbert Kellman*) сматра да помирење представља и процес и исход.[16] Ипак, стиче се утисак да већина теоретичара помирење посматра искључиво као процес.[17]

Следеће спорно питање јесте: да ли је помирење процес који се одвија одозго – надоле или одоздо – нагоре (енг. *top – down* или *bottom – up*)? Односно, да ли помирење треба да се деси спонтано или да се одвија у оквиру унапред осмишљене стратегије.[18] Поједини аутори[19] сматрају да је нужно да процес крене одоздо, од самих грађана, управо због тога што треба да обухвати велики број

14) Радмила Накарада, „Путеви помирења“, у *Годишњак Факултета политичких наука*, Београд, 2011, стр. 363.

15) Наведено на основу: Daniel Bar-Tal, Gemma H. Bennink, „The Nature of Reconciliation as an Outcome and as a Process“, in Yaacov Bar-Siman-Tov (ed.), *From conflict resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, New York, 2004, pp. 15 – 38.

16) Herbert C. Kelman, „Reconciliation as Identity Change: A Social – Psychological Perspective“, in Yaacov Bar-Siman-Tov (ed.), *op. cit.*, p. 112.

17) Помирење као процес дефинишу и Мајал, Рамсботам и Вудхаус у: Hugh Miall, Olivier Ramsbotham, Tom Woodhouse, *Contemporary Conflict Resolution*, Polity Press, Cambridge, 1999.

18) Такву дебату налазимо и у: Tamar Hermann, „Reconciliation: Reflections on the Theoretical and Practical Utility of the Term“, in Yaacov Bar-Siman-Tov (ed.), *From conflict resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, New York, 2004.

19) Став заступљен у: Dan Bar-On, „Reconciliation Revisited for More Conceptual and Empirical Clarity“, in Janja Bec-Neumann (ed.), *Darkness at Noon: War Crimes, Genocide and Memories*, University of Sarajevo, 2007.

људи. Помирење настоји да одговори на потребе друштва, што је често неопходно када постоји опасност колективизације одговорности.[20] Важно је нагласити да приступ одоздо – нагоре узима у обзир потребе и интересе група које понекад немају приступ местима одлучивања: интересе мањина, жена, младих, руралне популације, сиромашних, жртава конфликта.

Понекад се истиче да успешно помирење мора да буде постепено, реципрочно и добровољно.[21] У том случају, за очекивати је да протекне одређени временски период од завршетка конфликта, све док велики број припадника друштва не прихвати помирење као рационално оправдан, ако не и користан процес. Да би се тај процес убрзао, често је нужан подстицај „одозго", односно смишљена стратегија и деловање институција.

Један од нужних предуслова за успех јесте укључење широког броја људи, односно „мобилизација" грађана и стварање широких коалиција посвећених миру. Процес, баш због тога што је усмерен на промену мотива, циљева, ставова и емоција великог броја људи, неће бити успешан уколико су укључене само елите или мале групе појединаца. У том смислу, можемо да истакнемо важност усклађености потеза који долазе од „маса" и од „елита". Келман[22] нарочито истиче улогу тзв. „лидера средњег ранга" у помирењу. Људи попут угледних личности или нижих политичких функционера, имају огроман значај за покретање и одржавање процеса. Келман је своје истраживање базирао на искуствима из вишегодишње праксе организовања интензивних састанака између политички укључених, али потпуно незваничних представника сукобљених страна у израелско-палестинском конфликту. Радионице, чији учесници су настојали да се конфликтом баве аналитички (а не полемички) имале су двојаку сврху:

1. да произведу промене у самим учесницима радионице, кроз боље разумевање себе и другога, као и динамике конфликта у целини;

20) Јасперс је посебно разматрао проблем колективне одговорности, осврћући се на питање кривице немачког народа у годинама након завршетка Другог светског рата. Закључио је да политичка одговорност није добровољна, већ да долази преко других, што је свакако аргумент у прилог укључењу највећег могућег дела друштва у процес помирења. Наведено на основу: Andrew Schaap, *Political Reconciliation,* Routledge, New York, 2005, p. 109 – 116.

21) Daniel Bar-Tal, „Reconciliation as a Foundation of Culture of Peace", in Joseph de Rivera (ed.), *Handbook on Building Cultures of Peace,* Springer, New York, 2009, p. 366.

22) На основу: Herbert C. Kelman, *Group Processes in the Resolution of International Conflicts*, American Psychologist, 52, 1997.

2. да максимизују шансу да идеје настале на радионицама пронађу своје место у званичном политичком дискурсу сукобљених страна.

Један од кључних Келманових задатака током поменутих радионица био је да осигура састав учесника који би омогућио пренос идеја назад у политички процес сваке од сукобљених заједница. Ови састанци су тако, кроз развој кадрова припремљених за продуктивне преговоре, кроз дељење информација и осмишљавање нових идеја, па и кроз стварање политичке атмосфере која би охрабрила нови однос сукобљених страна, значајно допринели мировном процесу на Блиском Истоку.

Процес помирења не сме бити наметнут. Ако и постоји стратегија одозго – надоле, она мора бити пажљиво примењена у складу са специфичностима и потребама друштва, узимајући у обзир природу претходног сукоба, политички и културолошки оквир. Важно је да грађани имају свест о власништву над читавим процесом, што је један од фактора који гарантује успешан исход.

ЕЛЕМЕНТИ ПРОЦЕСА ПОМИРЕЊА

Четири елемента помирења, која наводи Крајсберг[23] су: истина, правда, поштовање (обзир) и безбедност. Он такође наводи и низ конкретних потеза који доприносе сваком од ових елемената:

1. потези који доприносе истини: комисије за истину, школски и образовни програми, активности медија, признања и суђења;
2. потези који доприносе правди: суђења, компензације, репарације, реституција и стварање правичних процедура, механизама и институција за будућност;
3. потези који доприносе поштовању: групни дијалог, указивање поштовања, признање, извињење, опроштај;
4. потези који доприносе безбедности: изградња поверења кроз законе, заштиту права, аутономију, контролу безбедносног сектора итд.

Кључне вредности помирења, по Ледераху[24] јесу поверење, самилост, правда и мир. Поверење, по њему, настаје кроз истину,

23) Наведено на основу: Louis Kriesberg, „Comparing Reconciliation Actions within and between Countries“, in Yaacov Bar-Siman-Tov (ed.), *From conflict resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, New York, 2004.

24) Наведено према: Heidi Burgess, Guy M. Burgess, *Encyclopedia of Conflict Resolution,* ABC-CLIO, Santa Barbara, 1997, p. 289.

која представља ништа друго до отворен наратив о прошлости. Самилост подразумева прихватање, опроштај, саосећање и исцељење. Правда се састоји од аката реституције, компензације и друштвене реконструкције, а мир подразумева прихватање заједничке будућности, сарадњу, благостање, хармонију, поштовање и напослетку, сигурност.[25] Један од кључних појмова, када говоримо о помирењу, свакако је опроштај. Опроштај представља ослобађање моралног дуга, одустајање од беса и занемаривање освете као опције.[26]

Нарочито је занимљиво образложити везу мира и правде, често помињане вредности у овом контексту. Зашто су правда и осећај правде уопште од важности за помирење? Пре свега, правда пружа сатисфакцију жртвама, кроз признање штете која им је нанета и кроз кажњавање починилаца. Индивидуализацијом починилаца кроз кривичне процесе се избегава приписивање колективне кривице читавим групама, најчешће нацијама. Процеси из домена правде имају и друге ефекте: кроз њих се јавно представља истина о сукобу; ствара се нови наратив, који отежава починиоцима или ревизионистима да порекну истину о њему. Правосудни процеси подстичу и помажу демонтажу или промену институција које су играле улогу у злочинима и другим кршењима људских права. Ефикасна, строга и свеобухватна правда одвраћа потенцијалне будуће починиоце. Најзад, правда враћа поверење жртава, али и свих грађана, у државу и њену способност да спроводи законе и да се суочи са прошлошћу.

Правда, у свом појавном облику, може бити ретрибутивна или ресторативна. Ресторативна правда је процес који води миру и сарадњи, а као циљеве има превазилажење последица злочина и одговор на потребе свих страна. Она тежи изношењу истине, пружању обештећења жртвама и отклањању последица недела из прошлости. Са друге стране, ретрибутивна правда тежи казни, освети и одвраћању од будућих кршења. Свакако да мере ресторативне правде више одговарају процесу помирења. Међутим, зарад жртава и избегавања злочина у будућности, не треба занемарити ни улогу и значај ретрибуције. Свака држава мора да, на основу сопствених специфичности, процени равнотежу између примене мера ретрибутивне и ресторативне правде у оквиру процеса суочавања са прошлошћу. Ипак, и са постконфликтном правдом постоје про-

25) Tamar Hermann, „Reconciliation: Reflections on the Theoretical and Practical Utility of the Term“, in Yaacov Bar-Siman-Tov (ed.), *From conflict resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, New York, 2004, p. 46.

26) Дефиниција на основу: Joanna Santa-Barbara, „Reconciliation“, in Charles Webel, Johan Galtung (eds.), *Handbook of Peace and Conflict Studies*, Routledge, New York, 2007, p. 174.

блеми. Један од најважнијих је свакако немогућност правосудних система да адекватно одговоре на потребе које процес помирења намеће. Други проблем односи се на подељену и често недовољно дефинисану надлежност између домаћих и међународних трибунала. Трећи проблем је честа пристрасност судова у пост-конфликтном периоду који у обзир више узимају политичке и геополитичке интересе, него стварне потребе постконфликтних друштава.

Још неколико аутора наводи елементе помирења. Дојч[27] (нем. *Karl Deutsch*) сматра да су то безбедност, међусобно поштовање, хуманизација друге стране, економска сигурност, непристрасан поглед на историју, позитивна слика о миротворцима, подршка ненасилним решењима, правичност у решавању конфликата, обуздавање екстремиста и постепено развијање поверења и сарадње. Келман[28] као предуслове помирења види обострано признање идентитета, развијање заједничке моралне основе за мир, суочавање са прошлошћу, признавање одговорности и успостављање институционалних механизама за сарадњу. У том смислу, Ауербах[29] (енг. *Yehudith Auerbach*) широко дефинише факторе који утичу на процес помирења. По њему, ту спадају: протекло време од завршетка сукоба, религијско – културни контекст, међународно окружење, аутентичност захтева за опроштај, статус лидера, асиметрија моћи заинтересованих страна и национални интереси држава – актера.

ПОМИРЕЊЕ НАКОН УНУТРАШЊИХ И МЕЂУНАРОДНИХ СУКОБА

Теорије које смо навели адекватно објашњавају реконцилијацију у оквиру једног друштва, међутим често наилазе на проблем када се ради о помирењу након завршетка међународних сукоба. Разлози за то су објективни и налазе се пре свега у слабости међународних институција, непостојању обавезности и уопштено у анархичној природи међународних односа, која отежава примену било каквог институционалног оквира који би могао да одреди ја-

27) Наведено на основу: Небојша Петровић, „Социопсихолошки аспекти помирења у Босни и Херцеговини – Након 15 година мира“ у Срђан Пухало, Небојша Петровић, Неда Перишић (урс), *Спремност на помирење у Босни и Херцеговини,* Friedrich Ebert Stiftung, Сарајево, 2010, стр. 18.

28) Herbert C. Kelman, „Reconciliation as Identity Change: A Social – Psychological Perspective“, in Yaacov Bar-Siman-Tov (ed.), *From conflict resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, New York, 2004, p. 122.

29) Yehudith Auerbach, „The Role of Forgiveness in Reconciliation“, in Yaacov Bar-Siman-Tov (ed.), *op. cit.*, pp. 158 – 163.

сне обрасце друштвених процеса, какви постоје у унутрашњим међугрупним односима у оквиру једне државе.

Више аутора истиче различитост процеса помирења између сукобљених група у оквиру једне земље и процеса помирења између две или више држава. Навешћемо неке од фактора који, по Крајсбергу,[30] праве разлику између помирења на домаћем и међународном нивоу:

1. Степен интеграције, који представља ниво повезаности и социјалних интеракција, налази се на много већем нивоу између људи у оквиру једне државе.
2. Обим заједничког идентитета и културе, оличен у претпоставци да људи у оквиру једног друштва имају јачи осећај заједничког идентитета. Крајсберг сматра да људи који деле заједничку културу одолевају дехуманизацији, теже бивају увучени у конфликт и лакше се окрећу помирењу. Ова тврдња у себи садржи парадокс, будући да се грађански ратови извесно дешавају у оквиру једног друштва односно државе. Ипак, не треба занемарити улогу коју заједнички идентитет може да има у постконфликтном периоду, као један од кључних фактора за превазилажење последица сукоба и изградњу мира у будућности.
3. Везаност ентитета, која се односи на постојање јасних граница и одвојених структура одлучивања. У светлу институционалне теорије, ово је изузетно важан фактор. Друштва која деле заједничке структуре одлучивања лакше ће доносити и спроводити одлуке, укључујући и оне које се тичу помирења.

На основу ових налаза, закључујемо да је помирење потребније у унутрашњем сукобу, јер се ради о друштвима која ће најчешће наставити да функционишу у оквиру једног политичког ентитета, а ради будућности она морају да нађу начин да се суоче са проблемима из прошлости. Такође, можемо рећи да заједнички идентитет олакшава помирење, као и да је код унутрашњих сукоба лакше пронаћи основу за изградњу мира у заједничким институцијама и структурама одлучивања, што је, на трагу већ поменутог институционалног приступа Мекгерија и О'Лирија.

Крајсберг[31] посебно наглашава разлику између унутрашњих и међународних сукоба када је реч о важности елемената поми-

30) Исто, p. 94.

31) Louis Kriesberg, „Comparing Reconciliation Actions within and between Countries", in Yaacov Bar-Siman-Tov (ed.), *op. cit.*, pp 98 – 106.

рења, као и о редоследу потеза. Код унутрашњих сукоба, на прво место по значају истиче поштовање, а следе истина, правда и напослетку безбедност. Што значи, кључно је признати идентитет групе, признати јој права и осигурати учешће у политичком и друштвеном животу. Са друге стране, у међународним сукобима најважнији елемент је безбедност, што је разумљиво, јер се ради о логици односа између држава. Следе поштовање, правда и тек на крају – истина.

Бар Симан Тов[32] (енг. *Yaacov Bar-Siman-Tov*) још драстичније истиче разлику између постконфликтне фазе у међународним и унутрашњим сукобима. По њему, после међународног сукоба, циљ је постићи стабилан мир, док је после унутрашњег сукоба циљ помирење. Он даље наводи услове за стабилан мир између држава: обострано задовољство мировним споразумом, постојање структуралних институционалних оквира, висок ниво међусобних интеракција и сарадње и постојање заједничких институција или организација. Број услова се значајно повећава када се ради о помирењу унутар једне државе. Овај аутор у те услове убраја завршетак конфликта, обострану сатисфакцију мировним споразумом, покретање сарадње, заступање заједничких циљева у међународним институцијама, заједнички идентитет, позитивну међународну климу, вољу и интересе лидера, постојање домаће коалиције за мир, мобилизацију друштва, образовање, јавне догађаје и церемоније. Очигледно је да помирење унутар једне државе захтева много шири приступ и да на тај процес утиче много више фактора, него када је реч о међународном сукобу, који је компликованији због саме природе међународних односа. Ипак, морамо приметити да, од Хладног рата до данас, број унутрашњих сукоба вишеструко надилази међудржавне, па је и логично што су теоретичари више окренути процесу помирења након грађанских ратова, али и диктатура и других облика структурног насиља унутар једне државе.[33]

***

Можемо да закључимо да државе изашле из међународних сукоба следе потпуно другачији пут ка помирењу од оних које су прошле унутрашњи конфликт. Уз осигуравање поузданих безбедносних аранжмана и изградње поверења кроз исказивање основног

32) Yaacov Bar-Siman-Tov, „Dialectics between Stable Peace and Reconciliation“, in Yaacov Bar-Siman-Tov (ed.), *op. cit.*, pp 64 – 75.

33) Статистике о броју унутрашњих и међународних сукоба могу се наћи на адресама: Correlates of War, http://www.correlatesofwar.org/ и Department of Peace and Conflict Research, Uppsala Universitet http://www.pcr.uu.se/research/ucdp/datasets/ , 27/04/2014.

међусобног поштовања, на помирење између становника различитих држава очигледно највише утичу пролазак времена, као и мере које у први мах немају много везе са процесом помирења – у том смислу, међусобни контакти грађана кроз економску сарадњу, путовања, трговину, културну и образовну размену, имају много већи домет него конкретне политике помирења које смо разматрали у оквиру расправе о унутрашњим сукобима. Немогућност операционализације тих мера на међународном нивоу, одвојеност структура одлучивања и специфични интереси држава, чине помирење након међудржавног конфликта недовољно испитаном и у пракси незаступљеном категоријом, чији кључни механизми тек треба да се развију у будућности. У том смислу, за даљи развој ових механизама биће кључан рад аутора које смо навели у овом раду. Њихове дефиниције појма помирења, његових елемената, предуслова и теоријских приступа овом процесу, биће од великог значаја за решавање конфликта у будућности, као и за изградњу теорија и пракси које ће бити применљиве како на унутрашње (оружане и структурне), тако на међународне сукобе.

ЛИТЕРАТУРА

Auerbach, Yehudith, „The Role of Forgiveness in Reconciliation“, in Bar-Siman-Tov, Yaacov (ed.), *From conflict resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, New York, 2004.

Bar-On, Dan, „Reconciliation Revisited for More Conceptual and Empirical Clarity“, in Bec-Neumann, Janja (ed.), *Darkness at Noon: War Crimes, Genocide and Memories*, University of Sarajevo.

Bar-Siman-Tov, Yaacov, „Dialectics between Stable Peace and Reconciliation“, in Bar-Siman-Tov, Yaacov (ed.), *From conflict resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, New York, 2004.

Bar-Tal, Daniel, „Reconciliation as a Foundation of Culture of Peace“, in de Rivera, Joseph (ed.), *Handbook on Building Cultures of Peace,* Springer, New York, 2009.

Bar-Tal, Daniel; Bennink, Gemma H.; „The Nature of Reconciliation as an Outcome and as a Process“, in Bar-Siman-Tov, Yaacov (ed.), *From conflict resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, New York, 2004.

Burgess, Heidi; Burgess, Guy M.; *Encyclopedia of Conflict Resolution,* ABC-CLIO, Santa Barbara, 1997.

Correlates of War, http://www.correlatesofwar.org/

Department of Peace and Conflict Research, Uppsala Universitet http://www.pcr.uu.se/research/ucdp/datasets/

Галтунг, Јохан, *Мирним средствима до мира*, Службени гласник и Југоисток XXI, Београд, 2009.

Hermann, Tamar, „Reconciliation: Reflections on the Theoretical and Practical Utility of the Term“, in Bar-Siman-Tov, Yaacov (ed.), *From conflict resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, New York, 2004.

Kelman, Herbert C., *Group Processes in the Resolution of International Conflicts*, American Psychologist, 52, 1997.

Kelman, Herbert C., „Reconciliation as Identity Change: A Social – Psychological Perspective“, in Bar-Siman-Tov, Yaacov (ed.), *From conflict resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, New York, 2004.

Kriesberg, Louis, „Comparing Reconciliation Actions within and between Countries“, in Bar-Siman-Tov, Yaacov (ed.), *From conflict resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, New York, 2004.

Maoz, Ifat, „Social-Cognitive Mechanisms in Reconciliation“, in Bar-Siman-Tov, Yaacov (ed.), *From conflict resolution to Reconciliation*, Oxford University Press, New York, 2004.

Miall, Hugh; Ramsbotham, Olivier; Woodhouse, Tom; *Contemporary Conflict Resolution*, Polity Press, Cambridge, 1999.

Montville, Joseph V., „Reconciliation as Realpolitik: Facing the Burdens of History in Political Conflict Resolution“ in Rothbart, Daniel; Valentinovna Korostelina, Karina (eds.), *Identity, morality and threat: Studies in violent conflict*, Lexington Books, 2006.

Накарада, Радмила, „Путеви помирења“, у *Годишњак Факултета политичких наука*, Београд, 2011.

Santa-Barbara, Joanna, „Reconciliation“, in Webel, Charles; Galtung, Johan (eds.), *Handbook of Peace and Conflict Studies*, Routledge, New York, 2007.

Schaap, Andrew, *Political Reconciliation,* Routledge, New York, 2005.

Dejan Bursac

CONCEPT OF RECONCILIATION: DEFINITION, ELEMENTS AND PROBLEMS

Resume

Theory of peace and conflict resolution studies provides numerous definitions of the term “reconciliation”. Most of them are complementary; therefore the concept of reconciliation itself is not hard to define. Difficulties and dilemmas arise consequently, in attempts to operationalize the concept, especially when trying to determine the contents, elements, prerequisites and outcomes of reconciliation in various circumstances. This paper aims not just to present different theories on reconciliation, but also to investigate what those definitions imply. In general, majority of authors agree that reconciliation can be defined as a long term process of overcoming animosity and distrust between divided groups, peoples or nations. With regard to the conflict resolution theories, reconciliation is also a phase in the process of conflict de-escalation. As such, it involves all those actions aimed at the complete resolution of the conflict, including the deeply rooted causes of conflict. On that trail, we also seek to explain the elements that constitute the process itself. Louis Kriesberg defines truth, justice, respect

and security (that is, actions aimed at promoting truth, justice, mutual respect and security) as key elements of every reconciliation process. We aim to investigate the applicability of his theory, especially in relation to the theoretical debate on distinction between reconciliation after internal and international conflicts, which substantially differ in both their elements and circumstances. Moreover, the research presents the most common theoretical approaches and explores some of the controversial aspects of the subject, including the mentioned internal vs. international conflict resolution dilemma. The research is based on the works of the above mentioned Louis Kriesberg, one of the most important authors on reconciliations, but nevertheless includes the theories of other significant scholars of the subject, most notably Herbert Kelman, Johan Galtung, etc.

Key words: reconciliation, peace, conflict resolution, approaches to reconciliation, elements of reconciliation, internal conflicts, international conflicts, Louis Kriesberg

* Овај рад је примљен 15. маја 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.

УДК 329.12(497.11)“18“

Оригинални
научни рад

Српска политичка мисао
број 2/2014.
год. 21. vol. 44.
стр. 315-330.

Предраг Терзић

УТИЦАЈ СТРАНЕ ЛИБЕРАЛНЕ МИСЛИ НА ПРОГРАМ И ДЕЛОВАЊЕ НАРОДНЕ ЛИБЕРАЛНЕ СТРАНКЕ У XIX ВЕКУ*

Сажетак

Народна либерална странка је страначки програм и на њему заснован начин практичног деловања одредила под утицајем постулата класичних либералних мислилаца, идеја својих либералних претходника у Србији, као и либералних традиција страних земаља у којима су њени лидери студирали. На програмска опредељења и деловање наших либерала утицали су Констан, Бастија, Мил, али и немачки професори првака Либералне странке, Карл Рау, Вилхелм Рошер, Шефле. Ипак, при спровођењу ових либералних принципа од великог значаја био је и начин њиховог прилагођавања средини. У унутрашњој политици либерали су се залагали за ограничени парламентаризам, деловање снажне извршне власти и моћног полицијско-бирократског апарата. У погледу спољне слободе припадници Либералне странке су тежили уједињењу у једну државу свих територија које насељава српски народ, а као узор имали су пруски модел уједињења раскомаданих немачких државица. Носилац либералних идеја у Србији није била привредна буржоазија, већ интелигенција запослена у државној служби. У немачким земљама у првој половини XIX века такав вид либерализма добио је назив *Beamterliberalismus* – чиновнички либерализам.

Кључне речи: Народна либерална странка, Либерална странка, српски либерали, Јован Ристић, чиновнички либерализам, Бенжамен Констан, Џон Стјуарт Мил, Карл Рау, Вилхелм Рошер.

* Аутор је као стипендиста Министарства просвете и науке Републике Србије распоређен на пројекту бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, у оквиру кога је и настао овај рад.

Дружина за помагање српске књижевности, која ће се две године касније трансформисати у Народну либералну странку, основана је 17. септембра 1881. године на скупу у Београдској читаоници. Од познатијих либерала Дружини су приступили бивши намесник, министар спољних послова и председник владе Јован Ристић, четири пута министар просвете и „светоандрејски“ либерал Алимпије Васиљевић, бивши министар правде, просвете и председник Скупштине Димитрије Матић, генерал Ранко Алимпић, индустријалац Ђорђе Вајферт, митрополит Михаило и други.[1)] Док је приликом оснивања удружења Алимпије Васиљевић изабран за његовог првог председника, променом форме удружења и његовим прерастањем у чврсту и хијерархизовану страначку организацију челно место, неспорни ауторитет али, у годинама које су следиле, и неприкосновену позицију међу либералима стекао је Јован Ристић.

Основана на пређашњим либералним тековинама, али и под измењеним околностима и утицајима који су редефинисали њене полазне теоријске и основе практичног деловања, Народна либерална странка је извршила знатне промене у односу на схватања „светоандрејских“ либерала, али је и у току периода свог учешћа у политичком животу Кнежевине, а потом и Краљевине Србије, новим програмским документима мењала и сопствени однос према важним теоријским и практичним питањима политичког живота.

1. ПРОГРАМСКЕ ОСНОВЕ НАРОДНЕ ЛИБЕРАЛНЕ СТРАНКЕ

Заузимање за либералне принципе Народне либералне странке представљало је континуитет у либералној традицији наслоњеној на програмска становишта „светоандресјких“ либерала, али је, и више од претходног, нарочито до периода доношења новог Устава 1888. године, значило умеренији и уздржанији став према демократским принципима владања, парламентарној владавини и идеји народног суверенитета. „Светоандрејски“ либерали су у теорији, али и практичним настојањима пропагирали идеју народног суверенитета наглашавајући да власт треба да буде само

1) Живан Живановић наводи да су школски другови “или блиски по школовању“ били „прваци“ Либералне странке: Јеврем Грујић, Димитрије Матић, Јован Белимарковић, Јован Илић, Радивоје Милојковић, Милован Јанковић, Стојан Бошковић, Владимир Јовановић, Стојан Вељковић, Алимпије Васиљевић, Јаков Туцаковић, митрополит Михаило, владика Јероним и др. 17.

Живан Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини XIX века, књига друга*, Геца Кон, Београд, 1924, стр. 166.

извршитељ народне воље и истицали да законодавство и државну администрацију треба „поправити и дотерати по народном духу“, а да устав, притом, треба да произиђе из „законите воље српског народа“[2]. Потпуно у складу са класичном либералном традицијом залагали су се за остварење економских и политичких слобода, а нарочито слободе штампе, за политичку одговорност министара, али као национално оријентисана политичка групација истицали су и потребу успостављања добрих односа са словенским и другим „либералним“ народима. Под утицајем просветитељства наглашавали су значај образовања.

Дружина за потпомагање српске књижевности је 1. октобра 1881. године у првом броју свог листа *Српска независност* објавила уводник, који ће бити и званични програмски документ новоустановљене Народне либералне странке све до 1889. године. У њему се као главне тачке могу издвојити:

1. уставни развитак земље, односно остварење унутрашње слободе и отелотворење тежње „за домаћим, друштвеним напретком и благостањем“ и

2. народно ослобођење и уједињење, односно ширење државне територије на целокупни етнички простор који је заузимао српски народ. Либерали истичу да „српском народу мора бити главна брига и непрекидно старање, уједно највиша и најсветија циљ: да раскомадане делове и земље своје на балканском полуострву уједини у природним и етнографским границима, а у облику старе историјске славе и моћи, како на политичком, тако и на црквеном пољу.“[3]

Програм је у унутрашњој политици подразумевао ограничени парламентаризам, као и деловање снажне извршне власти и моћног полицијско-бирократског апарата. Постојала је тежња ка постепеном развијању, а не наглом остварењу, политичких права и слобода и формирању народног представништва из ког би била искључена интелигенција. Као и „светоандрејци“, припадници Либералне странке су велики значај придавали образовању.

У области организације државних органа и државних финансија заговарали су принцип штедње у управљању државним финансијама и истицали потребу за осавремењивањем војске у

2) „Програм светоандрејских либерала“, у зборнику: Василије Крестић, Радош Љушић, *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године*, Књижевне новине, Београд, 1991, стр. 17-20.

3) „Програм Народно-либералне странке“, у зборнику: Василије Крестић, Радош Љушић, *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године*, Књижевне новине, Београд, 1991, стр. 124.

сврху главног спољнополитичког циља земље, који је обухватао проширење државне територије на целокупан српски етнички простор. Ако као главни спољнополитички циљ либерала одредимо ослобођење и уједињење српског етничког простора приметићемо велику сличност програмских настојања и практичних пренућа две либералне генерације, али ако као предмет нашег изучавања узмемо унутрашње принципе поретка схватићемо да је, крећући се од идеје народног суверенитета оличеног у народној скупштини ка занемаривању улоге скупштине и јачању извршне власти, од широког опсега политичких права и слобода према снажном полицијском и бирократском апарату, програм „светоандресјких“ либерала новим програмским решењем знатно ублажен, али и прилагођен новим друштвено-политичким околностима.

Док су у настојањима да на Светонадрејској скупштини смене кнеза Александра Карађорђевића стари обреновићевци и млади либерали били уједињени у једну нехомогену и поприлично различиту, али, по тренутним интересима и непосредном политичком циљу, једнородну групу, у периоду настанка програма Либералне странке Србија је већ била међународно призната независна држава, са уставом који је промовисао поделу власти, признавао готово опште бирачко право и начелно јемчио слободу штампе. Прихватајући принципе Намесничког устава, Либерална странка је тежила умереним и постепеним реформама које су водиле остварењу либералних принципа. Либералне реформе требало је, према њиховом виђењу, спровести искључиво са врха државне и друштвене структуре, а не кроз процесе деловање маса. У том смислу Драган Симеуновић исправно закључује да је неспорни вођа Либералне странке Јован Ристић био „*присталица и креатор умерених реформи* које иницира власт, а никада маса.“[4] Одређење карактера Ристићевих реформи које истиче Љубиша Деспотовић је знатно критичније, и своди се на крилатицу: реформе да, промене не.[5]

Нов програм Народне либералне странке, усвојен 1889. године, донео је одређене промене у програмским опредељењима либерала, при чему полако долази до напуштања умерених позиција. „Већ у овом програму осећа се продор радикалнијих идеја, делимично преузетих из оставштине Радикалне странке.“[6] Према

4) Драган Симеуновић, *Нововековне политичке идеје у Срб*а, Институт за политичке студије, Београд, 2000, стр. 230.

5) Љубиша Деспотовић, *Српска политичка модерна: Србија у процесима политичке модернизације 19. века*, STYLOS, Нови Сад, 2008, стр. 95.

6) „Програм Народно-либералне странке“, у зборнику: Василије Крестић, Радош Љушић, *Програми и статути српских политичких странака до 1918. године*, Књижевне новине, Београд, 1991, стр. 117.

новом програму, Либерална странка остаје привржена својим претходним опредељењима, али настоји и да прихвати тековине Устава из 1888. године. Тако се либерали залажу за народну суверености „са уставним и наследним краљем српским“, широк опсег слобода кроз остваривање потпуне слободе штампе и слободе јавних зборова и удруживања, али и залагање за буџетску, законодавну и контролну функцију Народне скупштине. У програму либерала налазе се отелотворени и други модерни либерални принципи, као што су: професионализација државне бирократије, подела власти, судска независност, широка општинска, среска и окружна самоуправа. Слобода у политичком смислу одговара и слободи у привредним кретањима, тако да либерали исказују своје противљење монополима, конкретно монополу на дунав и со, али се опредељују и за државну помоћ домаћој производњи, занатима и трговини посредством заштитних царина.

Нов либералан програм је с обзиром на знатно шири опсег права и слобода, повећање надлежности и функција Народне скупштине, широку општинску, среску и окружну аутономију подразумевао либерални и демократски искорак у односу на претходни, али је, ослањајући се на идеје народног суверенитета, демократије, парламентаризма и принцип уставних гаранција права и слобода, био и знатно ближи идејама „светоандрејских“ либерала.

2. ОБЛАСТИ ИСПОЉАВАЊА СТРАНИХ ЛИБЕРАЛНИХ УТИЦАЈА НА ПРОГРАМ И ДЕЛОВАЊЕ НАРОДНЕ ЛИБЕРАЛНЕ СТРАНКЕ

У формирању свог страначког програма и одређивању партијске политике према кључним државним и националним питањима на наше либерале је важан утицај имала страна либерална мисао.

У циљу одређења врсте и степена утицаја стране либералне мисли на програм и практично деловање Народне либералне странке усредсредићемо се на схватање унутрашње организације државе, разумевање спољне слободе, као и значаја које су наши либерали придавали образовању.

2.1. Унутрашња организација власти

Начин схватања идеје народног суверенитета, облика владавине, политичких права и слобода, организације власти, а нарочито структуре парламента и начина избора посланика, истакнути у

програмским документима и практичном деловању Народне либералне странке, били су под утицајем европске либералне мисли, али је у спровођењу ових либералних идеја од великог значаја био и начин њиховог прилагођавања средини. На програмска опредељења и начин учешћа у политичком животу наших либерала утицали су Констан, Бастија, Мил[7].

Утицај Бенжамена Констана на наше либерале видљив је у заједничком противљењу концепту неограниченог народног суверенитета, давању предностима постепеним реформама на место наглих и револуционарних промена и опредељењу за судску независност. Међутим, док се Констан снажано залагао за остваривање политичких права и слобода, а посебно слободе штампе и економских слобода, либерали су прихватили начелно гарантовање слободе штампе обезбеђено Намесничким уставом али су, на другој страни, утицали да Законом о штампи из 1870. године, донетим по угледу на пруски закон о штампи[8], њен обим буде знатно сужен. Слободу збора и удруживања и јачање општинске самоуправе либерали прихватају приликом настанка Устава из 1888. године, а оне постају део званичног страначког програма тек годину дана касније.

Док се Констан залагао и за имовинским цензусом ограничено изборно право, Намесничким уставом из 1869. године пасивно изборно право у Србији постало је готово опште. У погледу организације власти Констан је сматрао да парламент треба да буде организован као дводомо тело. Овакво решење заступали су и либерали приликом рада на стварању Намесничког устава, али је одустајући од идеје о дводомом представничком телу уставни одбор као компромисно решење одлучио да кнез именује одређени број тзв. квалификованих посланика из групе људи „који се одликују науком и искуством у народним пословима“. У то време од Констанових дела код нас је преведена књига *Начела политике и о министарској одговорности*.

Милово уздржано становиште према демократији као владавини броја, могућност државне интервенције у области просвете и давања субвенција привреди, али искључиво у сврху подстицања конкуренције, утицало је на програм и начин деловања припадника Либералне странке. Либерална скупштина у којој није било инте-

7) Душан Т. Батаковић, „Француски утицаји у Србији 1835-1914 - четири генерације `Парижлија`“, *Зборник Матице српске за историју*, Матица српска, Нови Сад, бр. 56, 1997, стр. 80.

8) Gale Stokes, *Politics as development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Centuary Serbia*, Duke University Press, Durham and London, 1990, стр. 145.

лигенције међу изабраним посланицима такође одговара Миловом виђењу парламента у коме посланици излажу и образлажу народне захтеве, покрећу законске иницијативе и гласају о законским предлозима, али без могућности да их промене. Међутим, његово крајње радикално разумевање слободе по коме је слобода појединца ограничена само слободом других људи није могло да буде примењено у Србији у којој је доминирало море сељачког становништва које би веома лако могло да буде заведено популистичким идејама. Мил је, за разлику од наших либерала, био рестриктиван и у давању права гласа, јер из њега искључује неписмене и оне који примају државну помоћ. Књигу Џона Стјуарта Мила *О слободи* на српски је 1868. године превео будући српски краљ Петар I Карађорђевић, а Милово дело *О представничкој влади* превео је 1876. Владимир Јовановић.

На програмска схватања и начин деловања Либералне странке утицај су имали и либерални професори будућих лидера ове странке. Најзначајнији од њих били су немачки професори Карл Рау, Рошер, Шефле. Професор Карл Рау је био заговорник класичног либералног индивидуализма смитовског типа у економији, а његове идеје су утицале на читаве генерације српских интелектуалаца. Био је професор Димитрију Матићу, а код њега је докторирао Коста Цукић. У свом делу *Државна економија* Цукић истиче да је велики утицај на њега имао Рау, али додаје да је употребљавао и дела Адама Смита, Жан-Батиста Сеја, Лока и других. Вилхелм Рошер је такође утицао на наше либерале, а Рошеров ученик „светоандрејски“ либерал Владимир Јовановић је на српски превео његово најпознатије дело Систем народне привреде (*W. Roscher, System der Volkswirtschaft*), који је издао у две књиге: *Начела народне привреде* (1863) и *Народна економика пољске привреде* (1872).

Значај утицаја немачког либерализма на либерале у Србији огледа се у тенденцији ка смањивању надлежности парламента у корист веће улоге извршне власти. Ако приликом настајања Намесничког устава нису могли да формирају институционална ограничења за смањење улоге „сељачке скупштине“ у виду противтеже горњег дома, либерали су, користећи модел немачких држава, настојали да снажном извршном влашћу и бирократским апаратом смање опсег надлежности и тиме ограниче власт парламента. Као разлика остаје, ипак, то што је изборно право у Србији било знатно шире у односу на немачке земље те је стога и парламент био демократскији, али је зато и више одражавао негативну социјалну структуру са становишта њене пријемчивости за остваривање мо-

дерних либералних процеса. Овај недостатак је делимично отклоњен применом институције „квалификованих“ посланика.

Схватање и спровођење модерних либералних идеја Либералне странке, према томе, није нужно значило само угледање на ток таквих процеса у Енглеској или Француској. „Јован Ристић се слагао са општом линијом тврдње да Србија може да буде политички модерна, али, насупрот либералима као што је Владимир Јовановић, његов модел није била Енлеска или Француска, већ Пруска.“[9] Као модел унутрашње државне организације који треба опонашати и у Србији Ристићеви либерали су узимали немачке државе, „које су имале уставност, али не и парламентаризам , - и код којих је, и поред Народне скупштине, постојала бирократска влада.“[10] Водећи принцип пруске бирократије биле су реформе, а тек после њих доношење устава и могућност репрезентације свих грађана у парламенту. Пруска је либерализовала економију, али није успела да створи грађанско друштво са уставом и могућношћу свих грађана да буду представљени у законодавном телу. „Политички credo немачког раног либерализма није била слобода од државе, већ слобода у и у односу према држави“.[11] Залагали су се за ограничени парламентаризам, слободу штампе, право удруживања, али не и за опште бирачко право.

Слично као и немачке земље и Србија је била далеко од стварања грађанског слоја па су, у складу са немачким обрасцем, одредбама Намесничког устава у организацији власти веће надлежности дате влади и тако је оснажен положај бирократа а смањењем институционалних надлежности парламента и ускраћивањем активног бирачког права интелигенцији, чиновницима и адвокатима скупштина је требало да буде сведена на дом сељачке масе, при чему таква социјална структура није много одударала од њене уставом одређене институционалне улоге. Као коректив таквој парламентарној структури обезбеђено је учешће интелигенције у раду парламента и то у статусу квалификованих, кнежевих посланика.

У економском погледу припадници Либерална странке су заступали физиократски принцип *laissez faire, laissez passer*, али су дозвољавали и учешће државе у поспешивању још увек недовољно развијене привредне производње и тржишне конкуренције.

9) Gale Stokes, *исто*, стр. 11.

10) Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књига прва*, Геца Кон, Београд, 1934, стр. 131.

11) Gale Stokes, *исто*, стр. 10.

Таква улога државе није нелиберална у смислу давања предности неким учесницима у привредном животу у односу на друге, већ је подстицајна улога државе усмерена управо ка стварању услова за настанак и функционисање тржишног деловања. Претходећи слободној тржишној утакмици она је развојна, али на неки начин и предлиберална, а свој развијени либерализам показује у борби против монополског пословања.

2.2. Разумевање спољне слободе

Започињући своје друштвено и политичко ангажовање још у периоду револуционарних догађаја у Европи 1848. године, прва генерација либерала, окупљена у Уједињеној омладини српској, развила је двоструки однос према националној слободи. Први део процеса тицао се потребе за међународним признањем независности Србије, а други, ништа мање значајан део, подразумевао је тежњу за ослобођењем и уједињењем у јединствену државу делова турског и аустријског царства на којима су живели Срби. Са измењеним правцима територијалног ширења Србије, услед промењених спољнополитичких односа, и са различитим идејама евентуалних ширих словенских и других савеза и конфедерација, заједничко свим либералним погледима на спољну слободу у XIX веку било је истицање потребе за признањем српске државности, ослобођењем и уједињењем са матицом преосталих српских земаља.

Уједињена омладина српска деловала је под утицајем практичних тежњи европских народа исказаних кроз револуционарни покрет који свој врхунац доживљава баш у периоду највећих активности ове либералне групе. Владимир Јовановић је писао и практично радио у правцу националног ослобођења у складу са размишљањима бораца за ослобођење у другим тадашњим европским државама, нарочито Мацинија и Гарибалдија, док су оснивачи Народне либералне странке пред собом, као узор имали пруски модел уједињења раскомаданих немачких државица. Као одговор на неуспелу револуцију из 1848-9. године и нарочито на малонемачки либерализам (*kleindeutsch liberalism*), главни циљ либералних делатника у немачким државама се са унутрашњих реформи преноси на процес националне унификације. Суочени са немогућношћу средње класе да у револуцинарном периоду постигне национално уједињење, немачки либерали се опредељују за модел

снажне државе као субјекта који ће остварити сажимање нације у једној држави.[12)]

Док су „светоандрејски“ либерали тежили истовремено остварењу идеје народног суверенитета, парламентаризма, политичких права и слобода и ослобођењу и уједињењу, настанком Народне либералне странке захтеви за унутрашњим реформама постају умеренији, а спољнополитички циљ се, макар делимично, остварује. Одлукама Берлинског конгреса Србија је постала независна и суверена држава, а добила је и проширење на нишки, пиротски, топлички и врањски округ. Лидер либерала Јован Ристић, као министар спољних послова Србије, није могао да учествује на самом конгресу, али је разговорима и лобирањем код представника великих сила успео да оствари знатан дипломатски успех. Као резултат настала је независна држава Србија која је представљала камен темељац даље борбе за ослобођење и уједињење српског народа.

У спољној политици либерали се нису водили емотивним разлозима, већ рационално схваћеним националним интересима тако да су били окренути Аустро-Угарској, па Русији, да би на Берлинском конгресу Србија добила подршку Аустро-Угарске којој кнез, а будући краљ Милан, остаје до краја свог живота привржен. Либерална странка, на другој страни, подршку за своја даља настојања у спољној, али и унутрашњој, политици добија од царске Русије.

2.3. Улога образовања

У социјално неиздиференцираној и у нешколованости образовно уједначеној средини није се лако могао издвојити слој грађана истовремено образованих и имућних. Узак слој богатих чинили су неретко слабо образовани или потпуно необразовани људи, а школовани грађани су углавном били пореклом сиромашни, а и у каснијој каријери и животу зависили су од државних примања. Зато је Констанова теза о давању политичких права само богатима била непримерена Србији, а, на другој страни, прерастање сиромашне интелигенције у друштвену и политичку елиту које се код нас догодило било би неприхватљиво Констану који је, наводећи пример Француске револуције, истицао опасност да интелектуалци-невласници могу да заузму екстремне и апстрактне политичке ставове.

12) Dieter Langewiesche, *Liberalism in Germany*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2000, стр. 59.

У односу према образовању, схватању значаја образовања за развој појединца, али и за друштвени развитак видљив је утицај просветитељства на све генерације српских либерала у XIX веку. Заједничко за све њих било је скромно социјално порекло. Јеврем Грујић је потицао из сељачке породице, Владимир Јовановић је био син ћурчије из Шапца, а Стојан Бошковић син терзије из Свилајнца. Председник Народне либералне странке Јован Ристић рођен је 1830. или 1831. године у Крагујевцу. Како Слободан Јовановић описује: „Међу нашим политичарима XIX века нема ниједнога који је у већој сиротињи поникао. Наши политичари су били махом синови чиновника, трговаца, сеоских газда. Ристић је био дете варошког пука, одрастао у немаштини и оскудици. То га је од ране младости начинило озбиљним и суморним: он није узимао живот олако, - и, немајући ни од кога потпоре, запињао је сам, свом снагом.“[13] Будући да су, и поред свог ниског порекла, успели да достигну значајан ниво образовања, али и да искључиво на основу школованости заузму важне друштвене и државне функције, потпуно је разумљиво зашто су наши либерали пренаглашавали значај школовања. Мислили су да као што су се они за неколико година издигли из патријархалне и руралне средине, тако то може учинити и цео српски народ, при чему и Србија може достићи западноевропске земље.[14]

На питање да ли држава треба да се меша у образовање, српски либерали, насупрот мишљењу Хумболта и Констана, а у складу са Миловим настојањима, истичу обавезу државе да поспешује образовање становништва, подиже школе и поправља материјални положај просветних радника. Велики проблем у Србији тог доба било је непостојање адекватне социјалне структуре, која би могла да разуме и прихвати либералне и модерне идеје. Задатак државе није, међутим, био да не мешајући се у процесе у привредне активности и образовање, само као „ноћни чувар“ прати законитост извођења ових процеса, већ је ради постизања укупног напретка земље било неопходно да преузме активну улогу у побољшању образовне структуре и културне развијености становништва.

13) Слободан Јовановић, *исто*, стр. 21-22.

14) Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 2005, стр. 132-137.

3. СОЦИЈАЛНА СТРУКТУРА ЛИБЕРАЛНЕ СТРАНКЕ

Одласком са власти октобра 1880. године либерална група се више није могла ослањати искључиво на подршку државног чиновништва, а оснивањем Радикалне и Напредне странке њене вође су схватиле нужност оснивања сопствене партијске организације, засноване на програмским документима, али и са чврстом организационом структуром и везама међу чланством.

Место зачетка либералних идеја и социјална подршка либералних странака и покрета везују се за грађанску класу у успону. „У Србији XIX века врше се у исто време два процеса уско један са другим повезана: јачањем капитализма она добија грађанско друштво и у исто време изграђује се као грађанска држава. Процес формирања грађанства ишао је спорије него процес изграђивања државе.“[15] Будући да је грађанска класа у деветнаестовековној Србији била тек у повоју, а да су, као што смо већ поменули, и њени представници неретко били потпуно необразовани, главну базу за преношење либералних идеја су у нашој земљи чинили малобројни припадници, на западним универзитетима школоване, интелигенције. „У земљи као налик Србији, са готово потпуном сељачком структуром, без средње класе, и без интелигенције, држава и црква били су трајни послодавци. Бирократа или свештеник – ово су биле опције за сваког талентованог или довољно истрајног да стекне образовање.“[16] Ипак, уско везани за државу, запослени или у државној администрацији или на државним факултетима, они нису могли да чине слој од државе независне интелигенције. Стога је њихово разумевање либералних принципа везаних за реформе у државној управи и администрацији било повезано са сопственим положајем и могућношћу напретка у оквиру државне бирократије, а њихово схватање привредних слобода, услед недостатка било каквог искуства ван државне службе, било је теоријско, кабинетско и непримерено средини у којој су живели. Могућности спровођења промена чију су неопходност либерали истицали биле су увек ограничаване интересима бирократске класе, којој су њене вође припадале.

Бранко Бешлин такође примећује да у Србији „носилац привредних тежњи није привредна буржоазија него интелигенција запослена у државној служби“, али наводи и да то није јединствен процес који се одигравао искључиво у Србији, већ и карактеристи-

15) Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига, Београд, 1983, стр. 161.

16) Gale Stokes, *исто*, стр. 7.

ка других земаља, а да је најприметнији био у немачким земљама у првој половини XIX века. Ту је такав вид либерализма стекао и назив *Beamterliberalismus* – чиновнички либерализам.[17] Чиновнички либерализам у Пруској и јужнонемачким земљама може се описати као уређење између енглеског апсолутизма и конституционалног либерализма, а бирократске реформе се могу окарактерисати као „`либералне` зато што `либерализују`, у смислу да елиминишу или ограничавају *ständisch* (државне, прим. аут.) и феудалне везе, и спутавају традиционалне посредничке снаге између државе и поданика.“[18]

И поред тога што су вође Народне либералне странке долазиле из чиновничког слоја, међу вићенијим члановима ове странке било је и много трговаца и богатијих сељака. У сазиву скупштине од 1879. године од 47 либералних посланика 21 је био трговац, а и чланови локалних страначких одбора у Београду и другим местима у Србији били су већином трговци. Пристајање трговаца Либералној странци може се објаснити тиме што се национални програм либерала подударао са интересима трговачког слоја, нарочито крупних извозника, јер је проширење државне територије значило и проширење тржишта, а тиме и повећање могућности трговаца за бољу зараду.[19] Један од најбогатијих трговаца тога доба Хаџи Тома такође је био присталица Либералне странке. Хаџи Тома је био таст Јована Ристића, а зет му је био и други познати члан Либералне странке, Радивоје Милојковић.

Док су обични и сиромашни становници села били привржени идејама радикала, богатији сељаци су листом пристајали уз Либералну странку. Ови сеоски домаћини своју окренутост либералима заснивали су на сличним интересним основама као и трговци. Заштита и увећање материјалних ресурса које су поседовали били су превасходни интерес њиховог политичког ангажовања.

Либерали су подршку добијали и у делу вишег и високог свештенства, а заступник њихових идеја био је и сам митрополит Михаило, који се истицао и као противник аустрофилске политике Милана Обреновића. Окренута у спољној политици ка Русији, у унутрашњој ка династији Обреновића и православној цркви, Народна либерална странка је тежила националном ослобођењу и уједињењу, али и умереним променама у земљи.

17) Бранко Бешлин, „Српски либерализам у 19. веку – генезе, идеје, страначке поделе“, *Зборник Матице српске за историју,* Матица српска, Нови Сад, бр. 67-68, 2003, стр. 74.

18) Dieter Langewiesche, *исто*, стр. 4.

19) Драгослав Јанковић, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Просвета, Београд, 1951, стр. 196.

* * *

Тражећи у либералним тековинама елементе који се на најадекватнији начин могу применити у Србији и прилагођавајући их социјалној структури, наши либерали су били под утицајем сличних, али неретко и супротстављених идеја унутар стране либералне мисли. Предвођени Јованом Ристићем либерали су основали прву владу међународно признате независне Кнежевине Србије (октобар 1878. - октобар 1880.), а од оснивања Народне либералне странке на власти су у XIX веку били још само једном и то веома кратко, у периоду од августа 1892. до априла 1893. године, када је владу образовао Јован Авакумовић. Због тога се пре може говорити о либералним схватањима, него о практичном деловању либерала пред крај претпрошлог века. Не треба, међутим, изгубити из вида да су либерална група и будући лидер Либералне странке Јован Ристић, као намесник, битно утицали на доношење и садржај Намесничког устава који је усмеравао политичке и друштвене процесе у Србији све до доношења новог Устава, 1888. године.

Прихватање идеја из више различитих извора створило је својеврстан амалгам либералне мисли и праксе који би вероватно у државама са издиференцираном социјалном структуром био схваћен као нелогичан и недоследан. Идеје које су у теоријама њихових узора биле супротстављене у пракси српског либерализма заједно коегзистирају, прожимају се и стварају либерални поглед на свет прилагођен средини.

Уколико из корпуса идеја Либералне странке издвојимо појединe, може се рећи да због мешања државе у привредни живот либерализам у Србији није био либералан у економском смислу, да није било парламентаризма или да је бирократско-полицијски апарат сузбијао и ограничавао и онако невелика грађанска права и слободе. Иако тачне, овакве констатације произилазе из теоријског схватања либералне идеологије или из упоређивања тадашње Србије са идеално развијеним либералним државама, али да би се разумео либерални и модернизацијски искорак у програму и деловању Народне либералне странке, настао као резултат прилагођавања либералних узора социјалној средини, поређење треба вршити у односу на период пре почетака ових процеса у Србији.

ЛИТЕРАТУРА

Батаковић, Душан Т, „Француски утицаји у Србији 1835-1914 - четири генерације `Паризлија`“, *Зборник Матице српске за историју*, Матица српска, Нови Сад, бр. 56, 1997.

Бешлин, Бранко: *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 2005.

Бешлин, Бранко, „Српски либерализам у 19. веку – генезе, идеје, страначке поделе“, *Зборник Матице српске за историју*, Матица српска, Нови Сад, бр. 67-68, 2003.

Благојевић, Обрен: *Економска мисао у Србији до Другог светског рата*, САНУ, Београд, 1980.

Valentini, Francesco: *Moderna politička misao*, Školska knjiga, Zagreb, 1982.

Деспотовић, Љубиша: *Српска политичка модерна: Србија у процесима политичке модернизације 19. века*, STYLOS, Нови Сад, 2008.

Живановић, Живан: *Политичка историја Србије у другој половини XIX века, књига друга*, Геца Кон, Београд, 1924.

Јанковић, Драгослав: *О политичким странкама у Србији XIX века*, Просвета, Београд, 1951.

Јовановић, Слободан: *Влада Милана Обреновића, књига прва*, Геца Кон, Београд, 1934.

Langewiesche, Dieter: *Liberalism in Germany, Princeton University Press*, Princeton, New Jersey, 2000.

Мил, Џон Стјуарт: *О слободи*, Филип Вишњић, Београд, 1998.

Перишић, Мирослав: *Либерали и либерализам у Србији 19. века: кратка историја*, Центар за либерална истраживања, Београд, 2004.

„Програм светонадрејских либерала“, у зборнку: Програми и статути српских политичких странака до 1918. године (приредили Василије Крестић, Радош Љушић), Књижевне новине, Београд, 1991.

„Програм Народно-либералне странке“, у зборнику: Програми и статути српских политичких странака до 1918. године (приредили Василије Крестић, Радош Љушић), Књижевне новине, Београд, 1991.

Симеуновић, Драган: *Нововековне политичке идеје у Срба*, Институт за политичке студије, Београд, 2000.

Stokes, Gale: *Politics as development: The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Centuary Serbia*, Duke University Press, Durham and London, 1990.

Чубриловић, Васа: *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига, Београд, 1983.

Predrag Terzic

THE IMPACT OF FOREIGN LIBERAL THOUGHT ON THE PROGRAM AND ACTIVITIES OF THE NATIONAL LIBERAL PARTY IN THE NINETEENTH CENTURY

Resume

The National Liberal Party is a party program. Its practice was determined under the influence of the postulates of classical liberal thinkers and the ideas of its liberal predecessors in Serbia, as well as the liberal traditions of foreign countries in which its leaders have studied. Konstan, Bastiat, Mill, and the German professors of the Liberal Party champions, Karl Rau, Wilhelm Roser, Sefle have all influenced program choices and actions of our liberals. However, during the im-

plementation of these liberal principles the manner in which they were implemented to the environment was of great importance. In domestic politics liberals argued for the limited parliamentary system, acting of the strong executive government and powerful police and bureaucracy system. They wanted gradual development rather than sudden realization of political rights and freedoms.

Taking the economic field into consideration, the members of the Liberal Party represented a physiocratic principle of laissez faire, laissez passer, but they also allowed the participation of the state in promoting still underdeveloped economic production and market competition. Given the existence of underdeveloped social structure, which presented an obstacle in accepting liberal and modern concepts and institutions, our liberals emphasized the obligation of the state to influence the improvement of education of the population, to open new schools and improve the material situation of teachers.

In terms of external freedom, liberals were in favor of the unification of all the territories inhabited by the Serbian people into one state, inspired by the model of the Prussian unification of dismembered German states.

The bearer of liberal ideas in Serbia was not an economic bourgeoisie, but intelligence employed in the civil service. This process didn't happen only in Serbia, it happened in other countries as well. In German countries during the first half of the nineteenth century, this form of liberalism was named beamterliberalismus - bureaucratic liberalism.

Key words: National Liberal Party, Liberal Party, Serbian liberals, Jovan Ristić, bureaucratic liberalism, beamterliberalismus, Benjamin Constant, John Stuart Mill, Karl Rau, Wilhelm Rosher.

* Овај рад је примљен 30. априла 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.

ОСВРТИ И ПРИКАЗИ

УДК 94(100)"1914/1918":930(497.11)+9
29 Mitrović A.

Осврт

Српска политичка мисао
број 2/2014.
год. 21. vol. 44.
стр. 331-342.

Милена Жикић

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ У ИСТОРИОГРАФСКОМ ДЕЛУ АНДРЕЈА МИТРОВИЋА

(Осврт на дела Андреја Митровића о првом светком рату и међуратном периоду)

НЕКОЛИКО РЕЧИ О ЖИВОТУ СРПСКОГ И СВЕТСКОГ НАУЧНИКА

Године 1937. у централном делу Србије, граду Крагујевцу, две године пре почетка Другог великог светског рата а на дан завршетка Априлског рата, окупације и поделе Југославије, 17. априла, родио се Андреј Митровић. Основно и гимназијско образовање стекао је у родном граду, али га је опредељење да постане професор историје одвело пут Београда где 1956. уписује Филозофски факултет, групу за историју, док степен дипломираног стиче 1961. године.[1)]

Универзитетску каријеру почео је као асистент Филозофског факултета у Београду 1961. године. Темом *Априлски преговори о јадранском питању на конференцији мира 1919.* одбранио је магистарски рад 1964. године. Научни степен доктора историјских наука стекао је 1967. године докторском дисертацијом *Делегација*

1) Милан Ристовић, „**Андрeју Митровићу. Поводом седамдесетог рођендана",** *Годишњак за друштвену историју*, 1-3 (2006), 8.

Срба, Хрвата и Словенаца на Конференцији мира 1919-1920, која је 1969. објављена и као монографија под насловом *Југославија на конференцији мира 1919 — 1920.* Звање доцента стекао је 1967. године, док је за ванредног професора изабран 1974, а шест година касније и редовног. Предавао је савремену историју Европе, увод у историјске студије и бројне специјализоване курсеве. Велики траг оставио је оснивањем Катедре за Општу савремену историју 1987. године на челу које је, у улози шефа, остао до пензионисања. Наредне године постаје дописни члан САНУ и остаје све до смрти, јер унапређење у редовног никада није стекао.[2)] Члан Црногорске академије наука и уметности постаје 2006. и то две године након завршетка универзитетске каријере, која је трајала од 1961. до 2004. године, коју су пратиле специјализације у Риму и Немачкој у току 1967. и 1971/72. године.

Доследност у свом позиву показивао је и доказивао истрајним истраживањем, али и кроз многобројна предавања на домаћим и међународним универзитетима. Поред тога учествовао је и на великом броју научних скупова и био сарадник на многим међународним пројектима у Немачкој, Италији, Аустрији, Великој Британији, Француској, Швајцарској, Бугарској, Грчкој, Мађарској, САД, и наравно у свим бившим југословенским републикама.[3)]

Као истраживач неописивог интересовања успео је да у историјском контексту анализира сликарство и књижевност и тиме унесе методолошке иновације на пољу историје. Бавећи се историјом банака и финансија утро је пут новој грани економске историје и помогао развој друштвене историје покретањем Годишњака за друштвену историју 1994. године, а четири године касније постао и један од оснивача Удружења за друштвену историју. Временом постаје уредник и оснивач више стручних часописа, уредник историјских библиотека у издавачким кућама и приређивач више књига у издањима Универзитета у Београду, САНУ, Српске књижевне задруге и других издавача.[4)]

Био је запажен и као аутор више телевизијских емисија, попут серије «Време нетрпељивих». Своје реторичке способности показао је као водитељ емисије «Кино око». Наравно, оволики ангажман није могао да прође без награда. Прва у низу била је Октобарска награда града Београда за науку коју је добио 1975. године.

2) Дубравка Стојановић, „Нетрпељив према нетрпељивима“, *Данас*, 30. 8. 2013.

3) Милан Ристовић, *нав. рад*, стр. 19, види нап. 30 и 31.

4) Milan Ristović, “Profesor dr Andrej Mitrović (Kragujevac 17. april 1937 - Beograd 25. avgust 2013)”, *Godišnjak za društvenu istoriju*, god. XIX, sv. 2, Beograd, 2012, str. 1-3.

Престижну Хердерову награду за допринос историографији понео је 2001. године, а медаљу «Константин Јиречек» Друштва за Југоисточну Европу из Минхена 2004. године. Није изостала ни плакета Коларчевог народног универзитета (1974), као ни медаља Српске књижевне задруге (1992). Велики извор животне енергије за све научне и животне подухвате пружала му је супруга Љубинка Трговчевић, са којом је провео најлепше године свога живота и остварио себе како на научном, тако и на породичном пољу.

Митровићев истраживачки рад чини преко 400 студија, научних чланака, есеја и 25 монографија. Истраживачко интересовање обухвата раздобље од средине XIX до половине XX века на простору Европе, Балкана, Југославије и Србије. Био је истраживач великих могућности и потенцијала. Његов опус чине истраживања из домена дипломатске историје која су дошла до изражаја у синтези Време нетрпељивих. Посебно место посвећено је историји Србије у Првом светском рату[5], великим силама уочи и после рата, стварању Југославије и њеном положају на Версајској конференцији.

Научни рад професора Митровића може се поделити у неколико тематских целина:

- Версајска конференција и стварање Југославије
- Историја међуратне Европе
- Аустро-Угарска политика и Србија у Првом светском рату
- Уметност и историја
- Немачка и Југоисток Европе
- Банке и модернизација у Србији
- Методологија историјске науке

Историографски рад посвећен Првом светском рату

Монографије:

1. *Jugoslavija na konferenciji mira : 1919-1920.*, Beograd : Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, 1969 (Beograd : Beogradski grafički zavod).
2. *Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919-1920 : prilog proučavanju jugoslovenske politike na*

5) Књига о Србији у Првом светском рату преведена је и публикована на енглеском језику: *Serbias' Great War 1914—1918,* London, 2007.

Konferenciji mira u Parizu, Novi Sad : Institut za izučavanje istorije Vojvodine, 1975 (Novi Sad : Forum).

3. *Prodor na Balkan : Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Beograd : Nolit, 1981.[6)]
4. *Angažovano i lepo : umetnost u razdoblju svetskih ratova : 1914-1945*, Beograd : Narodna knjiga, 1983.[7)]
5. *Србија у Првом светском рату*, Београд : Српска књижевна задруга, 1984.[8)]
6. *Устаничке борбе у Србији 1916-1918.*, Београд : Српска књижевна задруга, 1987.[9)]
7. *Топлички устанак - место у српској историји* : предавање одржано 24. фебруара 1992. године у Српској академији наука и уметности поводом 75. годишњице, Београд : Српска академија наука и уметности, 1993.

Чланци, студије, прилози

1. *Задарско питање на конференцији мира 1919. : од отварања конференције у јануару до потписивања мировног уговора са Немачком*, У: Зборник Филозофског факултета; књ. 7-1, Београд : [б. и.], 1963 (Београд : Научно дело), стр. 427-444.
2. *Aprilski pregovori o Jadranskom pitanju na konferenciji mira 1919. godine* : (sa osvrtom kako su oni pripremani), U: Istorija 20. veka, Zbornik radova 8, Beograd 1966, str. 271-359.
3. *Мировна делегација Краљевине СХС и декларација В. Вилсона од 23. априла 1919.*, У: Зборник Филозофског факултета, књ. 10, 1 (1968), стр. 473-495
4. *Italija i stvaranje Jugoslavije 1918. godine*, U: Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države, Zagreb, 27-28. prosinca 1968. godine, Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1969, str. 263-273.
5. *Milan Rakić u diplomatiji 1919. godine*, U: Savremenik 2, 1969, str 203-208.

6) Ново изд., Београд : Завод за уџбенике, 2011 (Београд : Службени гласник).

7) Репринт - Београд : Завод за уџбенике, 2011 (Суботица : 1909 Минерва).

8) Допуњено изд. - Београд : Стубови културе, 2004.

9) Друго изд. Београд : Српска књижевна задруга, 1988.

6. *Доприинос Марија Тоскана у проучавању Лондонског уговора из 1915. године*, У: Историјски гласник 1, 1969, стр. 120ф.
7. *Trianonski ugovor*, U: Enciklopedija Jugoslavije, 8, 1971, str. 367.
8. *Versajski ugovor*, U: Enciklopedija Jugoslavije, 8, 1971, str. 480.
9. *Покрет отпора у аустроугарском Гуверману у Србији 1916-1918*, У: Крушевац кроз векове, Зборник реферата са симпозијума одржаног од 4. до 9. октобра 1971. у Крушевцу, Крушевац 1972, стр. 183-199.
10. *Стварање Немачке окупационе зоне и Аустро-Угарске окупационе управе у Србији (јесен 1915 – пролеће 1916), У: Историјски гласник 1-2, 1977, стр. 7-37.*
11. *Kontinutiät und Diskontinuität in der deutschen Südosteuropa Politik, in: Balcanica, VIII (1977), str. 559-572.*
12. *Die Kriegsziele der Mittelmächte und die Jugoslawienfrage 1914-1918, in: Adam Wandruszka i dr. (ur.), Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848-1918, Wien 1978, str. 137-173.*
13. *Tajni ugovori između Centralnih sila i Bugarske od 6. septembra 1915. godine, U: Međunarodni problem 3-4, 1978, str. 47-65.*
14. *Немачко-бугарски уговор о Борском руднику од 5. маја 1916, У: Историјски гласник 1-2, 1979, стр. 27-55.*
15. *The 1919-1920 Peace Conference in Paris and the Yugoslav State: an Historical Evolution in: The Creation of Yugoslavia 1914-1918, Santa Barbara 1980, 207-217.*
16. *Balkanski planovi birokratije Balhauzplaca tokom prvog svetskog rata (1914-1916), У: Jugoslovenski istorijski časopis 20, 1-4 (1981), str. 139-167.*
17. *Die jugoslawische Politik in der Kärtner Frage auf der Friedenskonferenz in Paris. Die Plebiszitfrage im Frühjahr 1919, in: Kärtners Volksabstimmung 1920, Klagenfurt 1981, str. 101-124.*
18. *Бој на копаоничком превоју Мрамор 14. марта 1917., У: Историјски гласник 1-2 (1982), стр. 7-30.*

19. *Од Берлинског конгреса до уједињења 1878-1918, У: Историја српског народа, Београд 1983, стр. 7-254.*[10)]
20. *Sporazum centralnih sila o podeli balkanskih i bliskoistočnih sirovina: ugovor od 8. januara 1916, U: Balcanica XIII-XIV, 1982-1983, str. 233-253.*
21. *Уметност и Први светски рат, У: Летопис Матице српске, Год. 159, књ. 432, св. 4 (окт. 1983), стр. 379-393.*
22. *Под окупацијом, У: Шабац у прошлости, Шабац 1984, стр. 99-214.*
23. *Прилог проучавању демографскх прилика у округу Шабац под аустро-угарском окупацијом (1915-1918), У: Историјски гласник 1-2 (1984), стр. 81-91.*
24. *Аустроугарска понуда сепаратног мира Србији крајем 1914. Године, У: Научни скуп Колубарска битка / редакциони одбор Љиљана Алексић ...[и. др.], Београд : Историјски институт, 1985., (Зборник радова ; књ. 3), стр. 127-148.*
25. *Генералфелмаршар Аугуст фон Макензен и генерал Павле Јуришић-Штрум, У: Историјски гласник 1-2, 1985, стр. 81-93.*
26. *Mihajlo Pupin na konferenciji mira u Parizu 1919. godine, U: Koča Jončić (ur.), Život i delo Mihajla Idvorskog Pupina, Novi Sad, 1985, str. 399-424.*
27. *Versajski ugovor, U: Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb 1985, str. 648.*
28. *Banka Discontogesellschaft i Balkan 1914-1918. godine, U: Prilozi XXI, 22, Sarajevo 1986, str. 91-130.*
29. *Pester Ungarische Commerzialbank на Балкану до 1918., У: Зборник Матице српске за историју, 34 (1986), стр. 43-80.*
30. *Ото Фолбер и немачка понуда мира Србији у јесен 1915. године, У: Зборник Историјског музеја Србије 22, 1986, стр. 137-159.*
31. *Централне силе и стратегијске саобраћајнице на Балкану 1915. године, У: Научни скуп Србија 1915. године, Београд : Историјски институт, 1986., (Зборник радова ; књ. 4), стр. 183-208.*

10) Друго прер. изд., Београд 1994.

32. *Die Balkanpläne der Ballhausplatz-Bürokratie im ersten Weltkrieg, in: Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie, hg. von Ferenc Glatz und Ralph Melville, Stuttgart 1987, str. 343-371.*
33. *Braća Vlahović u gerili Prvog svetskog rata, U: Miodrag Vlahović (ur.), Braća Vlahović 1917, Beograd 1987, str. 5-9.*
34. *Писмо војводе Косте Војиновића пуковнику Панти Грујићу од 5. августа 1917., У: Историјски гласник 1-2 (1988), стр. 93-105.*
35. *Konferenciji mira 1919-1920. i "Versajskom sistemu", U: Jugoslovenski istorijski časopis 1-4 (1989), str. 133-138.*
36. *Албанци у политици Аустро-Угарске према Србији 1914-1918, У: Срби и Албанци у XX веку, Београд 1991, 89-105, 107-134.*
37. *Два листа дневника Косте Војиновића : октобар-децембар 1917, У: Зборник Матице српске за историју 45 (1992), стр. 167-189.*
38. *Балкански ратни циљ немачког војног вођства и привредна богатства Србије 1917-1918., У: Глас, књ. 8, Београд (1993), стр. 171-208.*
39. *Die Zentralmächte, Mitteleuropa und der Balkan. Ideen und ihre Verwirklichungen während des Weltkrieges 1914-1918, in: Mitteleuropa - Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, Wien 1995, str. 39-62.*
40. *Први светски рат, У: Андреј Митровић (ур.), Прекретнице новије српске историје, Крагујевац 1995. стр. 75-95.*
41. *Топлички устанак: колективна свест и тумачења. Искуства у истраживању, У: Добровољачки гласник 9, 1997, стр. 5-20.*
42. *Односи између политичке, војне и економске моћи на Балкану у Првом светском рату. Пример Србије. Историјско догађање и структура друштва: један опит, у: Годишњак за друштвену историју V, 1-2, Београд 1988, стр. 16-32.*
43. *Struktura ratnog finansiranja Srbije 1914-1915 : traganje za istorijskim sastavnicama jednog međunarodnog kredita - prelaz sa zlatne na deviznu podlogu, U: Tokovi istorije 1-2 (2000), str. 83-110.*

44. *Југословенско питање и велике силе 1914-1918. Структура појаве једног међународног питања, У: Југословенски историјски часопис 1-2, 2001, стр. 64-82.*
45. *Nastanak moderne Srednje Evrope. Prekretna jesen 1918, u: Oto Luttar/Jurej Perovšek (ur.). Zbornik Janka Pleterskega, Ljubljana 2003, str. 305-312.*
46. *Političke konsekvence proboja Solunskog fronta. Osnove i pretpostavke takozvanog Versajskog sistema, u: Istorija 20 veka 2, Beograd 2003, str. 30-49.*
47. *Political Consequences of the Break Up of the Salonika Front, in: The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War, Institut fur Balkanstudien Thessaloniki, Thessaloniki 2005, str. 321-342.*
48. *Ratni ciljevi Centralnih sila i jugoslovensko pitanje 1914-1918, U: Jugoslovenski istorijski časopis 1-2 (1976), str. 93-127.*
49. *Питање стварања југословенске државе као међународни проблем у рату 1914-1918. Године, У: Стварање југословенске државе 1918. године [уредник Васа Чубриловић], Београд : Научна књига, 1989, стр. 21-39.*

Прикази

1. Bogdan Krizman/Bogumil Hrabak (ur.), *Zapisnici sa sednica delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919-1920.*, Beograd 1960, U: Jugoslovenski istorijski časopis 1, 1963, str. 102-106.
2. Milan Marjanović, *Diplomatska borba za Zadar 1915-1922*, Zbornik "Zadar", Matica hrvatska, Zagreb 1964, str. 271-299 У: Jugoslovenski istorijski časopis 2, (1965), str. 105-109.
3. Bogdan Krizman, *Jadransko pitanje na Pariškoj mirovnoj konferenciji (od 28. juna do 9. decembra 1919)*, Istorija XX veka, VII, Beograd 1965, str. 257-341, U: Jugoslovenski istorijski časopis 1-2 (1966), str. 163-168.
4. *Две оцене Дедијерове књиге о Сарајевског атентату*. Владимир Дедијер, Сарајево 1914, Београд 1966., У: Летопис Матице српске, 143, 399, 2 (фебруар 1967), стр. 162-169.
5. *Велике силе и постанак југословенске државе као историографска тема : осврт на књигу Драгољуба Р. Живојиновића, Америка, Италија и постанак Југослави-*

је 1917-1919, Београд 1970, У: Историјски гласник 1-2 (1970), стр. 243-251.

6. Др Драгован Шепић, *Италија, савезници и југославенско питање 1914-1918*, Загреб, 1970, XII-431, У: Историјски гласник 2 (1973), стр. 147-148.
7. *Значајан историјски извор о учешћу Србије у Првом светском рату.* Записници са седница Министарског савета Србије 1915-1918, приредили Драгослав Јанковић и Богумил Храбак, Београд 1976, У: Политика, 16. 9. 1976.
8. *Нови резултати о узроцима и поводу Првог светског рата. Велике силе и Србија пред Први светски рат*. Зборник радова, Београд 1976, У: Политика, 23.12.1976.
9. *Пробој Солунског фронта - Балкан и Први светски рат*. Петар Опачић, Солунска офанзива 1918. године, Српска војска у завршном периоду Првог светског рата, Београд 1980, У: Политика, 13. 6. 1981.
10. *Spajanje razbijenog prostora. M. Ekmečić, Stvaranje Jugoslavije, Beograd 1989., U: Borba, 8. 2. 1990.*

Новински чланци

1. *Јул 1914. Тренуци одлуке о Првом светском рату*, У: Политика, 23. 7. 1980, 4. 8. 1980.
2. *Одлука о рату 1914. Сукоб Аустро-Угарске и Србије*, У: Политика, 7. 7. 1984.
3. *Србија у Првом светском рату*, У: Књижевна реч, 25. 2.1985.
4. *Сећање на рат. Голгота и Васкрс Србије 1914-1918*., У: Политика, 11. 10. 1986.
5. *Устанак 1917*, У: НИН, 22. 3. 1987.
6. *Припреме Топличког устанка. Настанак организоване герилe*, У: Књижевна реч, 10. 10. 1987.
7. *Мит о континуитету зла. Сарајево 1914. и 1994. Прилог размишљању историјској свести данас*, У: НИН, 8. 7. 1994.

Ко је заправо Андреј Митровић?

"....Али, када говоримо о Андреју Митровићу, довољно је рећи име и презиме или, чак, само – Андреј. И то не само због тога што је он своје име изградио и што се оно није могло помешати ни

са једним другим, већ зато што је одавно постало снажан симбол. Симбол посебног погледа на прошлост, његове историографске школе, стручног, друштвеног, културног и политичког ангажмана. Кад кажемо Андреј, мислимо бити свој. Бити независни појединац, каквих је мало у нашем друпштву."[11)]

„Неуморни и страствени истраживач историје XX века, наш вероватно најбољи познавалац историје идеја, политичке и културне историје Европе у прошлом столећу, спада у ретке научнике с ових простора који је заслужено имао велики углед и ван граница Србије и Југославије. Својим изузетним талентом, изванредним широким образовањем скренуо је већ првим својим радовима на себе пажњу. Његова „Историја Србије у Првом светском рату", чији је превод на енглески постао незаобилазна референца за све озбиљне истраживаче, проучавање политичких и идеолошких концепција Трећег Рајха о европском Југоистоку, писање о односу уметности политике и идеологије, методологији историјске науке, економској историји, бројни текстови о књижевности, филму и ликовним уметностима и њиховој инструментализацији и тумачењима у променљивим политичким и идеолошким контекстима – чине дугу листу наслова који су производ не схватања бављења историјом само као професијом, већ једне невероватне и ретке потпуне посвећености рационалном и аналитичком схватању прошлог."[12)]

„Велики професор, велико име на целом бившем југословенском простору, али ништа мање ни у средњој Европи, Италији и Британији. Отишао је симболично уочи стогодишњице 1914. године, у врме кад су се ревизионисти спремили да утврде да нису рат изазвале Аустоугарска и Немачка, него тај Балкан, два или три пута у једном веку. Андреј Митровић и мртав пркоси и пркосиће својим делом као гранит. Његови радови „Србија у Првом светском рату" и „Продор на Балкан и Србија 1908-1918 у плановима Аустроугарске и Немачке" непомерљиви су и данас, нешто најбоље што на овом простору имамо и што нас брани и сведочи о истини каква је била пре сто година и више. Лично, 30 година сам се дружио са покојним академиком Андрејем Митровићем. Остаће ми у успомени као толерантан саговорник. И кад се о неким стварима нисмо слагали и кад се он са неким није слагао био је инспиративан и конструктиван. Сећаћу се са пијатетом, и могу да кажем, да сам уз њега упознао светске историчаре који су долазили у Београд, који су се лично дружили са њим и који су нашу генерацију са његовом

11) Dubravka Stojanović, „Netrpeljiv prema netrpeljivima", *Данас*, 30. 8. 2013.

12) Milan Ristović, „Preminuo istoričar Andrej Mitrović", *Данас*, 26.8.2013.

генерацијом упознавали и касније јој отварали путеве у Европи и шире.“[13)]

„Одлазак Андреја Митровића са јавне сцене у Србији, као историчара и као интелектуалца, огроман је губитак за ову земљу. Он је заиста по свему био посебан. Он је најбоље одговарао свим оним идеалима које имамо о научницима. Човек који је целог свог живота приљежно радио и изграђивао себе и учио поново оно што јесте његова струка, верујући да знања никад довољно. Он је био човек једне историографске школе која је изродила све нас историчаре средње генерације. Он је био човек који је био битан не само за српску него и југословенску историографију и за европску историографију. Таквог човека, бојим се, још дуго нећемо имати на нашој професионалној и јавној сцени. Као човек био је изузетно часна особа. Цео свој живот је проживео као частан човек и отишао је као частан човек. И то је оно што нама свима као његовим ђацима импонује и то је оно по чему ћемо се заувек сећати Андреја Митровића.“[14)]

Историчар, истраживач и интелектуалац Андреј Митровић напустио нас је 25/26 августа 2013. године оставивши за собом пребогату каријеру. Својим радовима задужио је будуће генерације у домену историјског позива, истраживања и спознавања историје

Запажања професора Митровића на крају XX века

„Рећи или прећутати зло постаје велико питање, које поједини људи заоштравају сматрајући да слика о нама мора бити улепша(ва)на. Научни дух и разум на то одговарају: признајмо, јер нико на свету никада није био потпуно чистих руку. Признањем се пролази кроз, употребићу ту реч, колективну катарзу, али што је важније њиме се ствара рационална ситуација. Знамо ко смо, не лажемо ни себе ни друге и са том свешћу покушавамо да идемо у будућност.... Јесмо у депресији. Отуд смо склони да све видимо мутно, па и у прошлости. Сад више не верујемо у „лепшу прошлост“. У овој депресији, склони смо да прихватамо свашта, теорије менталитета, „вечита одређења“, „српску душу“ као небеску или као савршен израз подаништва... то су последице депресивног времена, у ком реалност не пружа упориште оптимизму.“ [15)]

13) Mile Bjelajac, „Prkosiće svojim delom kao granit”, *Данас*, 26.8.2013.

14) Branka Prpa, “Častan čovek“, *Данас*, 26.8.2013.

15) “Javna, tajna i porodična istorija“ (Intervju Andreja Mitrovića iz 1999), *Vreme,* br. 429, 9. januar 1999.

ЛИТЕРАТУРА

Bjelajac M. „Prkosiće svojim delom kao granit", Данас, 26.8.2013.

Јовановић М. „Одлазак научника институције*"*, *Време,* 29. 8. 2013.

Prpa B. "Častan čovek", *Данас*, 26.8.2013.

Ристовић М. „Андреју Митровићу. Поводом седамдесетог рођендана**",** *Годишњак за друштвену историју,* бр. 1-3/2006, стр. 7-20.

Ristović M. "Profesor dr Andrej Mitrović (Kragujevac 17. april 1937 - Beograd 25. avgust 2013)", *Godišnjak za društvenu istoriju*, god. XIX, sv. 2/2012, str. 1-3.

Ristović M. „Preminuo istoričar Andrej Mitrović", *Данас*, 26.8.2013

Стојановић Д. „Нетрпељив према нетрпељивима", *Данас*, 30. 8. 2013.

* Овај рад је примљен 17. фебруара 2014. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 09. јуна 2014. године.

УДК 1 Schmitt C.:327(100)(049.3)

Душан Достанић

Институт за политичке студије, Београд

КАРЛ ШМИТ ДАНАШЊИЦЕ

Приказ књиге: Алан де Беноа, *Карл Шмит данашњице: „праведан рат" тероризам, ванредно стање, „Номос Земље"*, превео Филип Родић, Мир Publishing, Београд, 2013, 116. стр.

Иако је Алан де Беноа (Alain de Benoist) аутор који већ преко четрдесет година непрестано провоцира европску јавност постављајући суштинска питања која други игноришу, он је у Србији остао недовољно познат, а *Карл Шмит данашњице* је друга његова књига преведена у Србији. Узрок томе се може тражити у чињеници да се Де Беноа сматра главним мислиоцем европске нове деснице, што га ставља у позицију опозиционог интелектуалца од кога зазиру подједнако и левичари и либерали.

Књига *Карл Шмит данашњице* је ауторов покушај оповргавања тврдње да је спољна политика америчке неоконзервативне администрације инспирисана учењима Леа Штрауса и Карла Шмита. Де Беноа нас ставља пред велики број монографија и чланака у којима се здраво за готово узима родослов америчке спољне политике на линији Карл Шмит – Лео Штраус – амерички неоконзервативци окупљени у Бушовој администрацији. Другим речима, то би значило да су Штраус и преко њега Шмит духовни инспиратори рата против тероризма. Де Беноа је и као научник и још више као Шмитов следбеник и огорчени противник америчке спољне политике заинтересован да докаже неутемељеност тезе о Шмитовом утицају на америчке неоконзервативце. Осим тога, није само реч о „одбрани" Шмита, него и о његовом поновном актуелизовању. „С друге стране, међутим, постоји неспорна актуелност шмитовског мишљења – актуелност коју су добро уочили бројни посматрачи, посебно после напада 11. септем-

бра 2001, и коју међународни живот, као и одређене иницијативе америчке владе, нису престали да потхрањују током протеклих година“ (27). На овај начин, Де Беноа заправо жели да демонстрира супротстављеност између Шмитових схватања и америчких неоконзервавативаца.

Већ у уводу, аутор јасно показује да је теза о линији Шмит – Штраус – неоконзервативци на стакленим ногама, и да њени заступници нису пажљиво читали ни Шмита ни Штрауса, те да је реч о површним интерпретацијама. Пре свега, Шмит би тешко могао бити пријемчив америчким неоконзервативцима, јер они, тврди Де Беноа, и нису конзервативци у европском смислу речи, него либерали, док је Шмит, са своје стране, био огорчени противник либерализма. Са друге стране, упитна је и веза између Штрауса и неоконзервавативаца, али се аутор не посвећује овом питању детаљније него се задовољава тиме да наведе релевантну литературу у којој се та веза негира. Оно што Де Беноа даље тврди, позивајући се поново на широк круг аутора, је да је и веза између Шмита и Штрауса доста танка и састоји се од Штраусовог коментара Шмитове књиге, Шмитове препоруке Штрауса за Рокфелерову стипендију и неколико размењених писама. У сваком случају и та веза је била краткотрајна. Оно што би евентуално повезивало ова два аутора је критика либерализма, али са различитих позиција и са различитим закључцима.

Након овако постављеног увода Де Беноа демонстрира своје тврдње излажући Шмитово схватање непријатеља, односно рата. Анализирајући Шмитове текстове Де Беноа долази до закључка да је мишљење немачког правника сасвим супротно од онога што заступају амерички неоконзервавативаци. Шмит никада није величао рат, нити је његов појам непријатеља подразумевао апсолутног непријатеља, а појам рата тотални рат који би за циљ имао уништење непријатеља. Напротив, Шмит је на више места у својим списима инсистирао на морално неутралном концепту непријатеља, који не мора бити зао и који није злочинац. Такође, Шмит прави јасну разлику између војника и цивила, при чему се рат води само против непријатељске војске, али не и против непријатељског народа. Де Беноа на примеру изјава америчких званичника, као и њихове политике према Ираку и СР Југославији, показује да су Шмитове позиције заправо платформа за критику америчких наоконзервавативаца. „Нема сумње да се критика коју Карл Шмит износи на рачун 'праведног рата' модерног доба тиче, у првом реду, Сједињених држава, јер огромна већина ратова које је ова држава водила нису били регулисани ратови, 'ратови дуели', већ ратови вођени против непријатеља који је

третиран као злочинац и прогоњен до капитулације“ (43). Де Беноа подвлачи и месијански карактер америчке спољне политике. Аутор ипак признаје да САД не оклевају да именују непријатеља, што на први поглед делује шмитовски, али одмах затим наглашава да то именовање непријатеља одступа од Шмитових критеријума. Америчко именовање непријатеља није политички гест, него добија једну манихејску и моралну димензију, те противник САД није непријатељ који би се сутра могао трансформисати у савезника, него се поистовећује са Злом. Неоконзервативци такође не признају постојање треће стране, односно могућност неутралности.

Де Беноа се затим окреће фигури „глобалног терористе“, упоређујући терористу са Шмитовом фигуром партизана. Аутор уочава да се терористи одриче политички карактер, те да се он у интерпретацији америчких неоконзерватива представља као криминалац или умоболник. Са друге стране, настављајући се на Шмитово схватање партизана, Де Беноа у терористи види пре свега политичку фигуру. „То не значи да терористичка дела нису злочини, али су то политички злочини који не могу бити признати као такви без разматрања контекста и узрока. Другим речима, политички злочин је најпре политички, а потпм зличин. Због тога не може бити поистовећен са обичним кривичним делом“ (76). Де Беноа указује да је рат против тероризма по својој природи асиметричан рат, а затим закључује да се рат против тероризма не може ни добити ни изгубити. Нити терористи могу очекивати да ће поразити своје противнике, нити ови могу уништити тероризам.

Када је у питању ванредно стање, Де Беноа поново демонстрира да оно игра другачију улогу код Шмита и америчких неоконзервативаца. Док је за Шмита ванредно стање изузетак од правила, односно само привремена мера, која тежи поновном успостављању нормалног стања, у рату против теориризма долази се до новог квалитета, а то је перманентно ванредно стање. Оно заправо престаје бити ванредно и постаје стално. „Ако изгледа као да усвајање ванредних мера у САД одговара шмитовском моделу – иако парадоксално демантује идеју да су либерални ражими по својој природи неспособни да се суоче са ванредном ситуацијом, коју подржава и Карл Шмит – чињеница да идемо ка сталном ванредном стању се, у великој мери, одваја од овог модела. Сталност ванредног стања – ванредно стање без ванредног – није шмитовска“ (96). Ванредно стање у условима рата против тероризма постаје нормално у оној мери у којој се одвајамо од непријатеља као политичког концепта придајући му морално значење.

Детаљно образлажући Шмитову привржености мултиполарној слици света, Де Беноа указује на супротстављеност између Шмитовог поретка великих простора и универзализма америчких неоконзервативаца који су привржени једнополарном светском поретку, односно глобалној хегемонији Америке. Шмит се гнушао глобализма и света без политике у коме нема спољашњег, него само унутрашњег (114). Међутим, будући да је политичко карактеристична димензија људског постојања, политика не може нестати ни у глобализованом свету. Глобализација није синоним за крај политичког, а глобални свет није пацификован – напротив. Тежња ка уједињењу света изазива симетричну реакцију оличену у новим политичким поделама. Другим речима, полазећи од шмитовских позиција јасно је да је америчка хегемонија унапред осуђена на неуспех.

„На крају овог сагледавања остаје закључак: Џорџ Буш и његово окружење очито нису 'шмитовски' политичари. Као владари над силом мора, они се позивају на политички и идеолошки модел који је Шмит непрестано критиковао. Њихов либерализам (у европском смислу речи) и њихов месијански оптимизам су подједнако страни шмитовским идејама колико и начин на који они виде рат као 'праведан' рат у којем непријатељ никад није признат већ означен као фигура Зла које треба искоренити, или начин на који користе појам ванредног да бу увели стално ванредно стање“ (115-116).

На крају се мора признати да је Де Беноа успео у својој намери да докаже неутемељеност тврдње о шмитовским коренима Бушове политике. Међутим, аутор је показао и да је управо Шмит суштински противник америчког неоконзервативизма, те да је управо најтемељнија критика њихове политике могућа управо са шмитовских, а то ће рећи са позиција аутентичног европског конзервативнивизма. Такође, полазећи од Шмита Де Беноа имплицитно тврди да амерички неоконзервативизам, утемељен на месијанизму и оптимизму, не успева да суштину политичког, те да заправо људску природу покушава да промени крстарећим ракетама. Другим речима, политика америчких неоконзерваватива представља насиље над стварности у име сопствене политичке теологије, те је према томе унапред осуђена на неуспех.

УДК 070.1(049.3)

Добривоје Станојевић

Факултет политичких наука, Београд

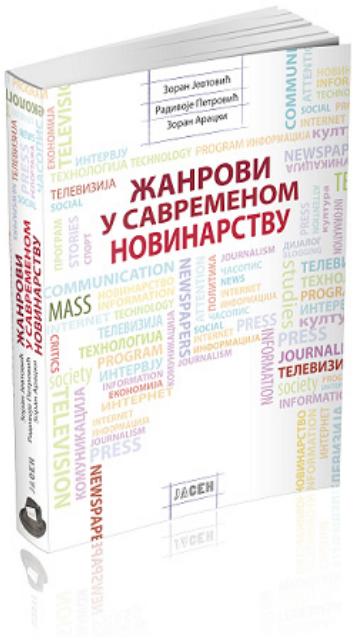

ГДЕ СЕ КРИЈУ ТАЈНЕ НОВИНАРСКЕ

Приказ књиге: Зоран Јевтовић, Радивоје Петровић, Зоран Арацки, *Жанрови у савременом новинарству***, „Јасен“, Београд, 2014**

Више никога не запањује чињеница да се новинарство све брже преображава. Отуда су драгоцене стручне посвећености Зорана Јевтовића, Радивоја Петровића и Зорана Арацког истраживањима жанрова, најдрагоценијим и најтежим, а најмање популарним. Њихова књига, стога, јесте својеврсни одмерени осврт на традиционално новинарство, али и обавештени улазак у просторе модерних минуциозних истраживања новинарских жанрова.

Усмерена против једносмерног информисања и пропаганде, она намеће и многа паралелна питања о глобализацијским и, често, неуравнотеженим дигитализацијским променама. Једно од необичнијих разматрања, такође, јесте ненаметљиво приближавање метажанровским проблемима у завршном поглављу о будућности новинарства. Најзад, стално разарање и мимикрија жанрова јесте најупадљивија чињеница данашњег времена. Реципијент све чешће постаје строги критичар и упућени стваралац. Отприлике, као кад Ван Гог слика старе ципеле поред столице или Брак правоуглу лулу поред старинског крчага, како је приметио Етјен Сурио.

Све опсежнија криза штампе о којој се говори, заправо, јесте и метафора о непрестаном ишчезавању традиције. Данас је тешко размрсити, а писци ове корисне књиге управо то покушавају, камо воде сва тајновита трчкарања за рејтинзома електронских и других медија. Такви покушаји недвосмислено упућују да смо на прагу снижавања, па и губљења, професионалних, а нарочито етичких стандарда. А питање етике је, у ствари, још увек најважни-

је. Нема професионализма ако нема етике! Данас се тешко може наћи изучавалац жанрова, генолог, који би, на пример, објашњавао жанрове еротском страшћу за истином. Новинари се олако одричу метафора и могућих игривости чим се помене метафорички преображај жанрова. У ствари, као да неповратно греше. Заборављајући на игру они дубоко газе тереном нечијих интереса радећи управо за Непознатога Некога, како би рекао Мирослав Крлежа. На страницама ове књиге, управо зато, читалац се, посредно и непосредно, упозорава на непрестано мењање гледишта на пољу новинарства. На том пољу више нема светих ликова.

Новинарством, најзад, господаре интереси, али ипак је медијима назанимљивији управо део жанровских игара кад су непосредни интереси у другом плану. Томе се посвећује највише пажње. Свако ново жанровско усмерење постепено напушта стару описну методу постајући извесно полу-биће са погледом уназад и загледаношћу према дистопијској будућности. Отуда се у књизи подробно указује на чињенице конкурентског деловања различитих облика новинарства и могућу еклектичност нових медија. Проживљена прошлост и напета садашњост.

Истовремено, обликујући приче којима се голица знатижеља читаоца, новинар, некако, често жели да медијски *текст* мери према животу, али да га не подређује стварности. Тако је увек некако изнад реалног и функционише по новим законитостима деловања јавног мњења. Тежећи наивно, према идеалу слободе савремено новинарство тиме најбоље показује како, суштински, није слободно. Будући да је недвосмислено тако, прилично је, највећим делом, безопасно. Ипак, данас се догађају и мала медијска чуда. Најпре у технолошком смислу. Потом у облику скривеног и паралелног деловања онога што је за сва времена записано руком професионалног новинара. Случај комедијант и овде има своју улогу. Ослонити се, међутим, сасвим на тумачење помоћу случајног, кад је реч о жанровима, било би превише брзоплето. Медијске посебности о којима се виспрено, духовито, занимљиво, са многим примерима, говори на страницама ове књиге тумачене су са осећањем да увек, кад се говори о писаној речи, постоје чињенице којих нисмо свесни баш увек. Све чешће савремено новинарство више замагљује него што открива збиљу.

Писци ове инструктивне књиге провели су добар део каријере у новинарству, на свим редакцијским пословима. У новинама, на радију и телевизији. Та чињеница има свој практични, али и непосредни стилски значај. Књига је писана јасно, прегледо, живописно а концизно. Истовремено је усклађена

са најновијим стандардима за уџбенике те врсте. У њој готово да нема произвољности ни есејистичке распричаности. Има подстицајних размишљања која чине да се књига чита и после стварног читања. Тако се, рецимо, извесним фаворизовањем интервјуа наговештава полемички интензитет приступа. Обликована без замки тзв. логичког априоризма, студија о којој је реч, оптимално спаја искуство и теоријску обавештеност. То је драгоцени драматични моменат књиге.

Погледајмо, наиме, и редослед излагања. У књизи се наговештава ново доба медија“ („У свету информација и медијског мишљења“, Професија новинар“, Дефиниције новинарства“, „Писање за медије“, „Наслови у штампи и РТВ најаве“, „Извори информација“, „Конференције за медије“ и „Саопштења за јавност“). Потом се подробно, после скоро више од две деценије застоја, разматрају новинарски жанрови. Најпре, поделом на фактографске (интервју, анкета, вест, извештај), аналитичке (коментар, уводник, колумна, чланак, новинска критика, карикатура) и белетристичке жанрове (репортажа, фељтон, цртица и портрет) упућује се прегледно на домен техничке производње жанрова. Давањем простора, са бројним примерима, интервјуима, вестима и извештајима предочена је тајна посвећености аутора овој проблематици. Медијско време је само за тренутак заустављено. Оно незаустављиво већ иде даље.

Аутори увиђају и акрибично описују интердисциплинарност ове области. Они увиђају и уважавају појаву бескрајног мноштва размишљања о публицистичкој генологији која мора, хтела не хтела, да буде иновирана. Стога се брзо прелази са теоријских увода и увида у практичке предности и недостатке одређених жанрова, нарочито с обзиром на модерне рецепцијске промене. Реч је о томе да се у сваком случају успешно контекстуализује став и излаже прегледно мишљење које не оставља утисак неприкосновености. На тај начин књига обилује бескрајним мноштвом генолошких идеја. Оне колају, понекад, сасвим безуспешно покушавајући да се отргну од доминантне књижевне генологије. Духовно присуство шире схваћене књижевности као уметности речи и даље лебди над новинарством.

Писци *Жанрова у савременом новинарству*, дакле, знају да се налазе близу старетинарнице новинарских жанрова. Новинарска генологија брзо застарева. Због тога умешно издвајају идеје водиље као што је она о постојању зрелости све образованије публике. Повремено прожимање естетских намера новинара са основним циљем да, најпре, информишу, такође, говори о модерној оријентацији аутора, али и постоја-

њу својеврсног новог тржишта жанрова и другачије жанровске геометрије.

У овој књизи писци теоретичари не заклањају писце практичаре. Њихова практична и теоријска искуства су драгоцена. Говорећи о томе како треба и како нешто може, аутори се, посредно, на ивици нормативизма, налазе и у својеврсној новинарској исповедаоници, али и поетиколошкој недоумици. Такав приступ је, међутим, пожељан да би се уклонила општа места насилне објективизације. Писци су на довољно професионалном одстојању од своје праксе и довољно близу чињеницама непосредне стварности. Отуда њихова студија носи у себи мисао о битности привидно небитнога у новинарству, као и идеју о незаменљивости новинара ма о ком облику модерног медијског преиначења се говорило. Тако се њихов приступ сврховито индивидуализује и раздваја у скромном низу сродних покушаја.

Жанрови у савременом новинарству имају свој ритам скривене полемичности. Аутори ове књиге смишљено делују из другог личног плана да би указали на заједничко мишљење о темама којима се баве. Отуда налазе најбоље становиште за исказивање својих сазнања. Свесни да се сваким текстом може указати само на фрагменте сазнања, они не заузимају неприкосновена становишта. Далеко од опасности прекомерне грађе, аутори објективизују, колико је то могуће у овој области, своја сазнања далеко од сваке интелектуалне интроспекције. Њихова аналитика бежи од произвољне разбарушености, а ипак је у оквиру праве мере неопходне за приказивање *ортодоксних становишта* и *апсолутних правила*. Сасвим примерено савременим медијским приступима. Ова студија о жанровима јесте враћање примарним медијским сензибилитетима, али и критичко сагледавање савремених медијских *анестезирања стварности*. Свака помисао на муњевиту еволуцију медија неопходно иде у прилог исказаној храбрости да се, данас, приступи било каквом жанровском разврставању у новинарству. Намера аутора није била да се само конвенционално испуни професорски дуг према студентима и широј јавности, већ и да се дође до ширег преиспитивања смисла данашњег схоластичког бављења новинарском генологијом. Овом књигом пружа се и делотворна подлога за назирање обриса својеврсне модерне „науке“ о новинарским жанровима.

Држећи се основних намена на које су указали угледни професори, ова разматрања су, несумњиво, испунила очекивања. Са ових страница провејавају и побочна питања којима се указује на даља, самостална, истраживања ових аутора.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

На левој страни у заглављу се налази име, средње слово и презиме аутора, звање аутора, назив установе, факултета и седиште. Наслов рада куцати на средини великим словима – Bold (фонт 14). Поднаслови се пишу на средини, великим словима - Bold (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – малим обичним словима Bold (фонт 12). Сви текстови на српском језику треба да су куцани ћирилицом. У тексту су италиком (курзивом) истакнуте речи на страном језику. Обим рада не сме бити већи од 1 ауторског табака, (односно 16 страница или 36300 карактера са размаком). Текст треба писати у фонту Times New Roman, величина слова 12, са увученим пасусима и проредом 1,5.

После ових података следи **с***ажетак* који треба да садржи од 100 до 250 речи. Иза сажетка иду *кључне речи* чији број не може бити већи од 10, док њихова употреба у тексту треба да буде што већа. У **сажетку** треба да стоји предмет анализе, циљ рада, коришћени теоријско-методолошки приступи, резултати, закључак или одређене препоруке. На крају текста, после **литературе,** треба написати **резиме** на енглеском језику чија дужина мора бити око 1/10 дужине чланка, након кога треба да стоје преведене кључне речи. Такође, пре резимеа требало би да стоји наслов на енглеском језику. Аутор би у **резимеу** у структуираном облику требало да истакне најважније резултате и закључке истраживања до којих је дошао у свом раду знатно шире него у сажетку. Текст за часопис не садржи посебан увод и закључак. Ако је рад на енглеском или неком другом језику, сажетак и резиме морају бити на српском језику.

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте су истог фонта као основни текст и треба их куцати са командом Insert – Reference – Footnote, а не намештањем разних оквира, јер једино на тај начин можемо гарантовати, да ће се и у прелому фусноте појавити на добром месту. Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

- када се ради о **монографији** фуснота мора садржати: име и презиме аутора, наслов рада у италику, издавач, место, година издања и број стране (на пример: Зоран Аврамовић, *Родомрсци*, Институт за политичке студије, Београд, 2009, стр. 15; Кристофер Кокер, *Сумрак запада*, Досије, Београд, 2006, стр. 54);
- када се **ради о чланку**, име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа у италику, издавач, место издавања, број, година излажења и број страница (на пример: Миша Стојадиновић, „Од теорије социјалних конфликата до њихових решења“, *Политичка ревија,* Институт за политичке студије, Београд, бр. 04/2009, стр. 67);
- када се ради о **зборнику радова**: име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања, број стране (на пример: Дејана Вукчевић, „Србија и придруживање Европској унији“, у зборнику: *Србија – политички и инсти-*

туционални изазови (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008, стр. 239);

- **извори са Интернета**, који не смеју прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садрже име аутора, наслов чланка у италику, пуну интернет адресу и датум приступа. (на пример: Karen Devine, *Stretching the IR theoretical spectrum of debate on Irish neutrality: arguments and evidence in favor of a critical social constructivist framework of understanding*, Internet, http://doras.dcu.ie/609/1/int_pol_sci_29_4_2008.pdf, 05/03/2013.)
- **архивска грађа,** мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894).

Литература треба да се налази на крају рада, испред резимеа, поређана по азбучном реду, са следећим елементима:

- **књиге**: презиме и име аутора, наслов књиге италиком, издавач, место издања, година (на пример: Суботић, Момчило: *Српско питање данас*, Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **зборници**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (на пример: Марковић, Драган, „Демократизација власти и управљања у Србији“, у зборнику: *Србија – политички и институционални изазови* (приредили: Момчило Суботић, Живојин Ђурић), Институт за политичке студије, Београд, 2008);
- **чланак**: презиме и име аутора, назив рада под наводницима, назив зборника италиком, онда у загради написати приређивача зборника, издавач, место издања, година издања (Кнежевић, Милош, „Варка европске хармоније“, *Српска политичка мисао,* Институт за политичке студије, Београд, бр. 4/2008);
- **литература са Интернета**, која не сме прећи више од 10% коришћене литературе, треба да садржи пуну интернет адресу (на пример: http://sh.wikipedia.ofg/wiki/Revolucija).
- **архивска грађа,** мора да садржи наслов (одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?) и где се налази (креће се од навођења највеће целине, а завршава са навођењем најмање целине) (на пример: Извештај Министарства иностраних дела од 19. априла 1888. о постављењу конзула. Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894),
- литература треба да садржи само изворе који су наведени у фуснотама.

Радови који се предају за објављивање морају да се заснивају на новијој литератури, а посебно на изворима, тј. радовима који су објављени у научним часописима.

Рокови за достављање радова су: 20. фебруар, 20. мај, 20. август и 20. новембар.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе и **изјаву** да тај рад није раније објављиван, тј. да рад није аутоплагијат или плагијат. Текстове слати у електронском облику на адресу redakcija@spmbeograd.rs

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Главни задатак рецензента је да доприносе очувању високог квалитета који иначе ужива наш часопис. На првом месту треба нагласити да рецензент не сме бити упознат са идентитетом аутора рада и обрнуто, аутор не сме знати идентитет рецензента. Приликом добијања рада сваки рецензент има рок од 20 дана да редакцији достави урађену рецензију. Веома је важно да рецензент буде свестан да је поступак рецензије поверљив, при чему се садржај рецензије не сме откривати трећој страни. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију. **Приликом рецензије рукописа рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.**

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима, зборницима и другим изворима.

Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рад, ако је потребно :

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публиковању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада Име, презиме и научно звање рецензента:

ЦИП - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

СРПСКА политичка мисао / главни и одговорни уредник Живојин Ђурић. Vol. 1, br. 1/4 (1994) - . - Београд (Светозара Марковића 36) : Институт за политичке студије, 1994 - (Београд: Eseloge d.o.o.). 23 см

Тромесечно. - Има издање на другом медијуму: Српска политичка мисао (CD-ROM изд.) = ISSN 1452-318. Има издање на другом језику; Serbian Political Thought =
ISSN 1450-5460
ISSN 0354-5989 = Српска политичка мисао (Штампано изд.)
COBISS.SR-ID 102782215

1994

СРПСКА ПОЛИТИЧКА МИСАО

ISSN 0354-5989 UDK 32 година XXI vol. 44. № 2/2014.